

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

КРИВОБОК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

УДК 94(477)''18/19'': 32(043)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПІВНОЧІ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук**

Науковий керівник
Дробот Іван Іванович,
доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч
науки і техніки України

Київ – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження	22
РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО СЕРЕДИНИ 1905 РОКУ	
2.1. Зародження місцевих політичних об'єднань	33
2.2. Утворення і поширення організацій соціалістичних партій у 1901 - восени 1905 рр.....	42
2.3. Особливості внутрішньої розбудови та діяльності соціалістичних груп	56
2.4. Розгортання в регіоні опозиційного руху ліберального спрямування.....	75
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЖОВТНІ 1905 - ЧЕРВНІ 1907 РР.	
3.1. Особливості роботи соціалістичних партій та радикальних угруповань у регіоні в кінці 1905-1906 рр.....	93
3.2. Діяльність радикальних партій у кінці 1906-червні 1907 рр.....	107
3.3. Ліберальні політичні партії у кінці 1905-червні 1907 рр.....	116
3.4. Становлення і розвиток консервативно-монархічних організацій.....	135
РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ (1907-1914 РР.)	
4.1. Ліберально-демократичні партії та об'єднання.....	149
4.2. Партійне життя соціалістичних організацій та радикальних груп.....	160
4.3. Консервативно-монархічні організації на півночі Лівобережжя України....	173
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	193
ДОДАТКИ.....	233

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.

ВНС	–	Всеросійський національний союз
ДАЧО	–	Державний архів Чернігівської області
ЄНГ	–	Єврейська народна група
ЄСДРП ПЦ	–	Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей-Ціон
ЄТС	–	Єврейський товариський союз
ЗУО	–	Загальна українська організація (вона ж Загальна безпартійна українська організація)
ІР НБУВ	–	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
КДП	–	Конституційно-демократична партія.
НБУВ	–	Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського
НВ ДАЧО	–	Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області
РСДРП	–	Російська соціал-демократична робітничка партія
РУП	–	Революційна українська партія.
СРН	–	Союз руського народу.
ССРП	–	Сіоністсько-соціалістична робітничка партія
ТУП	–	Товариство українських поступовців
УДРП	–	Українська демократично-радикальна партія
УДП	–	Українська демократична партія
УСДРП	–	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСДС «Спілка»	-	Український соціал-демократичний союз «Спілка»
ЦДАВОВУУ	–	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГОУ	-	Центральний державний архів громадських організацій України
ЦДІАУК	–	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦК	–	Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність дослідження. Формування громадянського суспільства, багатопартійної політичної системи є однією з провідних тенденцій сучасного розвитку української держави. Тому закономірним є поживлення інтересу як вчених-істориків, так і пересічних громадян до дискусійних проблем розвитку та місця політичних партій у житті України. Вивчення особливостей і сутнісних рис функціонування політичних партій є неможливим без урахування більш як столітнього історичного досвіду їхньої діяльності. На особливу увагу при цьому заслуговує період становлення політико-партійної системи на українських землях у кінці XIX – на початку XX ст. Цей період в історії українських земель характеризувався активізацією процесів модернізації суспільства, зокрема впровадженням елементів парламентаризму, політичних свобод, що співпало з кризою соціально-політичної системи і широким залученням народних мас до політичної боротьби.

Вивчення повсякденної практичної роботи політичних партій та організацій потребує посиленої уваги до діяльності їхніх місцевих осередків в окремих регіонах. Актуальність цього посилюється значенням, яке відіграють регіони в сучасному політичному житті України, що виявляється у виборчих симпатіях, політичних акціях тощо і в значній мірі обумовлене особливостями їх минулого історичного розвитку. Увага до регіональної тематики зумовлена також слабким зв'язком в українській історичній науці між дослідженнями з історії політичних партій у всеукраїнському (та всеросійському) масштабі і краєзнавчими працями.

Необхідність дослідження регіону півночі Лівобережжя України обумовлена кількома аспектами. В історико-генетичному це північна половина колишньої Гетьманщини, що зберегла до початку XX ст. ряд соціальних та інших відмінностей від інших українських земель. В етнічному плані це регіон зі змішаним населенням, значну частину якого у містах і містечках, а у північних повітах – абсолютну більшість складала неукраїнські етноси (росіяни, білоруси,

евреї). У політико-територіальному плані дослідження актуальне з погляду формування соціально-політичних передумов для майбутнього поділу цих територій у 1918-1926 рр. між УСРР, БСРР та РСФРР і набуття поділим регіоном статусу прикордонного, а також з погляду історичних особливостей формування політичної свідомості та культури населення прикордонних областей. Зосередження уваги на окремому адміністративно окресленому регіоні сприяє глибшому вивченню взаємодії населення, політичних організацій та владних органів. Нарешті, дисертаційна робота продовжує традицію наукових досліджень, присвячених історії діяльності партій у регіонах України [327; 415].

Зв'язок теми дисертації з науковими темами, програмами, планами.

Дисертація виконана в рамках наукового напрямку «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти», який розробляється в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, та відповідно до науково-дослідницької тематики кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ-ХХІ ст.». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 31 січня 2006 р., протокол №6.

Мета роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу особливостей діяльності загальноросійських і національних політичних партій та організацій різних ідеологічних напрямів у регіоні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Зазначена мета конкретизується у таких **завданнях**:

- проаналізувати стан і ступінь дослідження проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- простежити процеси зародження регіональних відділів різних політичних сил, їхньої організаційної розбудови;
- з'ясувати особливості розгортання інформаційно-пропагандистської роботи політичних партій і груп у різні історичні періоди;
- висвітлити взаємовідносини політичних партій між собою, із владними органами, органами місцевого самоврядування;

- окреслити процес залучення до політичних партій населення; визначити його реакцію на лозунги, програми й дії партій, а також ступінь впливу політичних партій та організацій на участь населення в політичному житті;
- висвітлити ставлення проводу місцевих відділів політичних партій та організацій до українського питання.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя, становлення та розвиток соціально-політичних інститутів в Україні.

Предмет дослідження – діяльність місцевих осередків загальноросійських і національних політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX століття.

Хронологічні рамки роботи обіймають другу половину 90-х рр. XIX ст. – 1914 р. Нижня межа обумовлена виникненням перших ліворадикальних політичних партій у Російській імперії (1897 р. виник Бунд, 1898 р. – Російська соціал-демократична робітничка партія), які незабаром почали діяти й на Лівобережжі України. Верхня межа означена початком Першої світової війни, яка змінила умови існування політичних партій та організацій у державі в цілому і регіоні зокрема.

Територіальні рамки дослідження охоплюють північну частину регіону Лівобережної України, колишньої Гетьманщини, яка від початку XIX ст. в адміністративному плані збігалась із межами Чернігівської губернії за адміністративно-територіальним поділом Російської імперії. За сучасним адміністративно-територіальним поділом сюди відносяться Чернігівська область, північна частина Сумської, північно-східна частина Київської областей України та західна половина Брянської області Російської Федерації.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму, об'єктивності, системності. Під час написання роботи автор опирався на принцип об'єктивності, який передбачає вивчення обраного предмета дослідження незалежно від особистих уподобань і симпатій в усіх його особливостях і проявах, максимальне врахування притаманних йому типових і специфічних рис, впливів зовнішніх та внутрішніх чинників розвитку. Принцип

історизму полягає у висвітленні предмета в його історичному контексті, відповідно до його місця серед інших процесів, явищ та соціально-політичних інститутів аналізованого періоду. Принцип системності передбачає розгляд досліджуваного явища в рамках взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів політичної системи країни і зокрема системи політичних партій, організацій, які переживали формування, становлення і розвиток в регіоні північного Лівобережжя України.

Зазначені принципи реалізуються через застосування комплексу методів як інструментарію безпосереднього аналізу історичної дійсності. Використання автором історико-генетичного методу виявилось у встановленні зв'язку досліджуваного предмета з попередніми явищами громадсько-політичного життя, характері їхнього впливу; простеженні зародження партійних організацій у суспільному середовищі регіону, підкресленні спадковості кожного наступного періоду їхнього розвитку стосовно попереднього. Проблемно-хронологічний метод дозволив зосередити увагу на окремих типах організацій політичних партій, споріднених за ідеологією та характером діяльності, виділити основні етапи їхнього розвитку. Метод проблемного аналізу простежується у висвітленні і аналізі діяльності партійних організацій відповідно до переліку проблем, визначених завданнями дослідження: характер соціальної бази, інформаційної, організаційної діяльності тощо. Метод порівняльного аналізу реалізовано в роботі шляхом співставлення досягнень або характерних рис окремих партійних організацій регіону та їхніх груп; а також через порівняння основних показників їхньої діяльності та функціонування подібних груп у суміжних регіонах. Синтетичний метод реалізується в об'єднанні результатів аналізу в єдину наукову картину реконструкції історичної дійсності в її сутнісних особливостях, притаманних об'єкту пізнання.

Наукова новизна дослідження. У дисертації вперше проведено порівняльний аналіз інформаційно-пропагандистської діяльності місцевих осередків політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України. Уточнено хронологію та обставини виникнення партійних організацій,

висвітлено регіональні особливості їх організаційної розбудови. У дослідженні всебічно розглянуто особливості взаємодії політичних партій і груп із населенням регіону, місцевою владою та між собою. Проаналізовано ставлення місцевих організацій загальноросійських та єврейських політичних партій до українського питання. У роботі шляхом залучення широкого кола джерел уперше в історичній науці висвітлено ряд питань діяльності на півночі Лівобережжя України політичних сил, які до цього часу не були об'єктом наукового дослідження. Це, зокрема, історія діяльності анархістів на півночі Лівобережжя України у 1906-1910 рр.; історія поміркованих єврейських партій та організацій у регіоні, а також різних ідейних течій, що входили до сіоністського руху, від релігійного до соціалістичного його крила; діяльність на півночі Лівобережжя російських консервативно-монархічних і націоналістичних об'єднань, а також політичних сил ліберального напрямку в міжреволюційний період, частково також російських та українських есерів. У дисертаційній роботі вперше реалізовано спробу системного висвітлення участі в політичному житті регіону всіх діючих на його території політичних сил.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал можуть бути використані в процесі підготовки колективних праць та індивідуальних монографій з історії України та її окремих регіонів (зокрема при проведенні порівняльного аналізу), розробки нормативних і спеціальних курсів з політичної історії України й історії політичних партій, а також у курсах історичного краєзнавства.

Апробація результатів роботи відбувалась у формі виступів на III Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, квітень 2007 р.), XI Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, травень 2007 р.), XII Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, травень 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Російсько - Білорусько - Українське пограниччя: проблеми формування єдиного соціокультурного пространства – історія и перспективы» (Брянськ, вересень 2008 р.), III Міжнародній науковій конференції

«Національна інтелігенція в історії та культурі України» (Вінниця, жовтень 2008 р.). Окрім того по темі дисертації автор успішно апробував матеріали дослідження на звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М. П. Драгоманова “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (Київ, 2006–2008 рр.).

Структура дисертації зумовлена її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (420 позицій), додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 192 сторінки.

Головні тези дисертаційної роботи відображені у восьми статтях автора, з яких шість опубліковані у фахових виданнях з історичних наук, що входять до переліку ВАК України

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія проблеми

Збір та опрацювання історичних матеріалів щодо політичної історії північного Лівобережжя України і зокрема діяльності політичних партій розпочалися відразу після завершення революційних подій 1905-1907 рр. і тривають уже практично століття. На сьогодні накопичено досить великий історіографічний доробок. Залежно від місця та уваги, які присвячені висвітленню історії місцевих організацій політичних партій регіону, загальний обсяг наявної літератури можна розподілити на дві основні групи. Першу з них складають роботи з регіональної та місцевої історії, до другої входять праці, присвячені історії політичних партій періоду кінця XIX – початку XX ст.

У свою чергу обидві групи досліджень за часом написання можна умовно поділити на чотири періоди або етапи. Таку періодизацію розробив А. Павко на основі зміни якісних параметрів розвитку історичних досліджень під впливом змін у суспільно-політичному житті. Він виділив історіографічні роботи, написані до 1917 р.; до другого етапу відніс праці 1918 р. – середини 30-х рр. XX ст.; до третього періоду належать дослідження середини 1930-х – початку 1990-х рр.; і в останню групу включив історичну літературу написану від 1991 р. до сучасного моменту [333, с. 47]. Застосовуючи цей хронологічний розподіл у нижчеподаному аналізі основних груп літератури, зробимо уточнення: межу між третім і четвертим періодом доцільніше, на наш погляд, відсунути до 1989-1990 рр., коли змінився характер та акценти історичних досліджень.

До праць першої групи – краєзнавчого та регіонального характеру – на першому етапі її розвитку відносяться історико-публіцистичні нариси, надруковані «по гарячих слідах». До таких належить стаття М. Лілеєва «Нежинская революция и контрреволюция», у якій він торкається проблеми

впливу соціалістичних партій на участь населення Ніжина у масових заворушеннях у жовтні 1905 р. [319]. У тому ж журналі «Исторический вестник» з'явився в світ 1911 р. біографічний нарис про відомого ватажка есерів-максималістів [345], а у 1913 р. публікація, присвячена селянським виступам у Чернігівській губернії під час революції 1905-1907 рр. [262]. Певний інтерес становить публіцистичне видання В. Іващенко про «мазепинський рух» та його прояви в Чернігові [404]. До цієї ж групи умовно можна віднести публіцистичні праці М. Могилянського, написані на основі матеріалів Чернігівської губернії [405; 406]. Цими розвідками обмежуються публікації про політичну історію регіону до 1914 р., коли війна і революція зупинили регіональні дослідження. Наукові центри, які б займалися питаннями місцевої політичної історії, на той час теж були відсутні.

Новий етап досліджень історії місцевих відділів політичних партій – 20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст., – є найбільш продуктивним з огляду публікацій спогадів та інших матеріалів учасників подій. Окрім оприлюднення значної кількості джерел, він сприяв і першим спробам узагальнити історію краю, зокрема діяльність у регіоні політичних сил у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. При цьому, закономірно, головна увага приділялась аналізу революційних подій і тих політичних партій та організацій, які боролись проти царизму. З погляду методології написання історичних праць найбільша увага зверталась на аналіз соціально-економічного розвитку, який вважався першопричиною революційних вибухів. У такому ракурсі написані, зокрема, монографія Й. Дроздова «Аграрные движения в Черниговской губернии в 1905 году» [291] та його розвідка «Як «зустрічали» на Чернигівщині «конституцію 1905 року»» [292]. Діяльність місцевих політичних організацій тут розглядається оглядово, в контексті загального революційного руху. Цей же недолік властивий для інших публікацій, присвячених місцевій політичній історії. Революційний рух часто розглядається через характеристику окремого соціального прошарку, а то й групи. Такими є стаття Г. Шкловського «Ученическое движение 1905 года на Черниговщине» [361], яка висвітлює діяльність анархічних та соціал-

демократичних груп в учнівському середовищі Чернігівщини, і праця І. Марути про революційний і страйковий рух залізничників Чернігівської та Курської губерній [321].

З часом увага істориків усе більше зосереджується на аналізі діяльності РСДРП, особливо її більшовицького крила. Винятком є робота В. Щербакова «Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902-1917)», видана 1930 р. [363]. Хоча в ній переважно описується діяльність організацій РСДРП, але не замовчується і наявність інших політичних сил, які діяли під національними прапорами – УСДРП, Бунду та ін. За обсягом дослідженого і проаналізованого матеріалу, який охоплює всі повіти Чернігівської губернії, ця праця, незважаючи на спірні ідеологічні висновки, зберігає свою цінність і до сьогоднішнього дня.

У 30-х рр. ХХ ст. історія місцевих партійних груп початку ХХ ст. поступово перестала розроблятися місцевими дослідниками. Лише в середині 50-х рр. ХХ ст. увага до неї була відновлена, але незважаючи на певний лібералізм у період хрущовської відлиги, історична наука залишалася в рамках ідеології марксизму-ленінізму. Характерна у цьому плані праця Є. Маленка [320], присвячена діяльності РСДРП(б) на Сумщині у 1907-1917 рр. Робота К. Левіної [317] широко залучає для аналізу місцевих політичних подій факти і подробиці політичного життя країни, але не згадує інші політичні сили, які впливали на революційні події в Ніжині під час революції 1905-1907 рр. Однак і в умовах ідеологічного диктату компартії історіографія політичного життя північного Лівобережжя України розвивалась. З'являються роботи біографічного характеру про окремих політичних діячів, пов'язаних із Чернігівщиною [147; 365; 403; 409]; праці, присвячені історії міст і сіл, які включають в себе епізоди про революційні події та політичну боротьбу [391]. Відзначимо монографію Ю.Д.Диренка, яка поряд із висвітленням діяльності РСДРП у східній Білорусі вміщує чимало цінної інформації про партійні організації Новозибківщини, Стародубщини [284].

Якісно новим етапом у систематизації краєзнавчої роботи стало видання на початку 70-х рр. ХХ ст. томів відомої «Історії міст і сіл УРСР» по Київській,

Чернігівській та Сумській областях [376-378]. Утім, з огляду на ідеологічні умови і специфіку цього видання, інформація про політичні події тут подавалась дозовано, несистематично і в обмеженому об'ємі, звісно, з погляду історії КП(б)У. Цей недолік простежується також у «Нарисах історії Чернігівської обласної партійної організації» [388] та «Очерках истории Брянской организации КПСС» [393], хоча вони відзначаються більшою інформативністю, цілісністю і узагальнюючим характером. У 80-ті рр. ХХ ст. продовжувалась краєзнавча робота [264; 328].

Настання перебудови спочатку вплинуло на подальше розширення історіографічного спектру. З'являються видання енциклопедичного характеру, праці з історії окремих міст [385; 399]. Та лише на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст., в умовах української незалежності та демократизації українського суспільства, активізації і фундаменталізації гуманітарних досліджень розпочалась ідейна переоцінка історії, в історіографії з'являються праці, присвячені темам, які від 1920-х рр. свідомо залишались «білими плямами». Серед них варто відзначити статті про діяльність Револуційної української партії [355; 402], депутатів до Державних дум Росії від Чернігівської губернії [372-373], окремі організації РУП, УСДРП тощо [279; 324]. Однак усі вони мають обмежений об'єм і присвячені досить вузьким темам з історії діяльності окремих політичних сил у краї. Помітний внесок в дослідження українського громадсько-політичного руху зробила дисертація Ю. Русанова [418]. Але в ній відсутнє систематичне висвітлення діяльності Чернігівської «Громади», не звертається увага на політичний аспект її заходів, не розкрито зв'язок «Громади» з УДРП, взаємини з владою, місцевим самоврядуванням. Автор в основному розглядає культурну діяльність громадянців. Історії діяльності есерів-максималістів на території Чернігівської губернії присвячена стаття ніжинського дослідника С. Коломійця, у якій використано невідомі досі матеріали київських архівів [299].

Єдине на сьогодні узагальнююче дослідження Т. Демченко та В. Онищенко з історії Чернігівщини початку ХХ ст. надто мале за обсягом, і діяльність окремих партій у ньому залишилась поза увагою авторів [371]. Стаття

Р. Дмитрука присвячена узагальненню політичної історії краю у вказаний період, але має насправді історіографічний характер і висвітлює діяльність окремих партій в губернії у загальноукраїнському контексті [286]. Окрім того, в цих роботах обійдена увагою політична історія північних повітів Чернігівської губернії, які тепер входять до Брянської області Росії.

Активізується в сучасних умовах праця з видання історичних та біографічних енциклопедій краєзнавчого характеру, довідкових видань, де в ряді статей висвітлюється політична діяльність окремих осіб або окремі політичні події [379; 380; 400]. Необхідно відзначити і внесок авторів досліджень з історії міст і сіл Чернігівщини, Сумщини, який продовжує поповнюватися в останні роки. Хоча ці роботи безпосередньо не присвячені політичним партіям, але дають змогу ознайомитися з багатьма подробицями їх участі в місцевих подіях того часу [265; 274; 375].

Ряд аспектів політичної історії регіону, зокрема діяльність єврейських об'єднань різних напрямів, місцевих організацій анархістів, РУП-УСДРП, інших ліворадикальних течій, відділів ліберальних та консервативних партій, розглядаються у статтях автора [305-311].

Найбільш об'ємною і найгрунтовнішою на сьогодні серед цієї групи робіт можна назвати працю С.О. Наумова [327], присвячену аналізу всіх течій українського політичного руху на Лівобережній Україні. Окрім ретельного і досить повного аналізу значного комплексу джерел, вона вирізняється неупередженістю, зваженістю висновків, охоплює практично всі політичні партії, що існували на півночі Лівобережжя України, у тому числі їхнє походження, виникнення, особливості діяльності та розвиток до 1917 р. Однак дослідження присвячене винятково українським політичним течіям, а крім них на Чернігівщині діяли також єврейські та російські. Окрім РСДРП, історія місцевих організацій останніх ще не стала предметом окремих досліджень, а про більшість єврейських політичних партій у цьому краї, крім Бунду, сучасні регіональні та місцеві історичні монографії та розвідки майже не згадують.

Значні досягнення має на даний момент друга група наукових досліджень,

присвячена історії політичних партій в Україні. Перші універсальні видання почали виходити уже на початку ХХ століття. Найгрунтовнішими серед них можна вважати ряд досліджень, об'єднаних у 3-му томі «Общественного движения в России в начале ХХ века», що вийшов 1914 р.[392]. Це комплексне дослідження ряду авторів довгий час залишалось неперевершеним за повнотою матеріалу, а також за зваженістю оцінок, хоча не можна не зауважити щодо його марксистських методологічних основ. Щоправда, приділяючи багато уваги програмам, генезису і становленню політичних партій, їх еволюції в умовах революції 1905-1907 рр., авторський колектив майже не звернув уваги на окремі регіони та місцеві організації політичних партій на Лівобережжі України.

У той же час започаткувались дослідження з історії земського руху, пов'язаного з виникненням ліберальних партій в Російській імперії. Виходять друком статті, а пізніше монографія І. Белокопського [267; 268]. З'являються у світ перші дослідження з історії анархізму як самостійного суспільно-політичного руху [261; 312]. Певну наукову цінність зберігають і довідкові видання тих років [401].

У період громадянської війни характерною рисою історіографічного доробку цієї групи праць було видання невеликих розвідок з історії партій, що вийшли на політичну арену в умовах революції. Так, у 1918 р. вийшла друком праця В. Степанюка і Я. Довбищенка, через три роки перше дослідження В. Дорошенка про РУП [290; 398]. У 20-ті рр. ХХ ст. вивчення історії політичних партій характерне також посиленою увагою до революційних партій, революційного руху. У цьому контексті з'являються перші праці з історії монархічного руху [295], з досить глибоким аналізом його ідеології, хоча висвітлення соціальної бази тут значно спотворене.

Найбільш важливими для розробки нашої теми з досліджень того часу є роботи Й. Гермайзе [277] та А. Ріша [340; 341]. Їхні праці вирізняються своїм аналізом діяльності як центральних, так і місцевих парторганізацій, програмових засад партій, наводиться багато фактів та імен, пов'язаних з політичною, громадською діяльністю в північному Лівобережжі України.

Системна робота проводилась і єврейськими істориками з історії єврейського робітничого руху, зокрема Бунду. Світ побачили праця Н.Бухбіндера про єврейський робітничий рух [272], аналогічна робота М.Рафеса [339]. Н.Бухбіндер детально аналізує джерела, ретельно висвітлює ранню історію Бунду, майже не зупиняючись на історії партії в 1907-1916 рр. Недоліком цих праць є й те, що, охоплюючи загальну картину розвитку єврейського робітничого руху та роль і місце Бунду в цьому процесі, майже не використані місцеві матеріали Лівобережної України, не розглядається роль інших партій в політичному житті єврейської спільноти регіону. Грунтовна робота, що розкриває з погляду марксизму участь єврейських робітників та ремісників у політичному житті країни під проводом Бунду, меншою мірою інших політичних партій, вийшла друком у 1928 р. [367] Але діяльність цих організацій у регіоні в ній висвітлюється теж епізодично.

У цей же час розвивається історіографія анархістського руху. Практичну діяльність цих організацій висвітлювали статті та брошури І.Генкіна, Б. Сандомирського [276; 344] та ін. Якщо ці автори ідеалізують анархізм, то радянські історики Б. Горєв, Я. Яковлєв [280; 364] намагались довести ідейно-політичний крах анархізму, пов'язати його з махновщиною, дискредитувати як опонентів більшовиків. Але праці цих авторів практично не розглядають діяльність анархістів на Лівобережній Україні і важливі в основному теоретичними напрацюваннями.

Окремі подробиці біографічного характеру з історії революційного життя в регіоні подає багатотомне видання біобібліографічного словника з історії революційного руху в Російській імперії XIX століття [374].

На початку наступного етапу історичних досліджень, у 30 – 40-х рр. XX ст., поза дослідженнями історії ВКП(б) вивчення інших партій не проводилось. Натомість під час «відлиги» побачили світ російські дослідження земського та ліберального руху Є. Черменського [353]. Проте історія українського та єврейського політичного руху з відомих причин залишалась непопулярною. Винятком була праця І. Кураса [313]. Присвячена історії українських

соціалістичних партій та їх боротьбі за втілення власних програм у політичне життя України, вона, хоч і в межах марксистсько-ленінських постулатів, висвітлює ряд аспектів діяльності партійних організацій. Але робота місцевих парторганізацій на Лівобережжі до 1917 р. тут фактично не аналізується.

Більше можливостей щодо дослідження фактичного матеріалу з партійної проблематики мали російські історики. З 60-х рр. ХХ століття відновлюється вивчення історії анархізму, припинене в 1930-х рр., виходять у світ монографії В. Коміна, Е. Корноухова, С. Канева [296; 300; 301]. Позитивним у цих дослідженнях було залучення ряду нових джерел, відстеження розвитку анархістського руху в широкому історичному контексті. Однак висновки мусили неминуче узгоджуватися з офіційною марксистсько-ленінською ідеологією. У 70-х – 80-х рр. ХХ ст. з'являються праці В.В. Шелохаєва та К.Ф. Шацилло з історії російського лібералізму [354; 357; 358]. На жаль, при досить ретельному опрацюванні загальної партійної історії, за умов обмеженого обсягу цих праць, історія місцевих організацій та груп на Лівобережній Україні подавалась в них лише епізодично, у вигляді окремих фактів. 1985 р. вийшла у світ праця Д. Колесниченко, присвячена діяльності Трудової групи в I та II Державних думах, у якій звертається певна увага на діяльність трудовиків по згуртуванню лівих сил на місцях, їхню роботу в українських губерніях [298]. Ряд проблем політичної історії чи не вперше було піднято у збірниках історичних праць, що вийшли у 1984 та 1989 рр. [389; 390]. Проте більшість із них мають лише опосередковане відношення до нашої теми. Винятком є статистичні дослідження, об'єднані у збірнику, виданому 1987 р. [318; 349; 351; 359; 360], цифри яких базуються на матеріалах важко доступних для нас російських архівів. Продовженням останніх є аналітична стаття І. Кисельова та ін., присвячена порівняльному аналізу чисельності та соціального складу найбільших політичних партій Росії в 1905-1907 рр. [381].

Працювали над тематикою громадсько-політичного руху й українські історики діаспори. Але їхні роботи, що містять матеріали про діяльність громадських та політичних організацій на Лівобережній Україні, як-от праці

О. Моргуна, П. Феденка [322; 352], написані без використання архівних джерел, які знаходились на території СРСР. Тому автори подають мало фактичних даних.

На початку 90-х рр. ХХ ст. з настанням нових умов розвитку історичної науки зростає й інтерес до історії політичних партій. Почнемо його аналіз з лівих ідейних течій. У 1990-х рр. плідно працював над історією анархістського руху в Україні О.М. Лебеденко, який ґрунтовно дослідив ідейно-організаційні витoki анархістського руху, діяльність еміграційних об'єднань анархістів, розвиток анархічного руху в Україні від виступів народників до розгортання революції 1917 р. [314-316]. Багато в чому на матеріалі його праць з цієї тематики, зокрема щодо регіону Лівобережжя ґрунтується видання Інституту історії України НАН України «Нариси з історії політичного терору...», що вийшло у світ 2002 р. [386]. Звичайно, анархістський рух як у плані ідеології, так і практичної роботи висвітлено тут у зв'язку з терористичною діяльністю. Із сучасних дослідників анархічного руху початку ХХ століття слід назвати О.С. Бабічеву [263]. Та попри значний доробок дослідників, доводиться констатувати їх недостатню увагу до місцевих і регіональних організацій анархістів, за винятком м. Києва і м. Одеси, детально висвітлених у працях О. Лебеденка. Стосовно ж Лівобережжя в літературі наявна ціла низка неточностей та загалом ігнорування місцевих деталей, що було зрозуміло з огляду на завдання, поставлені в названих працях.

Значно активізувалась дослідницька робота з історії українських соціалістичних партій та політичних об'єднань. Звертає на себе увагу фундаментальна праця В.І. Головченка про український соціал-демократичний рух [278]. Значним дослідженням останніх років про рух українських есерів стала монографія Т.А. Бевз [266]. Утім, з огляду на слабкість і малопомітність українських есерівських організацій на початку ХХ століття на Чернігівщині, про них сказано небагато. З інших дослідників над питаннями історії політичних партій, що діяли на наддніпрянській Україні, працювали А. Голуб, В. Колесник, Т. Тимошенко, О. Висоцький [273; 279; 382]. Монографія останнього

відзначається своїм аналітичним підходом і порівняльним методом дослідження, який не часто використовується українськими істориками.

Дещо відособлене від цих праць дослідження В. Борисенка та Г. Непомнящої, присвячене участі освітян у політичному русі та багате фактичним матеріалом [369], зокрема щодо діяльності чернігівської української Громади у середовищі семінаристів та учнів, функціонування учнівських організацій у містах Чернігівщини; тут наводиться також ряд подробиць участі учителів губернії в політичних подіях 1900-1907 рр. Ряд особливостей політики РСДРП щодо селянства та його організацій на початку ХХ ст. висвітлено в монографії М. Журби [294, с.80-81]. У працях О.М. Доніка розглянуто діяльність громадських організацій у середині 10-х рр. ХХ ст., у якій активну участь брали партійні діячі різних напрямів; участь купецтва у політичному житті [287; 288].

Плідно вивчається останнім часом тема українського ліберально-демократичного руху. Заслуговують на увагу праці В.В. Стрільця [350; 419], у яких детально простежено витoki, створення Загальної української організації, виникнення на її базі Української Демократичної партії, її розкол і перетворення в УДРП, трансформацію цієї організації в Товариство українських поступовців, а також участь чернігівських діячів у цих процесах. Вагоме місце автор відводить ідейно-програмним засадам цих політичних об'єднань.

Уперше за багато десятиліть поновилось дослідження єврейського політичного руху на Україні. Ленінські традиції розгляду єврейських організацій як буржуазно-націоналістичних і ворожих щодо трудящих мас продовжили дисертація та колективна праця В. Гури та ін. [397; 413]. Спеціально займаються питаннями політичних єврейських об'єднань О.Я. Найман та В.І. Гусєв [281; 282; 323; 383; 414]. Інформація, оприлюднена ними, безумовно актуальна, адже багато років діяльність єврейських політичних течій в Україні була закритою темою, особливо груп сіоністського напрямку. Однак відомості про місцеві партійні осередки на Лівобережній Україні в цих дослідженнях мають надто оглядовий характер і потребують доповнення місцевим архівним матеріалом.

На жаль, можна констатувати практичне припинення досліджень з історії

загальноросійських соціал-демократичних організацій. Винятком є дисертація Н. Мартиненко [416]. Досить рідко з'являються дослідження діяльності соціал-революціонерів, ліберальних політичних течій. Серед останніх значну увагу привернули тільки кадети, яким присвятили дисертацію А. Білоус та розвідку О. Старинець [347; 411]. Обидва дослідження містять важливу інформацію про заснування, соціальний склад, напрями роботи чернігівської групи партії кадетів, репресії проти неї. Однак обійдено увагою динаміку розвитку організації, взаємини з іншими політичними силами, владою, органами місцевого самоврядування. Розвиток ставлення центрального керівництва КДП до українського питання розглянуто у статті Ф. Самойлова та дисертації Л. Щербін [343; 420]. Діяльність іншої потужної партії октябристів була об'єктом дослідження лише в статті М. Ясир 1992 р. [366].

Відносно невеликою залишається на сьогодні українська і російська історіографія російського консервативно-націоналістичного, т. зв. чорносотенного руху в Україні. Уперше було висвітлено проблеми чисельності чорносотенних організацій, їх соціального складу, програм і діяльності у працях С. Степанова [348; 349]. Але невеликий обсяг зумовив ігнорування особливостей роботи місцевих осередків. 1992 р. вийшла стаття І. Самарцева про чорносотенний рух на Україні [342]. Працював над цим питанням В. Волковинський [275]. У дослідженні В. Кожінова проаналізовано традиційні стереотипи сприймання чорносотенного руху в публіцистиці і відповідність програмних цілей руху реальним політичним процесам у Російській імперії [297]. Найґрунтовніші роботи останнім часом опубліковано І. Омелянчуком [329; 330]. У них уперше детально висвітлено всі напрями і течії російського консервативно-монархічного руху в Україні, їх виникнення, розвиток, ідеологію і програми, діяльність, соціальний склад. Проте потребує уточнення діяльність цих організацій на території північного Лівобережжя, бо невідомими залишились персональний склад керівництва, чисельність, кількість місцевих осередків тощо. І, нарешті, досі не з'явилося спеціальних праць, присвячених російському націоналістичному руху в Україні.

Варто звернути увагу на дослідження, присвячені комплексному аналізу політичної історії та політичним партіям в Україні кінця XIX – початку XX ст. «Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.)» Я. Малика та ін. [387] мають недостатній обсяг задля повного висвітлення діяльності регіональних структур політичних партій. Розглядається діяльність політичних партій і у посібнику В.М. Литвина та ін.[384], але теж без аналізу регіональної діяльності. Подібна до «Нарисів ...» робота дніпропетровських вчених Р. Ветрова та С. Донченко [370], але тут більше наведено цифрового матеріалу щодо діяльності партій у регіонах. Продовжила попередню працю над партійною історією С. Донченко. У монографії, присвяченій ліберальним партіям, автор проводить серйозний порівняльний аналіз програм, ставлення до національного питання тощо. Але щодо чернігівських організацій дослідниця користується уже відомим матеріалом [289]. У цьому плані вигідно відрізняються від названих робіт монографії А. Павко [331-333] з їх скрупульозним аналізом практично всіх політичних течій, що діяли в Україні. Монографію доповнюють статті вченого, присвячені окремим політичним партіям [334-335]. Та все ж, незважаючи на всі позитиви, в цих працях недостатньо розкрито особливості організації та діяльності місцевих політичних груп на півночі Лівобережної України. Такий же недолік має і перший том «Політичної історії України» [394], – досить успішної спроби синтезувати на новому рівні політичну історію України передреволюційного періоду, особливо з погляду ролі партій у політичних процесах минулого.

Серед зарубіжних видань для нашого дослідження позитивне значення мали стаття В. Левіна про організацію єврейства Російської імперії під час виборчих кампаній 1906 і 1907 рр. до Державної думи [368], а також видання енциклопедичного огляду історії політичних партій, що діяли в Росії в кінці XIX – на початку XX століття [395].

Таким чином, місцеві краєзнавчі та обласні дослідження мають тривалу історію розвитку, в результаті якої накопичено значний історичний матеріал. На сьогодні наявні як видання місцевого, так і загально регіонального характеру.

Найбільш детально вивчена діяльність у краї організацій РСДРП, а також українських політичних партій – РУП, УСДРП, Спілки, Української Демократично-Радикальної партії та ін. Водночас історіографічний доробок страждає на односторонність, відсутній комплексний порівняльний аналіз діяльності політичних партій на півночі Лівобережжя. Про деякі згадується лише факт їхнього існування. Наявна історіографія соціал-демократичних організацій краю потребує звільнення від тягаря ідеологічної спадщини тоталітарного періоду і включення в контекст загальної історії соціалістичних партій на півночі Лівобережжя, який дасть змогу виявити їх справжнє місце в історії регіону. Розробка ж історії таких потужних у свій час місцевих організацій політичних партій у краї, як Союзу руського народу, Партії народної свободи (кадетської), «Союзу 17 октября» та єврейських політичних організацій на сьогодні взагалі відсутня.

Характеризуючи значимість для нашого дослідження другої групи історіографічної спадщини, відзначимо, що при всіх беззаперечних досягненнях цих досліджень історія регіональних організацій та місцевих осередків політичних партій, зокрема на території Чернігівської губернії, подана в них вибірково, що взагалі природно з огляду на предмет дослідження цих праць. Отже, для кола дослідників і зацікавлених у вивченні історії України та рідного краю осіб залишається відкритою проблема відсутності комплексного дослідження діяльності політичних партій та їх значення в суспільному житті цього регіону України.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дисертаційного дослідження значна і за своїм характером може бути розподілена на декілька груп матеріалів. Це архівні джерела, опубліковані документи, преса, спогади.

Найціннішими для дослідника крайової політичної історії можна назвати документи жандармських управлінь, зосереджені в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Перш за все це фонд 1439 Чернігівського жандармського управління. Тут, а також у фонді Південно-Західного охоронного відділення 276, фондах Київського охоронного відділення 275 і Київського губерньського жандармського управління 274 зосереджені звіти, повідомлення та донесення начальника Чернігівського жандармського управління та двох його заступників у Стародубському та Ніжинському повітах, які керували роботою жандармських офіцерів на півдні, сході та півночі Чернігівської губернії, а також директиви та розпорядження Департаменту поліції та начальника Київського охоронного відділення. Тут же знаходиться переписка жандармського управління з поліцейськими справниками, приставами по різних справах; матеріали ряду дізнань, переважно таких, котрі не були доведені до суду; повідомлення про виявлення листівок та брошур революційної пропаганди. Ці матеріали створюють загальну картину діяльності революційних партій у Чернігівській губернії. Звичайно, до їх інформації слід ставитись критично. Вартий уваги хоча б такий факт: повідомлення і чорновики начальника управління генерал-майора М.П. Рудова, призначені для внутрішнього користування, намагаються якомога повніше і рельєфніше розкрити інформацію про політичну ситуацію в губернії, у той же час його звіти і донесення до Департаменту поліції є набагато ліберальнішими, «оптимістичнішими», уникаючи описів гострих подій. Однак нерідко по інформації, яка викликала підозру в недостовірності, проводились повторні розслідування, до того ж за різними джерелами. Але враховуючи труднощі, які мали жандарми у процесі викриття ретельної конспірації революціонерів, для повного висвітлення діяльності радикальних організацій необхідно залучати інші групи матеріалів.

Важливим джерелом виступає перлюстроване листування підозрілих осіб. Незначна інформація по нашій темі міститься у фондах Сумського тимчасового генерал-губернатора і Харківського жандармського відділення (фонди 320 та 1682). Використано в дослідженні матеріали окремих дізнань Київської судової

палати (фонд 318). Схожі за характером, але незначні за обсягом джерела фонду помічника начальника Чернігівського жандармського управління в Ніжинському повіті (фонд 1108 Ніжинського відділу ДАЧО). Як правильно зауважує Р.Дмитрук, цінність зібраних у даних фондах документів та матеріалів полягає не тільки в тому, що вони дають змогу висвітлити різні сторони політичного руху, розкрити етапи його історії, а й дозволяють проаналізувати форми та методи діяльності правоохоронних та карних органів, що, у свою чергу, повніше розкриває ставлення влади до політичних процесів зазначеного періоду [285].

Указані фонди зосереджують досить цілісну і комплексну інформацію лише про політичні групи і партії, що займались революційною діяльністю – анархістів, соціалістичні партії, дещо меншою мірою кадетів. Функціонування ж лояльних до уряду або малоактивних організацій – української Громади в Чернігові, октябристів та інших – висвітлене фрагментарно або взагалі відсутнє.

Інший характер мають матеріали зосереджені в Центральному державному архіві громадських організацій у фонді 59 (Колекція спогадів про революційний рух), та фонді 41 (Єврейські націоналістичні партії та організації). Перший з них обіймає велику кількість матеріалів різного часу, з яких лише невелика частина стосується досліджуваного регіону. Фонд 41 містить листування місцевих організацій єврейських політичних партій, відозви їх центральних органів, матеріали реєстрації, витяги зі спогадів, протоколи тощо. На жаль, більшість цих матеріалів датуються 1917 р. і пізнішим періодом, або ж написані їдишем і не мають відношення до північного Лівобережжя України.

У Центральному державному архіві органів влади та управління використано фонд 3807 (документи архівного зібрання Андрія Жука). Фонд цінний численними вирізками з газет того періоду, звітами місцевих партійних організацій РУП 1905 р., листами українських партійних діячів, неопублікованими спогадами учасників українського революційного руху, листівками, які значно розширюють наші відомості про діяльність українських революційних партій на півночі Лівобережжя України.

Окремо відзначимо документи фондів Державного архіву в Чернігівській області. Фонд 250 (Прокурор Чернігівського окружного суду) містить окремі дізнання про революційну діяльність, матеріал яких не увійшов до нашого дослідження. Щодо судових органів, слід зауважити, що у фондах Чернігівського окружного суду (Ф. 249), прокурора окружного суду (Ф. 250), а також судового слідчого з особливо важливих справ (Ф. 938) ДАЧО справ політичного характеру не виявлено. Значний інтерес становить фонд Р-592 (колекція спогадів учасників революцій 1905 та 1917 рр. і громадянської війни в Україні), у якому зібрано ряд спогадів учасників революційного підпілля, записаних переважно в 1950-х рр. На жаль, віддаленість у часі й обставини написання спогадів додали до них чимало суб'єктивності, неточностей. Записані спогади виключно учасників революційних партій – РСДРП і частково Поалей-Ціон. Значна частина спогадів стосується періоду Першої світової війни і м. Чернігова, і тільки деякі – місцевостей регіону. Ці матеріали досить повно характеризують діяльність підпільних соціал-демократичних організацій у місті в 1908-1917 рр. Ряд важливих для нас документів містяться у справах фондів 127 (Чернігівське губернське правління) та 128 (Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора). Вони описують проведення виборів в окремих повітах губернії, боротьбу з бандами есерів-максималістів, окремі риси внутрішнього життя правоохоронних органів та їх ставлення до певних політичних партій та організацій, фрагменти з життя муніципальних органів. Недоліком є те, що ці документи розташовані серед маси інших справ, які зовсім не стосуються нашої теми, й інформація їх дуже вибіркова. Деякі подробиці партійної діяльності можна уточнити за даними особистих фондів Р-1275 (В.К. Пухтинський) і Р-1403 (М.М. Васютинський).

Певну цінність мають також фонди Ніжинського відділу ДАЧО. Це, зокрема, фонд 1105 Ніжинського історико-філологічного інституту, який містить звіт директора про жовтневі події 1905 р. та участь у них студентів інституту, а також матеріали про студентські хвилювання. У фондах 340 та 342 можна знайти відомості про участь деяких політичних сил у ювілейних святкуваннях

тощо. Інформація цих фондів дуже вибіркова й епізодична, але окремі факти з життя місцевих політичних організацій можна знайти лише тут.

У фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського привертають увагу спогади М. Могілянського, які характеризують ряд громадських діячів регіону, особливості революційного руху в Городнянському повіті Чернігівської губернії в 1905 р. Також використано особисті документи одного із засновників осередку СРН у м. Ніжині, міського голови в 1904-1907 рр. і професора Ніжинського історико-філологічного інституту М. Лілеєва, у яких простежується еволюція його поглядів, описуються окремі обставини життя, пов'язані з політичними переслідуваннями. Чимало важливих відомостей щодо політичних подій у Ніжині та повіті, особливо діяльності місцевого відділу СРН, містять записи і спостереження проф. М. Бережкова, зібрані у фонді 23.

Наступна група джерел – збірники документів та окремі їх публікації. Ця група має тривалу історію. Уже в 1912 р. вийшов у світ 1-й том постанов Чернігівського губернського земського зібрання [1], документи якого відображають боротьбу окремих течій всередині земства, основні події цієї боротьби та ідеї, які захищали окремі сторони. Свої програмні матеріали, виступи лідерів публікували самі партії з метою пропаганди і популяризації ідей [141; 144; 154]. Фактично партійними (бундівськими) були й збірники матеріалів, присвячені історії єврейського робітничого руху в Російській імперії [148]. Протягом радянського періоду нашої історії видавалися численні збірники документів, присвячені революції 1905-1907 рр. Документи збірників розкривали переважно виступи робітників та селян, а з партій – діяльність РСДРП. Місцевостям північного Лівобережжя тут відводилось невелике місце. Як приклад, наведемо розділ про революцію 1905-1907 рр. на Чернігівщині у краєзнавчій хрестоматії, присвячений революційному руху і боротьбі з ним [157]. Практично всі оприлюднені в таких збірниках факти щодо діяльності революційних організацій були введені в науковий обіг у всеукраїнських та місцевих виданнях з історії обласних організацій РСДРП та КП(б)У, тому вони

обійдені увагою в цьому дослідженні. Більш інформативні в цьому плані публікації звітів царських генералів, які заспокоювали населення Лівобережжя і зокрема Полісся під час хвилі селянських виступів 1905-1906 рр. і спогади про ці події [142; 255]. Та в них майже не згадується про діяльність політичних партій. Спеціально присвячений чорносотенному руху збірник вміщує декілька документів з аналізом загального стану СРН та інших правих організацій в регіонах України [155].

Натомість привертають увагу численні збірники документів, присвячені окремим партіям або рухам, що побачили світ у Росії протягом 1990-х рр. [146; 149; 152; 153; 156]. Власне чернігівські події вони не висвітлюють і не мають документів про діяльність місцевих відділів політичних об'єднань, але протоколи з'їздів, засідань ЦК партій, листи, деякі інші матеріали дають змогу довідатись про представництво чернігівських політичних діячів у земському русі, діяльність центральних органів партій, їхню позицію з того чи іншого питання.

Наступною групою джерел є періодичні видання початку ХХ століття. Серед них виділимо місцеві газети, які досить рідко використовувались у дослідженнях. За інформативністю вони різні. Якщо «Десна», «Утренняя заря» і «Черниговское слово» у 1906-1907 рр. публікували багато матеріалів про діяльність партій, то «Черниговские губернские ведомости» – офіціоз адміністрації – майже не згадували про них. Газети інших міст, переважно Києва, – «Слово», «Праця» та ін. – вміщували повідомлення про політичне та партійне життя в Чернігівській губернії епізодично. Інформація преси найцінніша у висвітленні виборних кампаній до Державної думи, настроїв населення тощо. Звісно, до неї слід ставитись із врахуванням того, що багато з кореспондентів, особливо тих газет, які видавались партіями, були членами або прихильниками певної партійної організації. Ряд важливих матеріалів про зародження сіоністського руху на півночі Лівобережної України, про діяльність окремих політичних організацій у регіоні можна знайти в газетах єврейської громадськості – «Будущность», «Еврейская мысль», «Восход» та ін.

Характер як спогадів, так і аналітики має публіцистичне видання Т. Локотя [247], що повідомляє про настрої населення Борзенського повіту напередодні та в ході передвиборної боротьби до 1-ї Державної думи. Деяко особно знаходяться збірники листування біографічного характеру [151], які дають змогу уривчасто висвітлити окремі події, явища, сторони політичного і партійного життя краю. Зокрема, листи Є. Азефа повідомляють про діяльність на Чернігівщині народників напередодні виникнення всеросійської партії есерів.

Остання група джерел – спогади. Тут ми маємо на увазі спогади, що надруковані, адже раз по раз спогади траплялись і в попередніх групах архівних та рукописних документів. Вони досить численні. На жаль, далеко не всі з них стосуються безпосередньо чернігівського краю, або ж політичне життя описується побічно. Спогади видатних українських письменників та про них висвітлюють життя й діяльність особи в контексті епохи, зокрема політичних обставин. Такими є спогади С. Васильченка та про М. Коцюбинського [147; 238; 245; 254]. Останній, як відомо, був пов'язаний і з українським соціал-демократичним рухом, і з чернігівською громадою, а через знайомих – з кадетським комітетом. Важливу інформацію містять спогади В. Хижнякова, який будучи багаторічним членом земського зібрання, описав у них (зі своєї, звісно, ідеологічної позиції) внутрішню боротьбу в губернському земському зібранні прихильників різних течій ліберального руху, а також ставлення до них влади [257]. Тематично близька до них збірка біографічних документів, публікацій та спогадів, присвячена пам'яті відомого чернігівського адвоката й громадського діяча І. Шрага, яка подає відомості про український політичний рух у краї, а також епізоди з життя кадетської губернської організації [143].

Окремі важливі факти і спостереження знаходимо у мемуарах О. Лотоцького та Є. Чикаленка, що відвідували своїх колег-громадівців з Чернігівської губернії і були інформовані про їхні справи [248; 259]. Подібний характер мають спогади С. Русової, яка кілька років, протягом зазначеного періоду, проживала в краї, брала участь у громадських справах [253]. Спогади А. Аргунова уточнюють дані листів Є. Азефа [237]. Однією з найцінніших в

інформативному плані є публікація спогадів М. Загірньої та А. Верзилова [240] – членів Чернігівської Громади та УРДП про обставини життя і діяльність цього осередку українського суспільного руху. Ряд спостережень і фактів про участь української революційної молоді в лавах РУП та УСДС «Спілки» наведено в мемуарах М. Галагана [239], зокрема створення гуртків РУП у селах Остерського та Переяславського повітів, стан і проблеми формування партійної ідеології в середовищі членів українських революційних партій. Декілька невідомих подробиць з історії революційних організацій початку 1900-х рр. наводить у своїх спогадах П. Тучапський [256].

Про діяльність революційних організацій, настрої дворянства та зародження організації українських есерів відомості подають спогади М. Ковалевського, майбутнього лідера Української партії есерів [243]. Окремі факти про діяльність груп українських соціалістів можна почерпнути у Ю. Колларда [244]. Ряд обставин зародження революційного руху в українському культурному середовищі Ніжина описують мемуари В.В.Данилова [241]. Подібно до них описують окремі фрагменти становлення єврейських політичних організацій у Новгород-Сіверську спогади Ф. Дудка [242].

У 1925 р. до річниці революції 1905 р. Конотопська комісія по святкуванню ювілею видала матеріали істпарту під назвою «1905 год на Конотопщине» [260]. Видання готувалось так швидко, що статті не встигли відредагувати і направили в друк, тому вони відображають здебільшого не партійні настанови, а власне бачення авторів – учасників революційного руху в Конотопському, Кролевецькому та Путивльському повітах. Багато даних збірника про існування групи УСДРП в Конотопі, характер сільських осередків соціалістичних партій тощо не знаходять висвітлення в інших джерелах. Подібний характер має збірник спогадів про революційну боротьбу на території повітів гомельського та чернігівського Полісся, деякі з них подають важливі факти про діяльність місцевих партійних організацій, перш за все РСДРП [252]. Публікувалися спогади і в журналах «Літопис Революції» [246; 250] та ін., усі такі публікації присвячувались переважно революційному руху та боротьбі із

самодержавством. Серед них заслуговують на увагу спогади Н.Черлюнчакевича – одного з провідників Чернігівської групи РСДРП у 1904-1906 рр.[258].

Звичайно, працюючи з усіма групами спогадів, необхідно враховувати політичну позицію, вік та суб'єктивність авторів, редакторів, обставини і час видання матеріалів, які свідомо чи несвідомо позначались на опублікованій інформації.

Завершуючи огляд джерельної бази, зауважимо, що, незважаючи на недоліки окремих груп джерел, загалом їх достатньо для виконання на належному рівні дисертаційного дослідження. Найбільше інформації про діяльність революційних партій містять архівні документи, меншою мірою спогади. Діяльність ліберальних та монархічних течій найкраще висвітлена в пресі, незначною мірою – у спогадах. Опубліковані документи зосереджують загальну інформацію про партійну діяльність, програми, конкретизують місцеві деталі політичного життя. З різною мірою упередженості та обсягом охопленого матеріалу використані джерела дають змогу заповнити прогалини історіографічної спадщини і є достатньою основою для виконання завдань дисертаційного дослідження.

Підсумовуючи сказане в розділі, зазначимо, що огляд історіографії обраної теми виявив чимало праць, які висвітлюють окремі аспекти діяльності політичних партій на півночі Лівобережної України; є також певна кількість робіт узагальнюючого характеру, присвячених політичним партіям України того часу. Загальний стан наукової розробки теми характеризується наступними рисами.

1. З історії регіональних груп революційних та радикальних партій у плані висвітлення практичної роботи найкраще висвітлена історія організацій РСДРП обох напрямів, однак на сучасному етапі відсутні праці, які б повністю звільнили її від ідеологічних стереотипів радянського періоду. З-поміж інших партійних організацій об'єктом дослідження виступали есери та есери-максималісти, досить детально висвітлена історія діяльності анархістів, але

лише до 1905 р., дуже поверхово вивчено історію поміркованих соціалістичних течій. Серед групи ліберальних політичних течій увагу дослідників привернули виключно кадети, і лише окремі факти наводяться з історії октябристів, інші течії не знайшли висвітлення в історичній літературі. До того ж наявні праці не вільні від ряду неточностей. Нарешті, зовсім не вивченою є історія регіональних відділів правих політичних сил у краї.

2. У найгіршому стані знаходиться вивчення діяльності організацій єврейського політичного руху. Окрім бундівських груп, яким надавалась увага в роботах 1920-х рр., а також у найновіших дослідженнях, у літературі наявні лише окремі згадки про існування в регіоні північного Лівобережжя осередків сіонізму та сіоністсько-соціалістичних партій. Про деякі ж соціалістичні течії та помірковані ліберальні групи інформація зовсім відсутня.

3. Найкраще на сьогодні висвітлена історія регіональних організацій українських партій як революційних, так і поміркованих, а також громадських організацій, які з ними пов'язані. Однак її вивчення відірване від загального контексту розвитку політичних партій у регіоні, без чого важко оцінити їхнє справжнє місце і роль в історії краю.

4. У літературі практично відсутні дослідження, які б на рівні регіону узагальнювали, порівнювали і систематизували історію політичних партій.

Таким чином, необхідно констатувати відсутність на сучасний момент спеціальної праці, яка б давала всебічне уявлення про діяльність місцевих організацій різних політичних напрямів, що й обумовило вибір нашої теми дослідження.

Для досягнення поставленої мети було використано різні групи джерел, із яких найбільшу цінність становлять донесення та звітність правоохоронних органів, матеріали розслідувань, спогади і публікації періодичних видань. Під час аналізу джерел основним завданням дослідницького пошуку було переглянути матеріали, які уже частково використовувались у процесі написання наукових праць і відібрати з них документи, що відображали діяльність регіональних осередків політичних партій та організацій. Водночас,

огляд архівних, музейних фондів та фондів НБУВ виявив значну кількість документів, перш за все матеріалів розслідувань, звітів, повідомлень преси, кореспонденції, меншою мірою спогадів, щоденників, які раніше не використовувались дослідниками або з різних причин – ідеологічних, технічних тощо – не були введені в науковий обіг. Крім того, для виконання завдань дослідження залучено деякі опубліковані спогади, які не були взяті до уваги іншими науковцями. Ці матеріали дозволили вперше розглянути проблеми діяльності єврейських організацій сіоністського, ліберально-поміркового та сіоністсько-соціалістичного напрямку, діяльність анархістів на Чернігівщині у 1906-1910 рр., розвиток російських правих та правоцентристських партій та груп, на які раніше не зверталась увага в історичних дослідженнях, і включити їх у розгляд загального процесу політичної історії регіону.

Перспективними напрямками подальшого пошуку з даної наукової тематики залишаються опрацювання російських архівів політичних партій, а також центральної преси Москви та Санкт-Петербурга; подальше вивчення комплексу спогадів та архівних документів діаспори, перш за все української, але частково і російської, опублікованих і зосереджених за межами України. Певну цінність для уточнення ряду фактичних даних можуть мати документи та спогади єврейською та старосєврейською мовами, зосереджені в архівних зібраннях України, частково Росії та Ізраїлю. Разом з тим, наявних опрацьованих джерел достатньо для виконання завдань дисертаційного дослідження і обґрунтування його висновків.

У підсумку зауважимо, що узагальнене осмислення наявної історіографічної спадщини і використання усіх зазначених груп і видів документальних матеріалів з одночасною їх критичною оцінкою дали змогу авторові з достатньою повнотою вирішити основні завдання дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО 1905 РОКУ

2.1. Зародження місцевих політичних об'єднань.

Діяльність прихильників боротьби за соціальне визволення мас розпочалась у краї задовго до появи політичних партій. Вона, власне, створила той ґрунт, на якому виникли партійні структури. Найпершим із відомих суспільно-політичних рухів на півночі Лівобережжя проявився рух українських народолюбців. Його найвідомішим центром був т.зв. «курінь» С. Носа в Чернігові у 1860-ті рр. Згодом на території регіону розгорнулася народницька пропаганда. Тут проживали відомі терористи – прибічники різних течій та гуртків народницького спрямування, зокрема нащадок відомої старшинської родини Д. Лизогуб, страчений 1879 р. за підготовку замаху на імператора, відомий вчений-народоволець М. Кибальчич. У Конотопському повіті у середині 1870-х рр. діяв гурток братів Василя та Сергія Жебуньових. Тоді ж існував гурток у Чернігові, котрий очолював Г. Божко-Божинський. У 1879 році у Чернігові працював відомий народоволець Л. Дейч [388, с. 10-11]. Після хвилі політичного терору та погромів початку 1880-х рр. їхня діяльність затихає, однак не припиняється. Важливу роль у цьому відіграла молодь з м. Чернігова та інших міст, котра виїжджала на навчання до столичних міст, а також за кордон. Євно Азеф у звітах за 1896 р. відзначав двох студентів з Чернігова – А. Утевського та Г. Репкіна, котрі, навчаючись в університетах Німеччини, збирали гроші для транспортування в Росію революційної літератури [151, с. 44].

У 80-ті роки ХІХ ст. на території краю з'являються адепти марксистських соціал-демократичних ідей. Перше єврейське революційне товариство згадується у Ніжині уже 1887 р., хоча до нього входили і представники інших національностей [272, с. 49]. На межі 1880 – 1890-х рр. діяв гурток у гімназії

м. Новгород-Сіверська [140, арк. 11, 23]. Згодом мережа гуртків збільшується, і в 1890-ті рр. вони вже діяли у Чернігові, Конотопі, Сосниці, Клинцях [388, с. 12]. Можливою причиною поширення марксистських ідей у цих районах був їхній зв'язок по залізниці з м. Гомелем, у якому в ті роки робітничий рух набув значної сили. Варто зазначити, що врахувавши досвід невдач поширення народницької пропаганди 70-х – 80-х років XIX століття у робітничих гуртках Білорусі, соціал-демократичні ідеологи з числа інтелігенції спеціально навчали єврейських робітників російської грамоти для роботи поза межею осілости з чисто слов'янським населенням [272, с. 56-57, 62]. Це легко було зробити на території Чернігівської губернії, де в містах проживало чимало єврейських ремісників. Окрім гуртків, революційну літературу поширювали окремі особи (студенти тощо), доставляючи навіть у віддалені повіти краю.

Втім, до середини 1890-х рр. прихильники марксизму серед інтелігенції були нечисленними. На курсах, влаштованих губернською земською управою 1894 р. для вчителів п'яти повітів, у дискусіях на політичні теми головними суперниками були російські радикали-народники і українські народники, що виступали за пріоритет культурної діяльності [135, арк. 18 зв.].

За повідомленнями Є. Азефа, народницькі діячі Чернігова входили до «Союзу соціалістів-революціонерів», і було їх у Чернігові на 1900 р. «довольно значительное количество», причому вони встановили зв'язки з кількома селянськими братствами в Київській та Чернігівській губерніях [151, с. 51, 54]. Дані Є. Азефа підтверджуються спогадами А. Аргунова про арешти есерів у Чернігові у кінці 1901 р. [237, с. 111] Окрім місцевих, у краї з'являлись соціал-революціонери з інших міст імперії. Так, у лютому 1901 р. чотири члени іншої організації під назвою «Рабочая партия политического освобождения России» з Мінська та Харкова обрали Ніжин для налагодження підпільної типографії, але у березні були викриті і арештовані поліцією разом із рукописами і обладнанням. При арешті поліція вилучила в одного з учасників револьвер з набоями, в іншого – 165 рублів для типографії [25, арк. 75-76]. У 1901-1902 рр. учасники

чернігівських есерівських гуртків включились у процес об'єднання окремих організацій в єдину партію есерів, який завершився у 1902 р. [151, с. 64,69].

Втім, у кінці 1890-х рр. за популярністю в губернії народників починають переважати соціал-демократи, яким вдалося організувати значно ширшу мережу гуртків, і залучити до них, окрім інтелігенції, робітників, ремісників, а подекуди й селян. Загалом прихильники марксизму переважали серед революційних товариств регіону. Щоправда, рівень обізнаності окремих adeptів марксизму із своєю ідеологією часто був низький. Так, М. Літвінов, майбутній нарком закордонних справ СРСР, у кінці 1890-х рр. у посаді Клинцях Суразького повіту організував гурток з робітників і ремісників. Потім він переїхав до Харкова, пізніше до Києва, де увійшов до місцевого комітету РСДРП. Але остаточно він розібрався в суперечках іскрівців з економістами та есерами значно пізніше, перебуваючи в Лук'янівській в'язниці [403, с. 264, 268]. У 1899 р. в Чернігові жив і поширював літературу А.Мартінов, відомий меншовицький теоретик, але виїхав з міста через відсутність партійної організації [249, с. 8-9].

У 1890-ті рр. активізується українофільський рух. Основним місцем зосередження активних діячів української інтелігенції був губернський центр. Саме тут 1893 р. було створено українську Громаду в складі п'яти осіб. До 1902 р. перейшло через Громаду 22 особи, частина з яких через різні причини покинула місто [240, с. 465, 467]. Громада перебувала у федеративному зв'язку з іншими українськими громадами, об'єднаними з 1897 р. в рамках Загальної української організації (ЗУО). Поодиноких членів ЗУО мала і в сільській місцевості. У Борзенському повіті її прихильниками були гласний В.Н. Вовк-Карачевський і Г. Барвінок [244, с. 70; 326, с. 24]. Слід зауважити, що навіть в умовах підтримки Громадою конспірації та досить високої дисципліни, яка не могла існувати без одностайності, у цій нечисленній групі незабаром розпочалась особиста конкуренція за лідерство двох громадських осередків навколо С. Русової та Б. Грінченка, які не симпатизували один одному [135, арк. 39 і зв.]. Перша займалась роботою з молоддю, для якої організовувала дозвілля у власному салоні в Чернігові, популяризуючи помірковані соціалістичні

погляди, зокрема ідеї М. Драгоманова; а другий був прихильником безкомпромісної національної української лінії, займаючись практичною видавничою діяльністю. Втім, як зазначала сама С. Русова, у 1890-х рр. М. Грінченко та М. Коцюбинський, що теж входив до Громади, користувалися великою популярністю серед учителів краю [253, с. 125]. У своїй діяльності Громада була автономною від керівництва ЗУО. До головних напрямів її роботи належали видання української літератури, національно-культурна робота серед населення, зокрема з молоддю, зв'язок з іншими українськими об'єднаннями, у тому числі галицькими [327, с. 27-28].

Окрім Громади, не пізніше 1893 р. в Чернігові, за даними С. Наумова, утворився гурток Братства тарасівців, до якого увійшла В. Дейша (майбутня дружина М.М. Коцюбинського), В. Андрієвський, учні семінарії та ін. Крім чернігівського, існували також гуртки в Ічні, Срібному, Рожнівці Борзенського повіту, до деяких із них входили селяни [327, с. 8]. Окрім поширення українських видань, учасники чернігівського гуртка серйозно цікавились марксизмом, зокрема великий попит був на «Капітал» К. Маркса [147, с. 124-125]. Відомо, що учасник Братства тарасівців М. Коцюбинський у першій половині 1890-х рр. брав участь у соціал-демократичному гуртку І. Стешенка та Лесі Українки [352, с. 19], хоча через свою літературну діяльність до активістів цієї групи він не належав. Цілком можливо, що потенційних осередків українського революційного руху у краї на межі століть було більше, але не про усі з них збереглися спогади. Так, у с. Требухові на межі Полтавської губернії і Остерського повіту Чернігівської виник у 1900 р. стихійний гурток, утворений гімназистом М. Галаганом, місцевим учителем і завідуючим державною винною лавкою з участю двох селян. Ідеї гуртка зводились до формули: «українство і революційність, а нашим «теоретиком» був Тарас Шевченко» [239, с. 88]. Практична діяльність виявлялась у відвідуванні учасниками вечорниць і читанні «Кобзаря». Можливо в гуртках, заснованих учасниками Братства тарасівців, просвітня справа була поставлена краще, але з огляду на те, що їхня

робота залишалась непоміченою, можна думати, що значної практичної діяльності вони не вели.

Поряд із діяльністю українофільської інтелігенції, на Лівобережній Україні з 1870-х рр. активно розвивався земський ліберальний рух. Чернігівське земство у боротьбі з царською адміністрацією було одним із перших в імперії, висунувши ряд відомих лідерів загальноросійського ліберального руху, як наприклад І. Петрункевич. На нашу думку, доцільно підтримати твердження Н. Пірумової та О. Редькіної про те, що земські структури в кінці XIX століття стали полем протистояння ліберальних діячів, урядової бюрократії та представників революційного табору [417, с. 127]. При цьому у 70-ті – 80-ті роки XIX ст. головним явищем була боротьба перших двох сил. Варто наголосити, що саме лідери Чернігівського земства І. Петрункевич та О. Ліндфорс наприкінці 1870-х рр. стали ініціаторами політичних зустрічей земців з позаземською інтелігенцією, які свідчили про те, що внутрібюрократичне перетягування повноважень та прав між урядом і земськими управами переходить на державний політичний рівень. У жовтні 1878 р. в Ніжині відбулася перша нелегальна нарада чернігівських земців з представниками української інтелігенції з питання боротьби за політичну свободу та конституцію, перенесена до Києва [417, с. 127]. Чернігівські земці О. Ліндфорс та О. Карпинський належали до провідників ліберальної організації «Товариство земського союзу і самоврядування» або просто «Земського союзу», котрий утворився на початку 1880-х рр. Його програма від 1881 р. включала федералістичні елементи і вимогу скликання Державної думи парламентського типу, будучи, за визнанням дослідників, найрадикальнішою з ліберальних програм тих років [417, с. 143, 145].

З 1890-х рр. у зв'язку із радикалізацією т. зв. «третього елемента» – найманих земських службовців, у середовищі яких поширюються соціалістичні ідеї, а згодом і соціалістичні організації, – досить помітним стає вплив на діяльність земства революційних ідей. Навіть після розвіяння сподівань частини громадськості на ліберальнішу політику Миколи II чернігівське земство 1895 р.

подало адрес (звернення), в якому йшлося про утиски урядом діяльності земства. Надалі урядовий тиск на земство не зменшувався, провокуючи опозиційні виступи. Так, у 1900 р. губернатори заборонили вносити на обговорення губернських земських зібрань прохання повітових земських зібрань про звільнення населення від тілесних покарань. За допущення таких обговорень було порушене судове слідство проти Чернігівського і Городнянського предводителів дворянства Г. Глібова та М. Карвольського-Гриневського [268, с. 72]. У 1901 р. циркуляр Департаменту поліції заборонив спілкування між земськими і міськими управами з питань загальнодержавного характеру. Та останній указ на практиці легко обходили. Уже в 1901 р. у вересні були підняті політичні питання на з'їзді діячів кустарних ремесел у Полтаві з 6 губерній.

Одним із об'єднань, де відбувалась організаційна та ідейна кристалізація ліберального руху, став напівлегальний гурток «Бесіда». Утворений у 1899 р. в Москві поміркованими земцями, він незабаром зріс до 50 осіб. Серед видатних його учасників були і чернігівці – І. Петрункевич, на той час уже член Тверського земства, і полковник О. Свечин, який щойно вийшов у відставку і був обраний гласним губернської управи. Під впливом заворушень початку 1900-х рр., члени гуртка від ділових розмов перейшли до політичних дискусій. Втім, гурток, що збирався кілька разів на рік, був дуже строкатий за уподобаннями учасників. До 1904 р. він об'єднував, окрім прихильників конституції, і пізніх слов'янофілів (Д. Шипов, О. Стахович) і навіть майбутніх діячів монархічного руху (В.Бобринський та П.Шереметєв)[353, с. 44].

Слід сказати, що останні три десятиліття ХІХ ст. мали величезне значення для ідеологічної і практичної підготовки кадрів майбутніх політичних лідерів. Навіть якщо вони з часом переживали еволюцію поглядів, ставали більш поміркованими і практичними людьми, їхні установки на докорінне перетворення державного устрою і влади, як засіб покращення громадського і державного ладу залишались. Становлення таких особистостей відбувалось по різному. Так, В.М. Хижняков довгі роки був головою губернської земської управи і активним учасником земського опозиційного руху за досягнення

конституційних свобод. У період революції 1905-1907 рр. він став одним із лідерів губернської організації кадетів, причому радикальної її частини. П.М. Кандиба, майбутній голова Конотопської повітової земської управи і Конотопського осередку партії кадетів, у 1870-х рр. брав участь у народницькій пропаганді серед селян і був засуджений за це Київською судовою палатою у 1879 р. [374, с. 540]. М. Могилянський (відомий адвокат і журналіст, активний член тієї ж партії) брав участь у гімназичних гуртках Чернігова початку 1890-х рр., зберігав вдома підпільну українознавчу бібліотеку [134, арк. 2], а будучи студентом Петербурзького університету, вивчав марксизм і пропагував його серед чернігівської інтелігенції та молоді. В середині 1890-х рр., відійшовши від радикального українофільства, захопилась марксизмом В. Митаревська (у заміжжі Полуботок) – активний діяч меншовицького крила чернігівської організації РСДРП, організатор партійних гуртків ремісничої молоді [135, арк. 19 зв.]. Нарешті, І. Шраг та Б. Грінченко фактично й не змінювали своїх поглядів, але з 1905 р. перенесли акцент у діяльності на політику.

У кінці 1890-х рр. активізується на території краю єврейська національна інтелігенція. Це було пов'язано із проведення першого сіоністського Конгресу в Базелі 1897 р., який уперше за багато століть поставив на порядок денний питання боротьби за створення національної держави єврейського народу. Того ж року натхнені ідеями Конгресу єврейські діячі починають утворення гуртків, які об'єднувалися в рамках «Російської організації сіоністів». Первинні осередки її поступово утворюються і на території Лівобережжя, починаючи з 1900-1901 рр. Це були гуртки прихильників сіонізму, сформовані за місцем проживання, які з свого середовища обирали міські комітети. Керівництво діяльністю всіх комітетів країни здійснювало Центральне бюро та з'їзд делегатів, уповноважених від місцевих осередків імперії. Ці органи, у свою чергу, були проміжною ланкою між низовими секціями та центральними органами Всесвітньої сіоністської організації. Членство в організації визначалось двома умовами: визнанням Базельської програми і сплатою внеску (шекеля) в партійну касу. Діяльність гуртків передбачала вивчення теоретичних

концепцій сіонізму, обговорення політики керівництва Всесвітньої організації сіоністів, стану справ на місцях, поширення сіоністських ідей серед євреїв відповідної місцевості та залучення їх до числа членів організації, збір шекеля тощо [413, с. 62].

В. Гура зазначав, що діяльність сіоністів на території Російської імперії була в перші роки тісно пов'язана з діяльністю руху «Ховевей Ціон», програмою якого було переселення єврейського народу на палестинські території. Цілком можливо, що з останнім були пов'язані осередки на Чернігівщині, оскільки прихильна до сіонізму газета «Будущность» серед делегатів палестинського з'їзду 13-18 лютого в Одесі називала і представника з м. Сураж Чернігівської губернії. З'їзд обговорював заходи щодо покращення побуту колоністів і робітників у Палестині, справи в Яффській колонії та ін. [159, с. 146]. З 1900 р. існував гурток у Почепі. Гурток влаштував танцювальний вечір, а спроби прихильних до нього учителів відкрити училище наштовхнулись на опір єврейських релігійних учителів – меламедів, що й стало причиною провалу ініціативи [160, с. 427]. У другій половині 1901 р. розпочав діяльність сіоністський гурток у Козельці, на зібраннях якого, ввечері по п'ятницях та суботах, читалось П'ятикнижжя, єврейська література та періодика. За підтримки громадського равина члени гуртка установили контроль за освітньою діяльністю місцевих хедерів і подали прохання на відкриття нової школи Талмуд-Тори [161, с. 889]. Водночас у ряді міст з чималою часткою єврейського населення до сіоністських ідей ще ставились пасивно. Так, у Стародубі на шість тисяч євреїв знайшлося у 1902 р. лише три передплатники сіоністських видань [164, с. 19-20]. Однак, мережа гуртків збільшувалась.

Нарешті, на межі XIX – XX ст. радикальний революційний табір набуває партійного оформлення і доповнюється багатонаціональним розмаїттям.

1898 р. утворилась Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП). Але через арешт учасників першого з'їзду її первинні організації на Лівобережній Україні проявляються тільки в 1902-1903 рр. Представники чернігівських гуртків брали участь у процесах консолідації російського

народництва, що завершилися у 1902 р. створенням партії есерів. Ще раніше, у 1897 р. виникла перша єврейська політична партія – Всезагальний єврейський союз в Литві, Польщі та Росії (Бунд), що до 1903 р. діяв у складі РСДРП на засадах автономії. Не відставала від них за часом (поступаючись, однак, досвідом політичної діяльності і ресурсами) і радикальна українська молодь, що утворила 1900 р. Революційну українську партію (РУП). Проте народження партій відбувалось поза межами Чернігівської губернії, зачіпаючи хіба що поодиноких осіб з її центрів. Фактично ж партійна діяльність і партійна боротьба в краї розпочалась лише з 1902-1903 рр.

Таким чином, течії та організації, що діяли на півночі Лівобережної України у кінці ХІХ ст., ще не можна характеризувати як політичні партії. Більшість із них на той час майже не займалися політичною діяльністю. Братство тарасівців, рух сіоністів, не дивлячись на окреслені загальні програмові політичні завдання, на практиці вели в регіоні культурницьку роботу. Показово, що сіоністи до 1903 р. не переслідувались і проводили свою діяльність цілком легально. Не можна назвати політичним об'єднанням і українську Громаду Чернігова, максимум «політичних» домагань якої зводився до підняття у земстві питання про українську мову в школі. Так само відійшов від політичних завдань, поставлених на початку 1880-х рр., і земський рух, зосередившись на бюрократичній боротьбі з адміністрацією. Більш чіткі суспільно-політичні завдання ставили народники та марксистки. Однак їхні товариства у краї мали більше молодіжно-просвітницький, аніж політичний характер, дуже мало займалися масовою роботою з населенням, були недостатньо організаційно зв'язані між собою. Не було і єдності ідеологічної, за відсутністю єдиної програми.

Зауважимо, що практично усі ці групи були міським явищем, пов'язаним або з окремими групами інтелігенції, або прив'язаними до навчальних закладів. Спостерігалось чітке відокремлення національних інтелігентних груп від загальноросійського ліберально-опозиційного руху, що опирався на земське дворянство та службовців. Народницькі та соціал-демократичні товариства були

навпаки інтернаціональними, з чималою часткою євреїв, особливо у марксистських гуртках. Головна політична роль усіх цих об'єднань та гуртків полягала в закладенні ідеологічних, історичних, соціальних та у значній мірі організаційних основ для заснування і розвитку на півночі Лівобережної України політичних партій та громадсько-політичних організацій.

2.2. Утворення і поширення організацій соціалістичних партій у 1901-восени 1905 рр.

Як зазначалося раніше, на початку 1900-х рр. на території Чернігівської губернії працювало декілька марксистських гуртків. Партійні організації РСДРП знаходились переважно у північних повітах губернії. Та монополію на пропаганду соціал-демократичних ідей вони зберігали недовго.

Уже в 1901-1902 рр. одночасно з'являються на півночі Лівобережжя єврейські та українські організації. Поліція вперше встановила розповсюдження літератури РУП весною 1901 р. в Прилуцькому повіті [25, арк. 78]. Поширюючись на кордоні Полтавщини і Чернігівщини, ця література потрапляла і в сусідню губернію. Того ж року вперше згадується й існування бундівського гуртка у Новгород-Сіверську. Активну участь у ньому брали єврейські учні місцевої гімназії, які за дорученням партії збирали пожертви для політичних в'язнів. Організація знаходила співчуття у частини місцевого неєврейського населення: молодь приходила на сходки гуртка, старші громадяни, зокрема місцевий акцизний урядовець, допомагали грошми [242, с. 81]. Цей факт збігається із твердженням Н. Бухбіндера про проникнення Бунду в українські губернії, починаючи з 1901-1903 рр. [272, с. 164].

Зародження осередку РУП у регіоні слід пов'язувати з гуртковою роботою серед гімназійної молоді і частково студентства у кінці 90-х рр. XIX ст. – на поч. 1900-х рр. XX ст. Про цю роботу залишились спогади [напр., 241]. Саме вона, поряд із проявами кризи в ідейно-духовному та економічному житті імперії,

підготувала ґрунт для утворення осередків партії. Найсприятливіші умови для революційного українського руху виявились у Ніжині, який з-поміж інших міст регіону мав найкращий зв'язок із Києвом (і партійним центром РУП), і де найбільше відчувалась українська стихія. Тому Ніжин став головним осередком партійної роботи в губернії*, а з ніжинських гуртків вийшов ряд активних діячів українського політичного руху різних напрямів**.

Сама гурткова робота мала невизначений за ідеологією характер. О. Мерклінг згадував, що "... однаково проковтував і "Очерки экономического развития России" П.Струве, і "Про козацькі часи на Україні"[В.Антоновича – К.О.], однаково не розумів ні того ні другого ...та горів бажанням почати роботу" [4, арк. 167]. За спогадами М. Троцького, першими у місті почали поширювати брошури і газети РУП поряд з іншою літературою учасники українофільської Громади Ніжина у 1901-1902 навч. році. Мотивом цього було виключно те, що ця література була написана українською мовою. Нею скористались учасники гімназійного соціалістичного гуртка, які почали агітацію серед місцевих робітників цегельень та ремісників. Агітація полягала у читанні робітникам рупівських газет і відповідних поясненнях [4, арк. 168]. Наскільки можна судити зі спогадів, чіткої партійної організації у перші роки не існувало, а були просто групи (або група) прихильників соціалістичних ідей, які поширювали їх українською мовою, як більш доступною для місцевого населення. Мабуть тому в офіційних матеріалах про I з'їзд РУП у кінці 1902 р. ніжинський осередок партії не згадувався. Щоправда, В. Головченко, а за ним В. Колесник та ін. вказують на діяльність Ніжинської організації РУП до 1902 р., але без документального підтвердження. Вперше серед шести комітетів партії називає Вільну Громаду РУП у Чернігові газета «Гасло» у січні 1903 р. [8, арк. 15]. Це був ніжинський осередок. Матеріали А. Жука про конференції та з'їзди РУП вказують на зародження партійної організації в губернії під кінець 1902 р.,

---

* Як зазначав А.Жук, хоча деякі видання видавались під назвою Чернігівська Вільна Громада РУП або Вільна Громада РУП на Чернігівщині, насправді такої організації не існувало, а під цією назвою діяла обласна організація Чернігівської губернії в Ніжині.[2.6, арк. 53 г]

** Наприклад, з Ніжина походили М.Ткаченко, П.Канівець, О.Лола – майбутні активісти УСДС «Спілки», хоча працювали вони поза рідним містом, за винятком П.Канівця, арештованого 1905 р. у Кролевецькому повіті.

на час I з'їзду партії. Його відомості підтверджує В. Дорошенко, який відзначав відсутність представників Чернігівської Громади на I з'їзді партії і зауважував, що партійна робота на той час ще не набула системності (як і ідеологія), зв'язок організацій між собою був слабким [290, с. 15]. Появу рупівської організації не помітила і місцева охранка: "Политический обзор" Чернігівської губернії за 1903 р. згадує лише українофільство в Ніжинській гімназії, підкреслюючи поширення соціал-демократичної пропаганди та гуртків [49, арк. 8-11].

Активно діють у цей час і російські соціал-демократичні осередки. У 1902 р. вперше відкрито проявила свою діяльність святкуванням 1 травня Новозибківська організація РСДРП, що з'явилась не пізніше 1901 р. Перший виступ ознаменувався масовим розкиданням прокламацій на вулицях міста і на сірниковій фабриці [363, с. 40-41]. На початок 1903 р., за даними жандармів, організація мала до 40 учасників, переважно робітників. Есдеки Новозибкова робили спроби встановити зв'язки з сусіднім м. Стародуб і посадом Клинці. Судячи з матеріалів слідства, заснуванням осередку РСДРП у Клинцях займався провідник Новозибківської організації Я. Нехамкін у першій половині 1903 р., і влітку гурток почав діяти [50, арк. 9, 28]. Осередок РСДРП було створено 1902 р. у Шостці на пороховому заводі, оскільки відомо про видання прокламацій місцевою робітничою організацією в липні того року [363, с. 50].

1902 р. були спроби налагодити партійну пропаганду серед робітників та військовозобов'язаних у Чернігові. Цим займались Абрам Зисман та Іда Сандлер, але після арешту першого робітничої організація затихла [363, с. 64], хоча серед інтелігенції міста залишались прибічники марксизму. Втім, партійної чіткості їх уявленням явно бракувало, оскільки лише отримавши протоколи II з'їзду РСДРП 1903 року, інтелігентними марксистами було усвідомлено принципову різницю між есдеками з одного боку та есерами і лібералами – з іншого [258, с. 7], після чого почалось їх згуртування.

Тут же, в Чернігові, порівняно з іншими місцевостями регіону був більш сильний вплив російських соціал-революціонерів. Але порівняно з РСДРП партія есерів мала меншу динаміку поширення. Важливою причиною цього було

орієнтування партії на терористичну діяльність, яка забирала багато ресурсів і сил. Тим не менше, за визнанням самих есдеків, есерівська організація виникла раніше за осередок РСДРП і до 1904 р. була більш популярною серед значної частини інтелігенції міста. Цьому могло сприяти заслання до міста старого відомого народовольця П. Ніколаєва. Саме есери в Чернігові почали працювати серед робітників, і есдекам доводилось проводити обробку робітників, уже «затронутых эсеровской агитацией» [258, с. 7].

Дослідники вміщували інформацію про існування марксистської організації у Конотопі у 1898 р. та 1900 р. [377, с. 26; 388, с. 12]. Однак більш-менш точні відомості про існування соціал-демократичного осередку наявні лише на 1902 р. [20, арк. 12]. Влітку 1903 р. за його ініціативою вже було влаштовано страйк у залізничних майстернях Конотопа. При цьому спогади зафіксували опір частини «темних» робітників проведенню страйку, який організаторам довелось долати застосуванням сили. Це й не дивно, адже питання про страйк було вирішене на сходці двохсот осіб, тобто всього 5% від колективу робітників майстерень [260, с. 32]. У великий революційний виступ страйк не вилився. Робітники, згідно зі звітом начальника жандармського управління генерал-майора М. Рудова, прагнули тільки покращення матеріального становища, після поступок адміністрації залізниць страйк за кілька днів припинився [363, с. 52].

Діяльність Конотопської організації проводилась і серед ремісників у місті. Тут влітку 1903 р. поставили підпільну друкарню, яка на думку В. Щербакова, обслуговувала декілька осередків РСДРП, зокрема Новозибківський і можливо Гомельський. Втім, уже у вересні її було ліквідовано жандармами [363, с. 54]. Через знайомих учнів було засновано партійний гурток у конотопському технічному училищі, пов'язаний з робітничою організацією майстерень [260, с. 34-35]. Освітньо-пропагандистською роботою в організації керували приїжджі партійні робітники з Одеси, Харкова, Києва.

Того ж 1903 р. поживилась і діяльність РУП у Ніжині. У лютому з'явилась перша відозва чернігівської (ніжинської) Вільної Громади [5, арк. 43 зв.]. Навесні 1903 р. Д. Дорошенко, прибувши до Ніжина за дорученням Північної

Громади РУП із Петербургу, застав шістьох знайомих партійних працівників [4, арк. 170 зв.]. Щоправда, спогади одного з них, М. Троцького, відносять це пожвавлення на літо 1903 р., з приїздом на канікули студентів, досвідчених у революційній роботі. Серед останніх виділялась своєю активністю К. Чайковська (або Чайківська). Приблизно в той же час організаційна робота партії почала поширюватись і на села Ніжинського та сусідніх повітів, першим з яких стала Веркіївка [4, арк. 168]. Саме з цим пов'язана поява другої відомої нам відозви чернігівської (ніжинської) Громади восени 1903 р., розмноженої на гектографі, що закликала селян до страйку під час копання буряків [5, арк. 45]. За даними С. Наумова, страйк вдалося провести [327, с. 75] і цю акцію можна вважати першим виступом, спровокованим рупівською агітацією.

Другою за часом утворення стала організація РУП в Остерському повіті, заснована влітку 1903 р. Центром її стало с. Гоголів, а партійні гуртки було закладено в селах Димерці, Бобрику, Русанові та кількох селах сусідньої Полтавщини (Требухів та ін.). Після утворення кожен гурток обрав представника, налагодили зв'язки з представником партії (М. Галаганом) та між собою, почали збирати членські внески. Відомі факти і добровільного внесення власних заощаджень на користь партії [239, с. 102]. Щоправда, за відомостями В. Щербакова ще з 1902 р. діяла група соціал-демократів у с. Алтинівка Кролевецького повіту, організована П. Канівцем [363, с. 202]. Останній був членом РУП, отже цей осередок повинен був належати до партії. З діяльності групи відомо лише про поширення літератури в кінці 1904 р. Можливо, ця група була пов'язана з Києвом, де навчався на той час П. Канівець.

Хоча Бунд проводив значну роботу в Білорусі ще з кінця 1890-х рр., його активне проникнення на Чернігівщину розпочалося теж у 1903 р. Існування бундівського гуртка в Новгород-Сіверську було винятком. Бундівці в ці роки ще вважали себе складовою, хоч і автономною частиною єдиної російської партії. Резолюції IV з'їзду Бунду у квітні 1901 р., відзначаючи існування на півдні (тобто в Україні) поодиноких окремих від християн єврейських організацій, рекомендували у місцях існування комітетів РСДРП не влаштовувати окремих

комітетів Бунду [148, с. 124]. Однак тенденція до відокремлення від РСДРП уже набирала сил. Опис єврейського робітничого руху у 1901-1903 рр. прямо вказує на утворення пробундівських гуртків у Чернігівській губернії. Влітку 1903 р. до району діяльності Бунду вперше віднесено Ніжин [148, с. 137], що дає підставу віднести створення тут бундівської групи до першої половини цього року. Імовірно в організації осередку взяли участь бундівські працівники з Києва, де партійна група у 1903 р. остаточно оформилась.

Цілком можливо, що і в той час Бунд не був єдиною єврейською радикальною організацією, що діяла в краї. На користь цього опосередковані відомості дають два джерела. П. Тучапський згадував про появу у Києві на початку 1900-х рр. групи «Рабочее знамя». Особливістю ідеології цієї організації було обстоювання принципу незалежності робітників від інтелігенції [256, с. 56-57]. Очевидно, до «Рабочего знамени» належала група з кількох десятків єврейських робітників Глухова, виявлена організатором партійних осередків Бунду і РУП у 1905 р. У звіті він підкреслив, що ці робітники відчували підозрілість до всяких партій, бо їхній колишній керівник запевняв, що «партии – интеллигентския затеи, а глух[овские] рабочие должны быть сознательными рабочими, и только» [145, с. 58]. Група не вела активної діяльності, і мабуть була заснована десь у 1903-1904 рр.

Разом із тим у 1903 р. РСДРП утримувала лідерство за поширенням організаційної мережі. У цей рік зафіксовано діяльність нових партійних осередків ескеків у Сосниці та Стародубі, Клинцях та Городні, Суражі, Злинці, Погарі [49, арк. 4 зв.]. Ці гуртки знаходились на різних стадіях розвитку. Найбільшими і найкраще організованими були гуртки Новозибкова та Клинців, котрі діяли спільно. До 1903 р. слід віднести і заснування осередку в Ніжині, хоча на думку І. Костенка, його діяльність почалася в 1904 р. [302, с. 61]

Наступний 1904 р. відзначався подальшим розгортанням партійної роботи. У Чернігові, як уже відомо, соціал-демократична пропаганда серед робітників велася з 1902 р., але спогади відносять утворення партійного осередку РСДРП серед інтелігенції на 1903 р. На думку В. Щербакова, на початок 1904 р. в місті

існувало дві групи есдеків. До однієї входили земські службовці, до іншої – ремісники та робітники, очолені А. Зисманом. Того ж року вони об'єдналися [363, с. 71-72]. На літо 1904 р. організація зміцніла, налагодила зв'язки із київським комітетом та Південним бюро ЦК РСДРП і систематично отримувала літературу. Проводилась праця у змішаних гуртках робітників та інтелігенції, агітація серед учнів та семінаристів. Весною започаткувались масові сходки прихильників партії за містом. Наприкінці року чернігівська організація розпочала роботу серед селян. Загальна чисельність робітників (сюди, можливо, включено і ремісників), охоплених її пропагандою, визначалась на кінець 1904 р. у 150 осіб [258, с. 9, 11].

Чернігівська соціал-революційна організація у 1904 р. була удвічі меншою від осередку РСДРП за кількістю охоплених робітників та ремісників. За повідомленнями жандармських агентів 17 квітня 1904 р. з приводу святкування дня 1-го травня есдеки зібрали на сходку понад 100 осіб, а есери за Десною близько 50, причому в обох місцях переважала єврейська молодь [363, с. 73]. Швидше за все, таке співвідношення сил характерним було і надалі.

Для РУП 1904 р. приніс розгром сільської партійної організації в Остерському повіті. Правда, жандарми змогли визначити належність цієї групи до РУП лише після кількох місяців слідства. Хоча всіх селян-учасників організації незабаром випустили, до початку 1905 р. ознак діяльності сільські групи РУП тут не виявляли [239, с. 107-108].

На допомогу становленню місцевої організації РСДРП у Клинцях Суразького повіту весною 1904 р. надіслали т.зв. професійного робітника, який працював під псевдонімом Микола Іванович або (для новозибківців) Михайло Кацюра. На червень 1904 р. гурток налічував близько 20 осіб, переважно робітників місцевих фабрик, до нього входили як євреї, так і росіяни (православні і старообрядці) [50, арк. 48]. Влітку 12 членів осередку арештували жандарми, п'ятеро, в тому числі Я. Нехамкін і М. Кацюра, зникли з губернії. Проте, через деякий час діяльність гуртка була відновлена.

Взагалі, заходи правоохоронців щодо перешкоджання розвитку партійної мережі не можна назвати ефективними. Як видно з матеріалів порушених справ, провідні члени організації уміли уникати репресій. Завдяки ретельній конспірації докази проти них було зібрати важко, а розгалужена партійна мережа дозволяла швидко переміщуватися до інших губерній, а то й за кордон. Саме туди зник перший керівник Новозибківської групи, потім притягнені по справі цієї групи М. Ковнер та Я. Орлов, що опинились у Лондоні. Ті з учасників, кого після арешту відпускали під догляд поліції, нерідко втікали [363, с. 43,47]. Притягували ж до відповідальності жандарми найчастіше рядових членів партії.

Досить мало джерел залишилось із характеристикою роботи бундівців того часу. Відомо, що на 1 травня 1904 р. відбулись зібрання, влаштовані Бундом, у Городні та Стародубі, що означає існування тут партійних груп. Восени 1904 р. комітет Бунду діяв у Кролевці [39, арк. 44]. Невідомо точно час заснування групи у Чернігові. Можна припустити її існування з 1904 р., оскільки в ніч на 3 квітня 1904 р. в Ніжині на квартирі бундівців братів Брагінських поліція застала зібрання, серед 10 учасників якого були робітники з Прилук, Річиці та Чернігова [363, с. 80]. Це наводить на думку про встановлення контактів на той час між групами Бунду на Лівобережній Україні. Порівняно із старими партійними центрами в білоруських та литовських губерніях розмах роботи цих груп був невеликим. Першотравневе зібрання робітників у Ніжині, влаштоване Бундом, налічувало навіть 1905 р. лише 50 осіб [272, с. 301], тоді як у білоруських містах вони налічували по декілька сотень, а то і тисяч. В інших містах Лівобережжя партійні сходки бундівських робітників і ремісників були теж невеликі: по півсотні у Лубнах та Кременчуці, і навіть у Києві на першотравневу бундівську масовку 1904 р. прийшли всього 70-80 осіб [15, арк. 27].

Протистояння конкуренції з боку бундівських організацій, особливо сильної Гомельської, стало однією з причин утворення на основі організацій Новозибкова, Гомеля і Клишів у січні 1904 р. Поліського комітету РСДРП, до складу якого увійшли соціал-демократичні групи Могилівської, північних

повітів Чернігівської губернії, окремі осередки Мінської губернії та Ромнів [367, с. 341]. Центр комітету розташовувався в Гомелі, а однією з провідних організацій стала Новозибківська, яка володіла друкарнею комітету і друкувала партійні видання від його імені [388, с. 17]. Щоправда, проникнення Бунду зупинити не вдалося, однак його організації в цих місцевостях, як уже говорилося, були організаційно слабкими.

Робота ніжинської організації РУП, яка отримала назву «комітет РУП на Чернігівщині», у 1904 р. була менш помітною, але розвивалась далі. На цей рік, швидше за все, припадає оформлення окремих гуртків робітників та шкільної молоді, роботу в яких вів О.Мерклінг [4, арк. 184]. Почалося заснування сільських осередків, перший з яких виник у містечку Веркіївка.

Есерівські гуртки у першій половині 1900-х рр. не були поширеними у Чернігівській губернії. Політичні звіти губернського жандармського управління за 1903 і 1904 рр. ведуть мову виключно про соціал-демократичну пропаганду, не згадуючи про соціал-революціонерів. Матеріали розслідувань теж присвячені головним чином викриттю соціал-демократичних груп. У ряді міст, навіть таких як Ніжин, помітних груп партії есерів так і не виникло до 1905 р. Хоча партія найбільше орієнтувалась на селянство, діяльності сільських осередків есерів правоохоронні органи до 1905 р. не фіксують, хоча не виключено, що спроби їх заснування робились. Важливою причиною такого явища була втрата есерами першості у масовій роботі з селянами на користь адептів соціал-демократичних партій – РСДРП на півночі і в центрі, РУП на півдні губернії. Так, у звіті помічника начальника губернського жандармського управління за вересень 1906 р. повідомлялося, що організації ПСР стали виникати в його районі (п'ять північних повітів Чернігівщини) тільки з 1905 р. [58, арк. 35]. Лише в роки революції ситуація почала змінюватись на користь ПСР. Разом із тим ми вважаємо, що частина діяльності чернігівських есерів пройшла поза увагою поліції, оскільки у звітності чернігівського жандармського управління на початку 1906 р. відзначалось існування есерівських організацій в губернії протягом останніх кількох років.

Поряд із становленням на ноги партій, ідеологія яких була відома серед частини населення і які мали вже певні традиції діяльності, у 1903-1904 рр. з'являються і нові політичні утворення крайнього спрямування. Першими з них були анархісти. Один з adeptів цього руху, названий у спогадах товаришем Р., опинився в Ніжині у кінці літа 1903 р. Завдяки йому це місто стало першим осередком анархістів на території українських земель. На думку О. Лебеденка діяльність ніжинських анархістів була пов'язана з лондонською групою «Хліб та воля», представником якої і був Р. [315, с. 32] Він планував утворити анархічні групи серед селянства і робітників. Однак спочатку увагу було зосереджено виключно на учнях місцевих навчальних закладів [337, с. 117-118]. Література анархістів почала надходити в Ніжин лише в 1905 році, тому Р. довелось витримати нелегку конкуренцію з активом організацій РУП та Бунду, дещо пізніше – російських соціал-демократів. Утім, можливо, що для декого з гарячої учнівської молоді революційна література цих партій стала якраз перехідним етапом до сприйняття анархістських поглядів, приваблюючих своїм радикалізмом. В усякому разі за даними О. Лебеденка серед перших ніжинських анархістів нараховувались 5 колишніх рупістів [314, с. 64] (більшість із них навряд чи перебувала в РУП більше року).

До весни 1904 р. група фактично була сформована. До неї увійшли кілька гімназистів, випускники технічного училища і Борзенської нижчої агрономічної школи. Через учнів училища та школи група встановлює контакти з селянами Ніжинського, Борзенського та Конотопського повітів. Незабаром її поповнили декілька випущених із чернігівської в'язниці робітників, за допомогою яких частину ніжинських ремісників та працівників майстерень анархісти відкололи на свій бік від соціал-демократичного середовища. Члени гуртка пропагували серед робітників комуністичні ідеї, ратували за руйнування існуючого державного і суспільного ладу, орієнтуючись на анархістів бакунінсько-кропоткінського напрямку, який представляла група «Хліб та воля» [300, с. 63]. Виключаючи з програми експропріації у приватних осіб, вони спочатку

визнавали тільки великі експропріації у держави. У національному плані осередок анархістів включав і євреїв, і росіян, і українців [337, с. 118].

У 1905 р. партійні організації переживають активний ріст і збільшення кількості членів. Рупівський комітет на Чернігівщині продовжує поширення пропаганди і встановлює зв'язки із своїми прихильниками в інших містах. Згідно зі звітом за травень 1905 р. ніжинська організація РУП налічувала 50-60 активних членів, з яких близько третини складали гімназисти і учні технічного училища. Вона підтримувала зв'язки з 15 селами та військом [8, арк. 90]. Джерела дозволяють простежити подальше зростання цього осередку протягом 1905 р. За спогадами М. Равича-Черкаського, влітку 1905 р. усі три соціал-демократичні організації міста (Бунд, РУП і РСДРП) мали по 70-80 осіб, причому РУП була найбагатша власними культурними силами – тобто за кількістю інтелігенції та партійців-студентів [251, с. 316-317]. За звітом РУП, надісланим на конференцію в Цюриху у вересні 1905 р., ніжинська організація міських робітників налічувала 150 осіб, набагато меншими були робітничі осередки у Конотопі і Прилуках (по 25-30 осіб). Порівнюючи з іншими осередками РУП чернігівська організація складала враження міцного середняка. Значно більшим був рупівський робітничий осередок у Полтаві (250-300 осіб), але натомість у Харкові РУП мала тільки 60-75 робітників [11, арк. 12]. Звісно, як показано в монографії С. Наумова, і ми в цілому згодні з ним, до цієї кількості зараховували всіх, хто більш-менш періодично відвідував партійні зібрання, зокрема т.зв. біржу в міському сквері. Втім, на нашу думку, спостереження С. Наумова надто критичне, оскільки в таких містах, як Ніжин, Конотоп, де існувало декілька партійних організацій, до членів партії, цілком очевидно, зараховували нехай і пасивних учасників, однак того, хто віддавав перевагу одному з місцевих осередків партій.

Як показує звіт комітету в кінці вересня – на початку жовтня 1905 р., який підтверджують і дані жандармських звітів, восени РУП на півночі Лівобережжя являла собою досить розгалужену організацію. Поряд із найбільшим ніжинським центром осередки партії діяли в Глухові, Конотопі, Кролевці, селах

і містечках Ніжинського, Борзнянського, Кролевецького, Остерського, Сосницького, Глухівського, Конотопського, Козелецького повітів. Щоправда, у більшості з цих повітів існували 1-2 сільські групи (так, у Козелецькому повіті - у с. Бикові і Петрівці, у Сосницькому – в містечку Макошине). Найбільшою сільська партійна мережа була в Ніжинському повіті, але і тут, крім найстаршого осередку у Веркіївці, особиста робота членами РУП велась лише в кількох селах, а література поширювалась в 11 [145, с. 57]. І все ж безпосереднім і опосередкованим інформаційним впливом партія охопила більшу половину території губернії.

Однак першість за розвитком партійної мережі міцно утримували російські соціал-демократи. Поряд з уже відомими організаціями у кінці 1904 – навесні 1905 р. виникають осередки у містечках Семенівка Новозибківського повіту, Добрянка, Седнів і Сновськ та с. Коржівка Городнянського, а також Суражі, Почепі, Новгород-Сіверську, Злинці, Унечі. Найсильнішими організаціями на півночі губернії були Новозибківська, Клинцівська і Семенівська, котрі вважались повноправними учасниками районних з'їздів Поліського комітету [367, с. 149]. Окремі члени партії у першій половині 1905 р. працювали в Мглині, Городні, Кролевці (тут, на нашу думку, В. Щербаков міг зарахувати до РСДРП активістів Бунду) [363, с. 100-101]. Активно працювала ніжинська група РСДРП. У Глухові осередок партії з'явився тільки восени 1905 р. Зате в Конотопі РСДРП широко агітувала серед робітників залізничних майстерень.

Важче висвітлити розростання бундівської партійної мережі, оскільки відсутня звітність місцевих осередків. Проблемою є і те, що єврейські робітники і ремісники хоч брали найактивнішу участь у революційній та партійній діяльності, однак далеко не завжди можна зрозуміти, про який саме партійний осередок іде мова – Бунду чи РСДРП. Однозначно можна стверджувати про існування сильних бундівських груп у Городні та Стародубі, пов'язаних із гомельським комітетом, а також у Глухові та Ніжині, де остання влітку налічувала 70-80 осіб. Існували бундівські групи у Конотопі, Чернігові, Кролевці. Були прихильники Бунду і в містечках. Динаміка розвитку партійних

осередків була неоднаковою. Якщо в Ніжині, Городні, Стародубі групи існували тривалий час, то в Глухові лише з весни 1905 р. Проте, за кілька місяців глухівський осередок досяг чисельності у 120 осіб [145, с. 58].

Слід зазначити, що єврейський пролетаріат у 1905 р. стали залучати й нові єврейські партії, які поєднували ідеологію сіонізму і марксизму. Першою з них була Сіоністсько-Соціалістична Робітничка партія, заснована у травні того ж року в Одесі. Незабаром її осередок з'явився у Чернігові [392, с. 339], а влітку-восени 1905 р. її групи з'явилися у Конотопі (діяли в основному серед інтелігенції), північних повітах, хоча активної діяльності до жовтня 1905 р. вони не вели і були малочисельними. Прихильники її ідей були і в Ніжині, але утворення партійної групи тут ми відносимо на наступний, 1906 рік. Очолював чернігівську організацію Н. Рябкін [52, арк. 9 зв.].

Есери, судячи з усього, протягом 1905 р. залишались найменшою організацією соціалістичного напрямку на північному Лівобережжі. Чернігівська група, як і раніше, відставала в активності і популярності від РСДРП, а в інших містах есерівські осередки тільки ставали на ноги. Значна група есерів діяла у Новозибкові з серпня 1904 р. [58, арк. 9]. У 1905 р. з'явився осередок у Глухові, активну роботу він розпочав восени, коли з його участю був проведений страйк студентів Глухівського вчительського інституту. Складався він зі студентів та гімназистів, його учасником був письменник С. Васильченко [238, с. 41]. Існувала есерівська група в Конотопі. На півдні Чернігівщини до кінця 1905 р. відомостей про організовану роботу есерів немає. Звіт відділу жандармського управління в Ніжині за 4 жовтня 1905 р. навіть не згадує есерів при аналізі основних політичних угруповань Ніжина і прилеглих повітів [52, арк. 4-5, 9-13].

Анархісти у 1905 р., як і напередодні, залишались найбільш активною групою. Головним середовищем їхнього впливу була учнівська молодь Ніжина, за яку відбувалась посилена конкуренція з соціал-демократами (перш за все з РУП), а також частина робітників міста, зокрема друкарів. За чисельністю група залишалась невеликою (влітку 1905 р. налічувала близько 40 осіб, удвічі

поступаючись кожній із соціал-демократичних організацій міста). Натомість вона першою розпочала створення власної бойової організації.

Групи самооборони (т.зв. бойові) починають формуватися у цей час і при партійних організаціях РСДРП Чернігова та Конотопа. Вони озброювались кастетами, револьверами, а також бомбами. Імовірно, що такі групи утворювались і при бундівських групах. Про підготовку до можливих силових акцій свідчать відомості агентури про виготовлення бомб членами РУП у Ніжині та збереження тут вогнепальної зброї [57, арк. 2, 113].

Отже, саме на 1901-1903 рр. припадає заснування в краї перших політичних організацій соціалістичного спрямування, які у 1904-1905 рр. розвинули сформовану партійну мережу. Соціал-демократичні течії у цей час цілковито переважали, і незважаючи на протидію правоохоронних органів, їхня мережа розвивалась досить динамічно. Провідні позиції серед них посіла РСДРП. Головними районами її діяльності стали північні повіти Чернігівської губернії (Новозибківський, Суразький, Стародубський, частково Новгород-Сіверський), об'єднані з 1904 р. у Поліський комітет, міста Конотоп та Чернігів з околицями. В інших місцевостях осередки тільки виникали. Головним осередком партії есерів був Чернігів, однак напередодні і протягом 1905 р. їхні успіхи в масовій роботі були незначними.

Водночас у краї утворилась і мережа політичних партій за національним принципом, соціал-демократичних за ідеологією, організованих на противагу РСДРП. У територіальному поширенні більших успіхів досяг Бунд, що пояснюється проникненням його активістів до губернії як з Гомеля, так і з Києва, а також більш тривалим існуванням і накопиченим досвідом партійної роботи. У той же час енергійні діячі РУП досягли більш швидкого росту власної організації, яка мала два незалежних один від одного центри – у містечку Гоголеві та Ніжині. Перший з них занепав після арештів, тоді як другий заклав підвалини для розбудови партійної мережі в регіоні, залучаючи до своєї роботи і неукраїнське населення. Враховуючи слушне зауваження С. Наумова, що фактично певної сталої організації сама РУП набула тільки від початку 1903 р.

після I з'їзду [327, с. 49], вона досягла позитивних результатів в організаційній роботі. Щоправда, її перспективи були реальними лише у південних і центральних повітах губернії, де українське населення переважало, що й підтвердило розширення діяльності на цих теренах протягом весни-осені 1905 р.

Але й тут тандем українських та єврейських соціал-демократів зіткнувся з несподіваним успіхом анархістів, енергійність яких часто компенсувала меншу чисельність і відсутність союзників.

2.3. Особливості внутрішньої розбудови та діяльності соціалістичних груп

Найпершим із завдань партійних організацій було заснування власних осередків. Це реалізовувалося двома шляхами: через трансформацію попередньої роботи в учнівських гуртках або завдяки спеціально підготовленим партійним робітникам. Важливою умовою в обох випадках, особливо в останньому, було хоча б часткове ознайомлення населення з ідеями та програмою даної партії.

Прихильники РСДРП уміло використовували для поширення власних поглядів хвилювання населення з приводу різних соціальних конфліктів. Так було у Клинцях, де гурток РСДРП виник після конфлікту міщан із владою та правоохоронними органами з приводу продажу лісу [49, арк. 2 і зв.]. До населення посаду з приводу конфлікту було випущено листівку, яка мала знайомити населення з партією, її головними лозунгами. Політичні завдання було дещо спрощено: ставились вимоги скликання земського собору або парламенту, загального виборчого права. Закінчувалась вона гаслом «Да здравствует самодержавие труда!» [50, арк. 37 зв.]. У конотопських майстернях есдеки вміло користувались у пропаганді важкими умовами праці робітників. Схожим чином діяли і українські революціонери. У с. Володькова Дівиця

Ніжинського повіту вони скористались для своєї пропаганди багатолітнім конфліктом селян з поміщицею за землю.

Залучали до гуртка, як це видно з практики осередку РСДРП у Клинцях, через знайомих. Новим членам у доступній формі пояснювали основи марксизму – причини важкого становища робітників, необхідність боротьби з капіталістами і згуртування у співтовариство тощо. Після ознайомлення запрошували на сходки. Останні відбувались здебільшого в лісі; тут вели заняття із самоосвіти, вирішували організаційні питання і т.д. [21, арк. 7-8].

Найбільші можливості з постановки пропаганди мали організації РСДРП, яким вдавалось поставити підпільні друкарні. Про інформативні можливості її груп певне уявлення дає викрита схованка підпільної літератури у Новозибкові в липні 1904 р. У приватному будинку виявили 26 назв брошур, газет, друкованих і гектографованих листівок. Більшість видань відносилась до 1901-1903 рр., чимало було видань Бунду і партії есерів. Швидше за все, це був склад-бібліотека Поліського комітету. Загальна кількість – 66 примірників, окрім брошури «Борьба городских рабочих и чего хотят социал-демократы» – 3 133 лише готових екземплярів [363, с. 67-68]. Такий обсяг видань дозволяв РСДРП у 1903-1904 рр. масово поширювати літературу і листівки у містах і селах краю. У Новозибкові вночі на 24 лютого 1904 р. міська поліція зібрала на вулицях 80 примірників відозви «Для чего должен умирать русский солдат», 30 квітня і 19 травня там же було розкидано біля 700 екземплярів листівок «К рабочим», «1 мая» та ін. У с. Людкові Новозибківського повіту 17 лютого 1904 р. поліція зібрала 194 прокламації, в основному видань Поліського комітету. 50 примірників листівки «Для чего должен умирать русский солдат» виявлено у м. Суражі 9 березня 1904 р. У посаді Клинцях 24 лютого того ж року «несвідомим» робітником зібрано 70 таких листівок і віддано в поліцію [363, с. 75-77].

Видавнича діяльність комітету РУП у 1904 р. обмежилась однією відозвою у травні. На думку А. Жука було також випущено листівку до жителів м. Веркіївки місцевим осередком партії, хоча на нашу думку текст листівки більше відповідає періоду осені 1905 р. Зате широко розповсюджувались листівки та

література київського комітету партії, закордонні видання. На початку 1904 р. жандармерія отримала відомості про плани влаштувати підпільну друкарню у м. Броварах для потреб Чернігівської Вільної Громади (з 1904 р. - комітету). Втім, видання літератури в Києві теж не обходилося без ніжинців. За спогадами, М. Троцькому допомагали обслуговувати підпільну друкарню київського комітету РУП дві єврейки з Ніжина, прихильні до Бунду. Восени 1904 р. цю друкарню перевели в Ніжин і “зложили” вдома у К. Чайковської [6, арк. 86].

Поширення літератури Бунду у ці роки було незначним, особливо якщо порівняти з поширенням видань РСДРП. Так, у 1904 році в Чернігівській губернії розповсюджено 500 прокламацій Бунду «1 мая». Уночі 3 травня 1904 р. у Стародубі затримано 15-річного І. Динкіна з «Искрою» та виданнями центрального і гомельського комітетів Бунду [363, с. 79], що підтверджує тісний зв'язок місцевого партійного осередку з Гомелем. Зауважимо, що більшість виявлених видань Бунду на Чернігівщині написані російською мовою, а не на їдиші. Отже, мовне питання не було для місцевих активістів партії принциповим з огляду на значну русифікацію місцевого єврейського населення.

В архіві Чернігівського жандармського управління збереглися звіти про поширення підпільних видань за червень-липень та серпень-вересень 1904 р., які дають змогу в загальних рисах порівняти як масштаб поширення літератури різних партій, так і її співвідношення. Підрахунок підтверджує значну перевагу російських соціал-демократичних організацій у проведенні інформаційної кампанії, особливо у північних повітах. За чотири місяці випадків поширення їхньої літератури зафіксовано 32, тоді як решти радикальних партій, разом узятих – 14 [72, арк. 225-229]. Значно відставали на той час за масштабом поширення видання РУП, і ще більше бундівські. Водночас налагоджується розповсюдження есерівської літератури в різних місцевостях губернії.

Правда, есерівську літературу поширювали не лише есери. Соціал-революційні видання, наприклад, було виявлено під час арештів членів сільських осередків РУП в Остерському повіті [23, с. 106]. Мабуть рупівці використовували їх для пропаганди серед селян через нестачу власної

літератури. Не цурались при цьому і літератури інших революційних партій, наприклад, «Искры» РСДРП, що дало підставу у радянський період усіх місцевих активістів, у кого її вилучали, зарахувати “оптом” до лав російської соціал-демократії. Однак літератури, особливо для агітації серед селянства, не вистачало не лише в РУП. Не соромились поширювати національну літературу і есдеки. Так, за твердженням П. Шморгуна, представники Поліського комітету РСДРП на партійних з’їздах вказували на потребу в літературі українською та білоруською мовою. Цю потребу організації намагались задовольнити (звертаючись до селян), незважаючи на відсутність шрифту [362, с. 7]. Можливо саме з цим пов’язане виявлення рупівської брошури у Стародубському повіті.

Слід сказати, що РУП на рівних конкурувала з РСДРП за наростанням темпів поширення літератури. Так, відомо про появу партійних видань РУП у Сосницькому повіті у кінці 1904 р., можливо доставлених залізницею. «Праця» повідомляла про поширення листівок київського комітету партії на початку грудня 1904 р. в Кролевці, Конотопі, Глухові, Борзні а також у 20 селах і містечках Ніжинського повіту [див. 4, арк. 173]. Така інформаційна кампанія підготувала ґрунт для заснування нових осередків у наступному 1905 р.

У порівнянні кадрового і агітаційного потенціалу політичних організацій краю у 1905 р. теж не останнє місце займає підрахунок їхніх видавничих зусиль. Як і в попередні роки, найкращі можливості для цього мала РСДРП, особливо Поліський комітет. Взимку 1904-1905 рр. його підпільна друкарня в Новозибкові могла б позмагатися з офіційними видавництвами за обсягом роботи. У 1905 р., за підрахунком В. Щербакова, тут було надруковано 16 листівок і 3 номери «Полесского листка». 11 із них мали тираж від 6 до 12 тис. примірників [363, с. 107-109]. Найбільш інтенсивно видавались листівки взимку. 1 березня 1905 р. друкарню виявила поліція, але незабаром комітет поставив нову. Найбільша кількість видань комітету розповсюджувалась у північних повітах, менше – у Чернігові, Городнянському, Сосницькому і Конотопському. У південних повітах листівок Поліського комітету практично не було. Видавали свою літературу, правда, гектографічним способом, і інші організації РСДРП, за винятком

колотопської, яка теж мала друкарню, але чомусь надрукувала лише одну листівку. Чернігівська організація до кінця осені 1905 р. видала 12 прокламацій, переважно адресованих чернігівським мешканцям. 4 листівки виготовила ніжинська група РСДРП, по дві – колотопська і новозибківська, і по одній партійні групи в Березному Чернігівського повіту, Мглині, с. Гоголів Остерського повіту (можливо, це перший осередок «Спілки» на Чернігівщині), Корюківці і с. Добротіві [363, с. 111-112].

Видавничі можливості РУП були спочатку меншими. На початку року, як і раніше, більшість видань надходили від київського комітету або з-за кордону (газети). Однак поступово кількість власних видань збільшилась. З січня по квітень 1905 р. партійний комітет (у Ніжині) видав 8 відозв (3 передруковані) на гектографі тиражем 100-200 примірників кожна [5, арк. 46]. Влітку видавнича діяльність значно посилилась. У червні ніжинська група РУП виготовила 1800 примірників листівок, у липні 1905 р. – 1300, серпні – 2000, у вересні – 4730. Такий підйом пояснювався налагодженням друкарні. Всього за червень-вересень комітет видав більше 12 листівок загальним тиражем 9800 екз. [145, с. 57]. Крім того, 1 відозву видали спільно з Бундом та «Іскрою». Глухівська група РУП влітку-восени 1905 р. виготовила 4 власні листівки і 2 спільно з бундівською організацією [5, арк. 90]. По одній відозві виготовили осередки РУП у м. Веркіївці Ніжинського і в сс. Биків та Петрівці Козелецького повітів.

Окрім вищезгаданих спільних видань відомостей про видання листівок бундівськими організаціями немає. Вірогідно, що бундівці видавали власні відозви, але значно менше, ніж РУП і тим більше РСДРП, тому вони переважно поширювали відозви київського та гомельського комітетів або закордонні газети, з яких найчастіше на півночі Лівобережжя зустрічалась «Последние известия».

Відносно небагато видань і місцевих груп есерів. Серед переліку зареєстрованих в губернії нелегальних видань, укладеним жандармським управлінням восени 1905 р., 3 листівки мають авторство партії, 1 – південно-західної організації ПСР, і 4 – селянського союзу ПСР [52, арк. 13]. Лише у

травні-червні 1905 р. відозви есерів були виявлені у Глухівському, Остерському, Городнянському повіті. У ці місяці на 5 випадків поширення відозв есерів припало 5 - відозв РСДРП, 1 прокламацій Бунду і у 6 випадках це були відозви РУП [55, арк. 3-306]. Коментуючи ці цифри, повторимо, що навіть за умови приблизної вірності жандармської статистики співвідношення обсягу поширеної літератури ще не є співвідношенням роботи партійних організацій, оскільки, як уже зазначалось, часто за нестачі власної партійці поширювали видання суміжних політичних течій. Так, у м. Макошине 26 червня біля залізниці виявили 59 листівок РУП і есерівську відозву «К крестьянам» [56, арк. 106].

Останніми, з осені 1904 р., розпочали видання (напевно, на гектографі) і розповсюдження серед селян та солдатів прокламацій ніжинські анархісти. Відомі дві з них: «До запасних» та «До солдатів» [337, с. 120]. Судячи з жандармських документів, саме анархісти першими почали пропаганду безпосередньо у війську через К.Хелмовського, сина військового лікаря [54, арк. 3 зв.]. Серед селян ніжинського повіту влітку 1905 р. анархісти поширювали відозву «Манифест», привезену з Білостока. Тоді ж вони спробували у с. Курилівка поставити власну друкарню для надрукування журналу «Набат», редакція якого була у Києві. Шрифт для неї викрали з ніжинської друкарні Глезера. Однак 13 серпня поліція арештувала друкарню і набірника [52, арк. 5].

Загалом для порівняння інформаційної присутності серед населення можна взяти співвідношення жандармського обліку нелегальних видань в губернії за 1905 р. Тут на 25 видань РСДРП у краї припадає 8 видань есерів, 8 видань РУП, 1 – групи анархістів-комуністів Ніжина і 1 – неясного характеру групи селян-революціонерів [52, арк. 13]. Зауважимо, що більшість видань ПСР у краї була завезеною, на противагу рупівським листівкам, тому організація РУП мала більші можливості реагувати на місцевий політичний процес. Тим не менше, значний обсяг присутності літератури соціал-революціонерів створював умови для поширення їхніх ідей серед населення і подальшої розбудови організації. Загалом же у 1904-1905 рр. можна стверджувати про безумовну перевагу серед

соціалістичних видань літератури соціал-демократичного змісту, поширення цих видань практично в усіх повітах губернії і проникнення у сільське середовище.

Інша справа наскільки впливала ця інформаційна кампанія на селянство. Беззаперечно можна стверджувати лише те, що масове надходження друкованої літератури вносило в селянське середовище збудження і неспокій, посилюючи тенденції протесту проти важких умов селянського життя. Та це ще не означало масового співчуття марксистським ідеям. Політичний огляд за 1904 р. зазначав: «Из всего социал-демократического учения крестьянами более или менее легко воспринимается идея об улучшении их материального положения ... путем отобрания в их пользу частновладельческих земель. К прочим вопросам они относятся .. равнодушно, а к ниспровержению существующего образа правления и государственного строя – отрицательно» [54, арк. 2 і зв.]. У цих словах багато правди. За спогадами самих партійців, робітники Конотопських залізничних майстерень, серед яких було немало колишніх селян, у 1903 р., побачивши революційні прокламації, траплялось, тікали з цехів, і навіть у жовтні 1905 р. від вигуків «Долой самодержавие!» «шарахались в сторону» [260, с. 32, 34].

Безпосереднє залучення селян до партійної діяльності розпочиналось через спілкування з партійними товаришами і заснування на селі гуртків. Селянське за характером населення району організацій Поліського комітету змусило незабаром поставити в комітеті питання про роботу серед селян [367, с. 43], і вже у 1903-1904 рр. активісти РСДРП почали формувати мережу сільських гуртків. До таких гуртків залучалась перш за все молодь. З поширення літератури і революційних віршів у с. Святському Суразького повіту почала діяльність 16-річна Міра Гольдіна з Новозибківської організації, організувавши соціал-демократичний гурток з місцевих учнів [363, с. 76]. Нерідко роль пропагандистів на селах виконували робітники, які повертались додому з далеких заробітків. Та й у самих організаціях РСДРП брали участь особи, пов'язані з селом; наприклад, з Новозибківською ще в 1903 р. тримали зв'язок земський фельдшер та вчитель із сіл повіту.

Натомість РУП фактично випередила есерів у завоюванні симпатій селян південної Чернігівщини. Робота з ними налагоджувалась одночасно із заснуванням міської організації в Ніжині, оскільки як і у північних повітах, до кола охоплених пропагандою робітників і ремісників Ніжина входило чимало колишніх селян. Партія видавала багато літератури, розрахованої саме на сільського мешканця. Уже в 1901-1902 рр. селяни Ніжинського повіту отримували видання РУП, і деякі з них, як-от «Дядько Дмитро», обходили по декілька сіл, перш ніж повернутися до партійної бібліотеки [4, арк. 146 а].

Специфічною рисою національного складу організацій РСДРП був значний відсоток учасників-євреїв. Причинами цього можна назвати урядові обмеження, які ускладнювали життя швидко зростаючого єврейського населення країни, а також вплив погромів 1903 та 1904 рр. у Кишиневі та Гомелі, вину за які прогресивна преса поклала на російський уряд. Без сумніву, вплинула і та обставина, що РСДРП випередила Бунд у заснуванні місцевих осередків. Подекуди партійці почали використовувати навіть місця релігійних зібрань для партійної пропаганди. У Новозибкові в кінці квітня 1903 р. під час промови проповідника, що збирав кошти потерпілим від погрому в Кишиневі і закликав одноплемінників не приймати соціал-демократичних ідей, в синагозі з балкону висипали листівки есдеків на єврейській мові, що закликали до восьмигодинного робочого дня і святкування 1 травня [363, с. 48]. Перегляд серед слідчих матеріалів особових справ учасників організацій РСДРП підтверджує вірність висновків політичного звіту чернігівської жандармерії за 1903 р., які вказували: «главным питомником пропаганды ... является еврейское население, из евреев же выходят и наиболее энергичные пропагандисты» [49, арк. 4 зв.].

Саме тому вихід на II з'їзді з лав партії Бунду і його курс на втягнення до своїх лав усього єврейського пролетаріату стривожив керівництво РСДРП. Щоправда, широка участь євреїв не завжди позитивно сприймалась рядовими учасниками партії. У Клинецьській групі на початку 1904 р. декілька робітників-росіян запротестували проти кулуарного прийняття рішень єврейськими учасниками осередку. Для примирення сторін залучали професійних партійців з

Новозибкова [50, арк. 8-9]. Звичайно, такий національний склад партії сприймався еседеками як тимчасовий, і всі сили пропаганди були спрямовані на поширення впливу серед робітників (в умовах регіону, з його переважно дрібною та кустарною промисловістю, велику роль відігравала робота серед ремісників), а також селян. У той же час принципового неприйняття національних мов серед груп Поліського комітету не спостерігалось, оскільки відомі факти видання ним листівок і навіть книг на їдиші – мові єврейських народних мас. Таке ж відношення було і до українського питання. На нього просто мало зважали.

Про роботу з робітниками дає уявлення діяльність Новозибківської організації РСДРП у 1903 р. Робітники поділялись на чотири цехи за спеціальностями, цехи ж поділялись на гуртки. Кожен гурток обирав власного представника, який поставляв у цех літературу, збирав членські внески (5 коп. на тиждень), знаходив квартиру-читальню для занять (одну для всіх гуртків). Робітники малочисельних спеціальностей входили до цеху чоловічих кравців, поділеного на три гуртки. Представники гуртків через посередника тримали зв'язок із комітетом Новозибківської організації [363, с. 44-45]. Така організація робітників нагадує особливості ведення партійної роботи у Гомелі, де ще влітку 1897 р. соціал-демократична група розподілила робітників за цехами, і кожен цех мав власну касу і представника [272, с. 121-122]. Це додатковий аргумент на користь генетичного зв'язку партійних осередків регіону з Гомельським комітетом РСДРП. Значну увагу члени РСДРП звертали на організацію гуртків шкільної молоді. Під їхнім впливом знаходились учнівські гуртки у навчальних закладах Стародуба і Новозибкова.

У тому ж напрямі розвивалась робота з робітниками у чернігівській групі РСДРП. Якщо спочатку вона, так само як есери, працювала з робітниками у спільних робітничо-інтелігентських гуртках, то до 1905 р. було розподілено їх по цехових організаціях. За спогадами, прихильні до партії робітники утворювали на підприємстві за умов достатньої кількості гуртки, кожен з яких мав свого організатора, через якого зносились із керівництвом організації.

Єврейські ремісники (підмайстри) поділялись на цехи (кравців, переплітників, шапочників тощо), кожен із яких мав свого організатора, через якого вносились членські внески. Судячи з назви, це були швидше ремісничі, а не робітничі об'єднання. Учасники цих партійних утворень сформували кілька нелегальних робітничих профспілок [258, с. 13]. Способи роботи есерів серед робітників теж були схожими: поширення літератури, самоосвіта, влаштування сходок.

Дещо інший напрям мала діяльність РУП, яка після селянських хвилювань 1902 р. на Полтавщині та Харківщині, як писав А.Жук, проголосила гасло «через місто на село» і почала роботу серед міських робітників та ремісників, організації яких повинні були стати взірцем і основою для сільської партійної мережі [3, арк. 46]. Основним напрямом діяльності серед робітників була пропаганда і самоосвіта, оскільки про проведення страйків та інших виступів невідомо.

За звітом Бунду, в 1904 р. його місцеві організації очолювались комітетами (або групами), які керували роботою і в прилеглих містечках. Під керівництвом комітету працювали агітаторські збори, які проводили в життя рішення комітету і вирішували практичні питання місцевого значення. Для залучення робітників (ремісників) використовувались гуртки [367, с. 54]. Фактично зібрання були єдиною формою масової роботи, на яку були спроможні бундівські осередки до 1905 р. Окрім пізнього часу заснування організацій, їхня слабкість не в останню чергу пояснювалась широким залученням єврейської молоді до російських соціал-демократичних груп, а в Ніжині також до РУП, яка працювала і серед єврейських ремісників. Зрозуміло, що в таких умовах говорити про якісь значні акції Бунду можна було лише за умови домовленостей з іншими партійними організаціями. Ця обставина, а також схожість ідеології обох партій сприяли започаткуванню співробітництва з РУП, яке О. Найман та В. Головченко датують уже 1902 роком. Воно виражалось у влаштуванні спільних зібрань, заходів, а згодом – і виступів [278, с. 68, 83; 322, с.30]. Співпраця полегшувалась тим, що основний акцент у літературно-пропагандистській роботі РУП ставився на активізації революційної боротьби і соціально-економічної просвіти широких

мас, спрямованої проти уряду і заможних верств населення, натомість майже не велась популяризація національно-визвольної боротьби [327, с. 63].

На думку В.М. Шевченка успіхи сільської агітації давали для РУП (принаймні для частини її активістів) привід повернутися до ідеї селянської національної революції, яка була головною метою партійної роботи ще в 1902 р. і до якої вона на Лівобережжі поверталась і пізніше [355, с. 147]. Нагодою стали хвилювання в с. Володькова Дівиця у травні 1904 р., де 2 тисячі селян спробували повернути землю, за яку судилися ще з 1861 р. РУП підтримала селян і саме спроба відібрати у них поширені примірники рупівської листівки стала приводом для збройної сутички з поліцією 23 травня 1904 р. Зіткнення було стихійним і рупівцями не передбаченим, оскільки у листівці закликалось до поширення в селах і містах мережі підпільних гуртків, які повинні були готувати повалення самодержавства [402, с. 5-7]. Взагалі, нерідко у місцях існування рупівських організацій стихійні дії населення переходили у силові акції (хоча не виключена і організація селянських акцій частиною місцевих партійців). Так, у м. Веркіївці у кінці квітня – травні 1905 р. відбулись ряд підпалів односельчан, яких звинувачували у зриві нападу на місцеву економію, а потім страйк робітників економії. Аналогічно у с. Петрівці Козелецького повіту у вересні 1905 р. сталось два підпали селян, які мали сміливість піти проти заклику місцевих рупівців до загального страйку економії [327, с. 135].

Важливим питанням є вплив партій на революційний рух населення у 1905 р. Простіше простежити його у містах. Початок революції активізував, звичайно, всі радикальні політичні сили регіону. Втім, напівселянський характер міського населення губернії важко піддавався на акції протесту навіть з почуття солідарності. Так, есдеки спробували у лютому підняти на страйк робітників Конотопських майстерень. Спроба провалилась через неузгодженість і чвари між колективами окремих цехів. Подальші намагання груп РСДРП і есерів влаштувати страйк залізничників теж не мали успіху. Навіть 1 травня робота майстерень не була припинена. Агітація продовжувалась, причому найбільше енергії виявляли есдеки. Однак лише у жовтні вдалось спонукати колектив

майстерень до страйку. Одночасно із підмовлянням до страйку велась успішна робота по переманюванню робітників із спілки залізничників, яка підпорядковувалась позапартійному всеросійському союзу до партійних лав РСДРП. Більш успішною була агітація серед населення міста. 10 березня почали страйк працівники шевських і кравецьких майстерень під керівництвом члена РСДРП А. Шапіро [57, арк. 44-45]. З огляду на те, що більшість учасників страйку були євреями, вірогідна участь в організації виступу і бундівського осередку. У Корюківці Сосницького повіту осередок РСДРП на цукровому заводі у березні 1905 р. добився покращення умов і оплати праці.

Револьюційні акції в Ніжині у лютому – вересні 1905 р. В. Щербаков приписував організації РСДРП. А. Жук і деякі українські дослідники вважали їх, особливо першу демонстрацію 19 березня, справою рук РУП. Насправді ж участь у них брали всі партійні організації міста. Значну роль відіграв і стихійний рух. Так, студентський страйк у Ніжинському історико-філологічному інституті в лютому швидше можна приписати почуттю солідарності студентських мас імперії, хоча активну участь у ньому брали адепти українських та російських есдеків. Натомість ініціаторами заворушень гімназійної молоді міста цілком упевнено можна назвати групу анархістів, які влаштували обструкцію чоловічої гімназії у березні і надіслали кілька листів з погрозами на адресу керівництва. Представник РУП О. Мерклінг намагався стримати учнів, з якими займався у підпільному гуртку, однак вони «горіли жадобою діла» [4, арк. 184 а]. Саме одна із стихійних акцій учнів-анархістів вилилась в учнівську демонстрацію 18 березня з участю усіх навчальних закладів Ніжина. Наступного дня участь у демонстрації узяли інші організації. Щоб уникнути безладу, партійні групи Ніжина у подальшому мусили узгоджувати між собою організацію масових акцій. Так, Бунд і РУП погоджували план святкування і проведення робітничих зібрань 1 травня [4, арк. 219 б]. А у червні РСДРП, Бунд, РУП і анархісти спільно готували маніфестацію під час вистави [57, арк. 105].

Однак анархістська група в Ніжині, найменша серед інших, і надалі утримувала ініціативу. Влітку 1905 р. вона влаштувала страйк у місцевій

друкарні, замах на пристава. Інші організації були змушені, так би мовити, навздогін реагувати на репресії влади. 19 вересня Бунд, РСДРП і РУП видали спільну відозву і влаштували демонстрацію-протест проти смертної кари терористу, що стріляв у пристава, під час якої вперше спробували закрити крамниці на міському ринку [64, арк. 64-65]. 22 вересня анархісти кинули бомбу у поліцейську дільницю, убивши двох городових.

В інших містах революційні акції виникали з ініціативи найсильнішої (або єдиної) партійної групи. У Чернігові у січні-лютому 1905 р. під впливом російських есдеків відбулися заворушення учнів гімназій та місцевої семінарії. Швидше за все, з їхньої ініціативи було проведено демонстрацію 19 лютого у місті, а також 1 травня на Десні. 9 липня чернігівська організація РСДРП провела мітинг з участю 400 учасників.

РУП влаштувала страйк столярів у Глухові у червні-липні 1905 р. За ініціативою РСДРП 3 лютого 1905 р. почався страйк середніх навчальних закладів Новозибкова. Тут же у березні відбулась сутичка робітників з поліцією.

Бундівські організації влаштували демонстрацію в Городні 19 лютого 1905 р. [414, с. 88], робітничий страйк у Мглині, першотравневі збори і страйк у Стародубі, і там же з приводу булигінської думи мітинг протесту з участю 400 душ [363, с. 91, 124; 368, с. 133]. Відносна слабкість чернігівських груп Бунду не дозволяла провести більших виступів, тоді як поряд, у Прилуках, бундівці організували загальний міський страйк 25 серпня 1905 р. [414, с. 91].

Загалом же у робітничому русі на Чернігівщині провідний вплив мали російські соціал-демократи. До найбільших їхніх успіхів дослідники відносять організацію загального страйку восьми фабрик посаду Клинців у липні 1905 р. і утворення спілки прикажчиків і торгових службовців Чернігова, правління якої майже цілком було партійним. Спілка провела успішний загальний страйк крамниць міста за підтримки бойової групи РСДРП [258, с. 13].

Взаємини соціалістичних партій на півночі Лівобережної України зумовлювались протистоянням державному режиму. В організації масових виступів вони мимоволі мусили співробітничати. Водночас організації соціал-

демократичних партій відособлювались від ліберальних організацій відповідно до спільного маніфесту, проголошеного в лютому 1905 р. Найтісніше співробітничали РУП і Бунд, як у практичній, так і в теоретичній площині. Погодження масових виступів, видання спільних листівок, спільне проведення «бірж» – вечірніх культурно-освітніх прогулянок – постійна риса діяльності цих організацій у 1904-1905 рр. Таке явище було притаманне не лише для Чернігівщини. Київські бундівці, наприклад, працювали з українськими робітниками, багато з яких потім переходили під патронаж РУП [281, с. 39]. Співробітництво з РУП заохочувалось і ЦК Бунду. Найвищої точки їхнє співробітництво досягло у Глухові, де представник РУП фактично заснував бундівську організацію, а потім за її допомогою утворив осередок РУП. Обидві ці групи довгий час існували у федеративному об'єднанні, проводячи спільні збори інтелігентського та учнівського гуртків, масовки робітників [12, арк. 22 зв.]. Подібний характер мали відносини цих партій у Ніжині і, можливо, Кролеві, що дає підстави говорити про політичний союз цих двох сил на Лівобережжі України.

Водночас в ідеологічному і організаційному плані стосунки РУП і Бунду з групами РСДРП і у 1905 р., і раніше мали гостро конкурентний характер. Особливо це було помітно у Ніжині і Глухові, де альянс цих організацій спільно поборював вплив «іскрівців», як називали прихильників РСДРП. Крім національних факторів, можливо, впливала на це і та особливість, що більшість серед російських еседеків південних і центральних міст Чернігівщини складала прихильники меншовизму. В окремих випадках, за спогадами, виникали навіть кулачні сутички між членами різних партій [251, с. 316]. Втім, ці інциденти не переростали у тривале ворогування. У місцевостях, де Бунд самостійно стикався з російськими еседеками, ці групи теж налагоджували взаємні контакти, про що свідчить обмін і взаємне поширення літератури. Однак ці стосунки не були близькими, оскільки жодного факту видання спільних відозв від імені Бунду і РСДРП на півночі Лівобережжя не виявлено. Приблизно в такому ж становищі – співробітництва в організації революційних акцій і ідейної конкуренції –

знаходились організації есерів стосовно соціал-демократичних груп. Лише анархісти діяли відособлено від інших партійних організацій. Однак соціал-демократам різних партій доводилось мимоволі підтримувати революційні виступи, започатковані (чи, з іншої точки зору, спровоковані) анархістами або реагувати на стихійну підтримку революційними масами терористичних актів останніх, навіть якщо вони загрожували їхньому авторитету у середовищі поміркованої частини суспільства. Підтвердженням цього є те, що хоча рупівський комітет обурювався діями анархістів у листуванні з ЦК РУП [145, с. 58], але ні вони, ні інші організації Ніжина не видали жодного листка з осудом анархічного терору проти поліції, влаштовуючи натомість демонстрацію на захист терориста.

Особливістю розвитку партійної мережі РСДРП на Чернігівщині була відсутність єдиної об'єднаної губернської організації. Північні повіти – Суразький, Почепський, Мглинський, Стародубський, Новгород-Сіверський і частково Городнянський – були включені до сфери діяльності Поліського комітету. Ніжинська група тяжіла до Києва, звідки і в 1905 р. надсилались лектори та партійні робітники. Конотопська організація діяла відносно самостійно, налагодивши зв'язки як з групами Поліського комітету, так і з київською та харківською організаціями РСДРП. Водночас вона вела роботу в прилеглих повітах. Чернігівська група стала на ноги досить пізно, у 1904 р., і порівняно з вищеназваними була досить слабкою і тому, мабуть, і не стала консолідуючим центром. Про її слабкість свідчить зокрема наявність у Чернігові лише одного адресата для надсилання газети «Искра» (у Полтаві – 12, у Києві – 13), в губернії ж таких адресатів було три (у Полтавській губернії – 5, а в Київській лише 2) [407, с. 355-356].

Хоча вже II з'їзд партії започаткував розкол єдиної партійної структури на більшовицьке і меншовицьке крило, особливих дискусій між ними у середовищі есдеків регіону не зафіксували ні спогади, ні слідчі матеріали. Очевидно, на той час ця проблема мало турбувала місцеві групи, що займались практичною діяльністю. Водночас судячи із спогадів Н. Черлюнчакевича та відомостей про

інші групи РСДРП, у багатьох організаціях губернії меншовиків, які об'єднувались навколо газети «Искра», було більше за їхніх опонентів. Зокрема в чернігівському осередку вони спонукали організацію закликати робітників до участі у земській ліберальній кампанії. Підтверджують це спостереження і загальні дані про співвідношення цих партійних фракцій в Україні, наведені П.М. Шморгуном: на період IV з'їзду РСДРП в українських губерніях налічувалось 2,7 тис. більшовиків і 5,1 тис. меншовиків, а рік по тому, у період V Лондонського з'їзду – 4-4,5 тис або 7 тис більшовиків і 10 або за іншими даними 12 тис. меншовиків [362, с. 6].

Факти свідчать про тісний зв'язок Чернігівської групи РУП з організаціями Києва та Санкт-Петербурга. Перш за все це були особисті зв'язки. На Чернігівщині в 1904 р. активну роботу проводив М. Порш, один з лідерів партії, якого у 1903 р. було кооптовано до Центрального комітету. Восени 1903 р. до ЦК кооптували київського студента родом з Ніжина, А. Гука [8, арк. 51], який не поривав зв'язку з рідним містом. Завдяки праці М. Порша на Чернігівщині його ідеї поділяли більшість місцевих активістів, зокрема А. Жук згадував, що А. Гук був його однодумцем, а вплив М. Порша сприйняли у Ніжині К. Чайковська, С. Солохненко, П. Дятлов та інші діячі [13, арк. 40]. Тому на невідбутому з'їзді РУП у грудні 1904 р. М. Порш представляв Чернігівський комітет.

Організації Бунду в краї були пов'язані з двома головними центрами поширення – Гомелем і Києвом. Гомельські бундівці, крім зручного сполучення з північними повітами губернії, мали для цього і фінансові можливості: їхній щомісячний прибуток у 1903-1904 рр. становив 300 руб. і мало поступався доходам київської групи (325 руб.) [367, с. 49].

У 1905 р. єдності партійних організацій серед груп соціалістичного спрямування на півночі Лівобережжя теж не спостерігалось. Бундівські осередки південних повітів належали до київського району. Так, на початку квітня 1905 р. представники Ніжина і Прилук були на конференції київського комітету Бунду. Київському комітету підпорядковувалась ніжинська група РСДРП, як і інші організації південних повітів. Чернігівська група РСДРП діяла самостійно.

Російські есдеки Конотопа підтримували зв'язок переважно з Києвом, звідки приїжджали оратори і організатори, меншою мірою – з Харковом і Поліським комітетом. Останній, базуючись у Гомелі і Новозибкові, керував діяльністю більшості організацій РСДРП північної частини губернії – Городнянського, Кролевецького, Сосницького, Новгород-Сіверського і більш північних повітів. Гомельському комітету Бунду підпорядковувались організації партії у північних повітах, що було зумовлено більш зручним зв'язком із Гомелем, звідки доставлялась найбільша кількість партійної літератури. Есерівські осередки регіону, швидше за все, теж іще не склали єдиної організації, хоча з-поміж них виділявся найстаріший чернігівський комітет.

Важливою проблемою, яку варто підняти у зв'язку з існуванням партійних організацій є міра ідеологічної свідомості їх учасників. Згідно із спогадами М. Галагана, вона знаходилась на дуже низькому рівні. Маса рядових учасників, навіть активістів партійних структур слабо розбирались у відмінностях між різними ідеологічними напрямками, особливо суміжними (як-от РУП, Бунд, РСДРП), вся ідеологічна робота, глибша від звичайної антиурядової пропаганди і критики місцевих порядків, зосереджувалась у руках невеликої купки працівників, пов'язаних з головними партійними центрами. Найяскравіше це виявляється на прикладі РУП. Так, у заяві про заснування глухівської організації РУП говорилось : «мы, Украинская Соц-Дем Организация в Глухове, на собрании Центральной Группы и после оповещения кружков, единогласно решили: присоединиться на принципе автономии к Киевскому Комитету Р.У.П.» [145, с. 61]. Ці слова призначались для опублікування в одній із рупівських газет за кордоном. Реально ж питання було вирішене на півгодинній дискусії всього трьох осіб 18 травня 1905 р., які й склали центральну групу майбутньої організації. Ніяких гуртків ще не існувало взагалі, як про те свідчить звіт про діяльність [145, с. 57-58]. Коли до Глухова через кілька місяців прибув П. Дятлов як представник комітету РУП на Чернігівщині, його радикальні ідеї про посилення українського характеру партії («украинский язык надо даже искусственно насаждать») не сподобались Вірі, учасниці центральної групи.

Вона сприйняла їх як націоналізм і разом із однодумцями з бундівської групи відколола від бундівсько-рупівського об'єднання частину учасників, які утворили групу РСДРП [42, арк. 2 зв., 3; 145, с. 59-60], що згодом, у 1906 р. приєдналась до «Спілки». За словами М.Галагана, який керував гуртками в Остерському повіті, навіть виносити програмні питання на рівень широкого обговорення в партії було неможливо, бо «...«низи», які мали творити партійну «громадську думку», не були підготовані до обміркування й вирішення таких принципових питань» [239, с. 111]. Селяни, збуджені революційним рухом, часто мало відрізняли програмні особливості навіть есерів і есдеків. У селах Кролевецького повіту в липні 1905 р. можна було побачити місцеві листівки, обрамлені девізом есдеків з однієї сторони, а девізом есерів – з іншої [260, с. 52]. Підпільні гуртки Кролевця, сіл Обтове і Реутинці отримували соціал-демократичну літературу з Києва і Петербурга, есерівські видання з Чернігова і ліберальні київські газети, не віддаючи особливої переваги конкретній ідеології.

Навряд чи ситуація істотно відрізнялась у місцевих організаціях інших партій. Звіт Бунду на соціалістичному конгресі в Амстердамі підкреслював, що висока дисциплінованість бундівських організацій підтримувалась суворим централізмом. Діяльність всієї організаційної структури Бунду базувалась на принципі призначення згори [367, с. 53]. Практично у всіх місцевих партійних структурах вироблення ідеології нав'язувалось згори групою членів-засновників, залученими пізніше освіченими інтелігентами (або студентами) або партійним центром, якому група підпорядковувалась. При наявності труднощів у засвоєнні партійних програм, особистих суперечках всередині групи або банальному тривалому арешті її керівництва сільська або містечкова група легко могла розколотися або зовсім змінити свою партійну належність. Звісно, при цьому важливу роль відігравав час існування групи, сила або слабкість зв'язку з партійним центром та агітації конкуруючих соціалістичних груп.

Отже, найкраще була забезпечена інтелігентними кадрами і технічними можливостями для пропаганди в краї партійна організація РСДРП. Натомість організація РУП розвивалась найдинамічніше, поступово наздоганяючи за

обсягом видання і кількістю власних місцевих відозв найбільші осередки російських есдеків. Порівняно мало видавали чернігівські організації есерів і Бунду, користуючись переважно завезеною літературою. Анархісти Ніжина мали найменші можливості з-поміж інших партій для ведення письмової пропаганди.

Російські соціал-демократичні організації проводили роботу по залученню різних прошарків трудового населення – робітників, селян, ремісників, значну увагу надавалось молоді, як працюючій, так і учням навчальних закладів. Однак загалом партійна мережа розташовувалась по губернії дуже нерівномірно, хоча поширення агітаційної літератури спостерігалось в усіх місцевостях, і щойно в 1905 р. охопила більшість повітів.

Бунд і РУП роботу серед населення влаштовували схожим чином, але відповідно до особливостей власної ідеології, зокрема її національних принципів. Якщо Бунд організовував ремісників та робітників виключно єврейської національності, і тому був обмежений працею серед населення міст і містечок губернії, то РУП розбудовувала міську організацію як центральний пункт пропаганди і організаційної роботи в навколишніх селах і містечках. Значною перевагою РУП стало тимчасове об'єднання в її лавах прихильників марксизму і народництва для спільної роботи з селянськими масами. Це створювало потенційні можливості для проведення масових виступів селян. Однак розвиток подій на селі у 1904-1905 рр. засвідчив, що реакція селянських мас на партійну пропаганду може бути стрімкою і з непрогнозованими наслідками. Втім, на перших порах ці прояви могли тлумачитись на користь партійної установки на максимальну розбудову партійної мережі як обов'язкової підвалини майбутніх революційних акцій.

Найактивнішу участь у партійній діяльності соціалістів брала молодь, традиційно сприйнятлива до крайніх теорій; зауважимо і той факт, що значну частину кадрів партійних організацій есерів та есдеків склали вихідці з єврейського середовища, найбільш пригніченого і найбільш корисного в революційній діяльності з огляду на своє міське проживання.

Порівняно повільно і пасивніше за своїх сусідів на лівому фланзі розвивалась губернська організація есерів, і навіть у середовищі селянства вона ще не мала значних успіхів в організаційній роботі.

Велику роль особистого фактору та енергії провідників у наелектризованій війною та пропагандою суспільній атмосфері яскраво продемонструвало швидке зростання кількості та впливу організації анархістів у Ніжині. У свою чергу поширення таких крайніх ідей як анархізм, нехай поки що в більш мирному варіанті свідчило про готовність частини населення до сприйняття радикальних ідей і методів боротьби, створюючи ідейні і організаційні підвалини для започаткування тактики терористичної діяльності, експропріацій і залякування влади, до якої анархісти перейшли влітку 1905 р. (а в шкільному середовищі – у березні), випередивши усіх своїх конкурентів соціалістичного спрямування.

2.4. Розгортання в регіоні опозиційного руху ліберального спрямування

У 1902-1904 рр. діяльність поміркованих політичних течій на півночі Лівобережжя України, як і раніше, чітко поділялась за національно-релігійною ознакою. Продовжувалось поширення сіоністського руху. Щоправда, всередині його наростали суперечки між прихильниками різних ідей та поглядів на єврейське національне відродження. Вихід ці суперечки знайшли в утворенні всередині сіоністського руху окремих громадсько-політичних течій, які не поривали з загальними основами сіоністської ідеології і зберігали організаційний зв'язок із Всесвітньою сіоністською організацією.

Найпершими створили власне об'єднання сіоністи, які намагались поєднати сіонізм з основами іудаїстського віровчення. Їх оформлення у самостійну партію «Мізрахі» відбулося в лютому 1902 р. на конференції у Вільнюсі. У серпні того ж року під час проведення всеросійського сіоністського з'їзду у Мінську, більше третини делегатів якого належала до «Мізрахі», була досягнена домовленість про умови входження цієї партії до сіоністського руху [397, с. 22-23]. За

статутом сіоністської організації в Росії, прийнятим на з'їзді, основною організаційною одиницею вважався гурток активних сіоністів. Це мали бути особи віком від 18 років, що не входили до інших гуртків, платили членські внески і відвідували засідання гуртка. Гурток повинен був налічувати не менше 15 членів. Там, де не існувало гуртків, платники шекелю обирали довірену особу для збирання грошей [162, с. 701-702].

Прихильники релігійної партії були і серед сіоністів Чернігівщини. Є підстави вважати належним до цієї течії сіоністський гурток у Козельці. Одним із лідерів фракції «Мізрахі» був А.Я. Слуцький з Новгород-Сіверська, обраний на всеросійському з'їзді сіоністів у Мінську секретарем з'їзду [162, с. 689; 163, с. 711]. На жаль, за нестачею джерел не можна детально простежити розвиток сіоністської мережі, однак є підстави припускати значне розповсюдження в губернії гуртків «Мізрахі». Опосередковано про це свідчить статистика поширення цього руху в імперії. На початок 1903 р., під час проведення з'їзду «Мізрахі», до складу організації входило 210 гуртків і 11 тис членів [165, с. 24-25]. Це свідчило про значний потенціал руху, враховуючи те, що «Мізрахі» доводилось боротися, з одного боку, з іудейськими ортодоксами, які вважали, що повернення євреїв до Палестини можливе лише після приходу месії; з іншого боку, з прихильниками ліберально-соціалістичних ідей. Соціал-демократів до партії не приймали [323, с.36, 41]. Важливим аспектом діяльності «Мізрахі» було вивчення єврейських релігійних книг та історії, хоча офіційно партія не повинна була нав'язувати гурткам релігійні заняття.

Інші течії сіоністського руху на той час ще не набули оформлення. Однозначно можна стверджувати про наявність в сіоністських гуртках Чернігівської губернії прихильників ліберального крила організації – т.зв. загальних сіоністів («Альгемейн Сіон»). Цілком можливо, що з'являються в краї і послідовники ідей поєднання сіонізму та соціалістичних вчень, ідеологія яких набувала оформлення в гуртках «Поалей Ціон» («трудящі Сіону»). Існування останніх у регіоні не встановлене, але з 1905 р. тут виникають відділи партій, що дотримувались цього ідейного напрямку.

Однією з маловідомих для українських дослідників організацій залишається молодіжне об'єднання «Еврейский товарищеский союз», яке існувало з 1901 р. і об'єднувало єврейських учнів середніх навчальних закладів імперії. Гуртки, належні до цієї організації, існували неофіційно і на півночі Лівобережжя. Поліції було відомо про їх існування з листування. Гуртки (або гурток) союзу діяли у Чернігові. Восени 1903 р. до губернського центру надійшов лист з проханням прозвітувати про діяльність, чисельність та фінансовий стан [31, арк. 39]. Спроби заснувати подібні гуртки робились у м. Прилуках Полтавської губернії і у м. Глухові. Займався цим київський районний комітет ЄТС. Головними видами діяльності відділів союзу була фінансова взаємодопомога, поширення літератури, збір коштів (із членських внесків та благодійних акцій), а також влаштування теоретичних духовно-національних гуртків [31, арк. 20, 35, 46]. Останнє вказує на те, що цей учнівський союз розгортав свою діяльність в рамках (а то й за сприяння) сіоністського руху.

Загалом, сіонізм залишався легальним громадським рухом, політична мета якого повинна була здійснитися у Палестині. Та хоча сіоністські гуртки займались на місцях культурно-фінансовою діяльністю, їх поширення і поступове залучення до суспільного життя імперії, особливо ж поява соціалістичних течій почала турбувати Департамент поліції і з літа 1903 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ В. Плеве було заборонено будь-яку сіоністську діяльність, не спрямовану на швидку еміграцію на Близький Схід. Втім, на місцях особливого переслідування цього руху не було, в усякому разі серед документів чернігівського жандармського управління за 1903-1905 рр. не виявлено жодного дізнання про діяльність сіоністів.

З наростанням у суспільстві політичної напруженості знову відбувається консолідація ліберального, перш за все земського руху. З ініціативи гуртка «Бесіда» у травні 1902 р. в Москві відбувся з'їзд голів земських управ та інших земських діячів, який обрав постійне бюро земських з'їздів. Частина членів гуртка спільно з московськими лібералами започаткували у Швейцарії журнал «Освобождение» з метою пропагування конституційних ідей. Ці два явища

стали передвісником утворення двох провідних організацій, які об'єднали помірковану ліберальну опозицію до абсолютистського уряду.

Початком створення товариств – безпосередніх попередників ліберальних партій вважається 1903 р., коли виникли «Союз Визволення», органом якого був вищезгаданий журнал, а також союз земських конституціоналістів. План організації першого з них був вироблений у вересні 1903 р. в Харкові на нараді учасників союзу під час всеросійської виставки тваринництва. Він передбачав організацію по всій земській смузі Росії губернських відділень «Союзу», які, в свою чергу мали утворити повітові, а ті – сільські. У цій нараді брали участь від Чернігівської губернської земської управи гласний В.М. Хижняков і службовець земства М. Могилянський. Поза сумнівом, вони представляли і своїх однодумців, яким привезли для ознайомлення проект програми і статуту, що розсилались місцевим групам «Союзу визволення» [354, с. 181]. 3-5 січня 1904 р. у Санкт-Петербурзі під час технічного з'їзду відбувся нелегально перший з'їзд представників «Союзу» від 20 губерній, у тому числі й від Чернігівської.

Отже, можна вважати доконаним фактом існування організації «Союзу Визволення» в губернії принаймні від початку 1904 р., хоча не виключено її виникнення і попереднього року. Брак місцевих архівних матеріалів і скупість спогадів не дають змоги встановити персональний склад членів «Союзу». Відомий лише «актив» - вищезгадані В. Хижняков, М. Могилянський, О. Свечин. М. Моргун додає до них члена окружного суду М. Миклашевського [322, с. 60]. До членів «Союзу» на Чернігівщині входив О. Муханов [171, с. 4], губернський предводитель дворянства, а також, імовірно, І. Шраг. Окрім центра у Чернігові мали діяти і місцеві осередки в повітах губернії. Однак точно відомо лише про існування такого осередку в Новозибкові, делегат якого брав участь у серпневому з'їзді «Союзу Визволення» в 1905 р. Вірогідне існування організації і в Городні, оскільки О. Свечин обирався гласним від Городнянського земства, серед гласних якого існувала група осіб (М. Могилянський, А. Бакуринський, С. Ренчицький та ін.), що надавала йому «прогресивного» напряму [56, с. 60].

Земський конституційний рух оформився у той же період після з'їзду 8-9 листопада 1903 р. Він не мав чіткої структури, ані програми. Його прихильники періодично збирались у Москві для обговорення і маніфестування своїх поглядів перед суспільством і владою. Точно розмежувати прихильників цих двох рухів на Лівобережжі поки що неможливо, та, враховуючи що земські діячі часто входили до обох груп, а їхні погляди були схожими, швидше за все в цьому немає потреби, раз вони діяли спільно. До таких дій можна віднести спробу І. Шрага та С. Ширая провести через губернське зібрання у грудні 1903 р. клопотання перед урядом, щоб чини від земства у місцеві комітети по перегляду положення про селян обирались земством. Зібрання підтримало клопотання, але лише частково. Та незважаючи на пасивний опір прихильникам конституційних реформ з боку консервативно настроєних гласних, як зазначав огляд жандармського управління, талановитість ліберальних діячів «...дает им возможность влиять и подчинять своему влиянию людей собственно .. благонадежных» [49, арк. 8 зв.]. Така ж сама ситуація спостерігалась у 1904 р. Як зазначав політичний огляд по Чернігівській губернії, «общее же направление деятельности общественных и земских учреждений дается лицами [ліберального напрямку – Авт.], которые пользуются для этого своим положением, влиянием на население». Окрім І. Шрага та С. Ширая до провідників ліберального руху, не розрізняючи організацій (мабуть, жандарми не відрізняли прихильників «Союзу Визволення» від учасників земського руху, або не вважали це необхідним, враховуючи їхню співпрацю) огляд відніс М. Пухтинського і О. Саца (швидше за все, члени «Союзу»), Ковача, Ніхмана, Локотя і ще кількох [54, арк. 8].

На думку К. Шаццлло, у провінції діяльність груп «Союзу Визволення» зводилась до розповсюдження журналу «Освобождение» та обговорення його статей на зборах [354, с. 261]. Це твердження, принаймні на матеріалах Чернігівської губернії, потребує корекції. Так, до зими 1904-1905 рр. прямих політичних акцій чернігівські ліберали не здійснювали. Однак кількарічна діяльність і авторитет у місцевих установах самі по собі відкривали можливості для серйозного впливу на настрої і погляди місцевої громадськості. Зокрема,

огляд жандармів зазначав, що чернігівська публічна бібліотека, головою наглядового комітету якої був О. Свечин, фактично стала джерелом проникнення в населення негативного відношення до основ державного ладу і співчуття до тих явищ сучасного життя імперії, які являються протестом проти них [54, арк. 7]. Сумнівну, на думку жандармів, користь для освіти населення приносив і книжковий склад губернського земства. У земствах знаходила роботу значна кількість осіб, вороже настроєних до урядової політики. Цьому сприяло те, що 1901 р. головою губернської земської управи було обрано О. Свечина і, як згадував В.М. Хижняков, більшість членів управи склалась із людей, з ним солідарних [257, с. 221]. Через байдужість значної частини гласних до суспільних подій, ліберальні діячі фактично контролювали і діяльність губернського земського зібрання, яке за визнанням жандармів, напередодні 1905 р. було спрямоване на шлях явної опозиції до уряду [54, арк. 3].

Повільно і з труднощами, однак політизувалась і українська інтелігенція, об'єднана в чернігівській Громаді. Щоправда, крок до цього уже був зроблений з утворенням ЗУО. ЗУО не обмежувалась губернським центром. Уже зазначалось про існування українофільської Громади в Ніжині, яка вперше завезла до міста часописи і брошури РУП. Можливо, вона також входила до ЗУО, але стверджувати про це точно неможливо за браком джерел. У практичній діяльності Громади акцент, як і раніше, ставився на літературну і видавничу діяльність, українознавчі дослідження, відзначення річниць та ювілеїв, тобто переважно національно-культурну роботу. І все ж, саме лідер чернігівської Громади Ілля Шраг, який неодноразово головував на з'їздах представників громад, запропонував ЗУО перейти до політичної боротьби на черговому з'їзді в 1902 р. Після схвалення його пропозиції розпочалась робота по оформленню Української Демократичної партії, яка виникла в 1903-1904 рр.

Однак нова партія в регіоні, діючи в нелегальних умовах, за складом залишилась тотожною чернігівській Громаді. Маючи кілька десятків осіб, ця група мала дуже обмежені можливості впливати на державну політику. До того ж, як згадувала М. Грінченко, чернігівське інтелігентне громадянство байдуже

ставилось до суто українських проблем, будучи надто космополітичним за світоглядом. Члени Громади мали особистий вплив на органи місцевого самоврядування (наприклад, членом чернігівської міської управи був громадівець В. Харченко, секретарем – А. Верзилов, О. Тищинський – товаришем директора міського банку; в губернській земській управі працював О. Шликевич і ряд членів на другорядних посадах); мали значний вплив на діяльність окремих установ (О. Глібов був директором земської друкарні, Г. Андрієвська – директор земського книжкового складу). За масштабами цієї участі чернігівська Громада була першою з-поміж інших громад України, однак її члени ніколи не були в більшості в цих установах, тому навіть ключові для себе питання, наприклад, клопотання про навчання українською мовою в місцевих школах, проводили з великими труднощами [240, с. 474-476]. Слабкість сил змушувала до зближення з загальноросійськими рухами. Внаслідок цього частина діячів Громади одночасно брали участь в УДП і в російських ліберальних союзах. Ця традиція збереглась і у 1905-1907 рр., коли її учасники були водночас членами партії кадетів. І навпаки, відомий чернігівський ліберал В. Хижняков формально вважався учасником Громади, хоча на збори її ні разу не прийшов, а тільки надавав дрібну допомогу в різних обставинах [240, с. 467]. Близькість УДП до «Союзу Визволення» констатують і сучасні українські дослідники [411, с. 47]. Фактично єдиною українською політичною акцією, в якій взяли участь учасники чернігівської групи УДП, була участь у протесті проти заборони української мови на відомому відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

Восени 1904 р. ліберальні течії активізують наступ на уряд, користуючись м'якшим ставленням до громадських організацій з боку нового міністра внутрішніх справ та поразками у війні з Японією на Далекому Сході. У жовтні «Союз Визволення» провів таємну нараду в Москві, а 6-9 листопада 1904 р. там же відбувся з'їзд голів земських управ та земських діячів. З'їзд ухвалив резолюцію, яка наголошувала на повній роз'єднаності уряду та суспільства, на прагненні уряду до проведення адміністративної централізації у всіх галузях

місцевого управління і опікування над усіма сторонами громадського життя. Від Чернігівського земства були присутніми О. Свечин і В. Хижняков.

На цьому з'їзді протоколи вперше фіксують занепокоєння частини чернігівських ліберальних діячів наростанням напруги у суспільстві і активізацією радикальних революційних партій. Голова губернської управи О. Свечин при значному радикалізмі поглядів виступав за легальні методи боротьби. Ще на з'їзді земців у квітні 1903 р. він підтримував компромісні пропозиції, які пристосовувались до урядової політики. Так само і на з'їзді 6-9 листопада О. Свечин заявив, що слід добиватись «ограждения России от введения иного порядка путем революции» і що краще запровадити конституційні начала руками самої влади. У той же час разом із В. Хижняковим він обстоював думку, що учасники ліберального руху представляють інтереси «всей мыслящей России» [146, с. 99, 111, 115].

В останні слова чернігівські земці намагались вдихнути реальний зміст. Восени 1904 р. у Чернігові проводились конспіративні зібрання ліберальних діячів, на які запрошувались делегати есерів та есдеків, зокрема для обговорення проекту конституції, складеного П. Мілюковим та В. Гессеном. Якщо вірити спогадам, чернігівські ліберали надіялись на мирне здобуття конституції. Губернські земські зібрання повинні були подати клопотання царю з побажанням зібрати всеросійську нараду земців і обговорити питання про потреби країни і способи подолання внутрішньої напруги. Імператора надіялись схилити до надання права «кращим» представникам громадськості подати відповідний проект, який вважали за краще обговорити наперед [258, с. 9-10].

Для популяризації постанов земського з'їзду в кінці 1904 р. за директивою «Союзу Визволення» стали влаштовувати бенкети з нагоди 40-річчя судових установ в усіх великих провінційних містах. У Чернігові на нього запросили гласних міської думи, земства, земських і міських службовців, адвокатів і навіть ліберальних чиновників. Квиток на бенкет коштував два рублі. Есдеки бенкет проігнорували [258, с. 10].

Наступним етапом запланованої кампанії став виступ чернігівських земців 5 грудня 1904 р. Група земських лібералів на хвилі збудження, піднятого загальноземським з'їздом, згуртувала навколо себе 53 гласних, які подали голові зібрання заяву про подання адреса імператору з проханням скликати виборних представників земств і дозволити їм розробити проект конституційних реформ для Російської імперії. Два вечори відбувалось обговорення, 5 грудня адрес був остаточно узгоджений, підписаний і урочисто оголошений головою зібрання, губернським предводителем дворянства О. Мухановим. Зауважимо при цьому, що засідання було публічним, місця для публіки були переповнені. Губернатор і поліція добре знали, що відбувається в залі засідань, і в будинку зібрання для запобігання можливих хвилювань та демонстрацій знаходилась посилена охорона. Та з її боку не було зроблено жодної спроби перешкодити діям гласних і голови, яким публіка влаштувала овацію [257, с. 223-225].

Звернемо увагу на одну обставину. Попри підігрітій настрій публіки і повне панування ліберальних настроїв на зібранні, дев'ять земців категорично не погодилися з політизацією земського зібрання і заявили, що будуть протестувати проти адресу. Очевидно, земці-ліберали побоювались, що за умов відкритих дебатів у присутності публіки кількість їх прихильників зменшиться. Щоб забезпечити ефект одноголосності зібрання і продемонструвати видимість одностайного виступу громадськості регіону проти бюрократичної влади, керівники ліберальної більшості опозицію «едва уговорили не входить в зал собрания при решении вопроса об адресе. Они [9 гласных – Авт.] в это время стояли за порогом соседней комнаты» [257, с. 225]. Факт наявності опозиції, яка твердо опиралась переважаючим ліберальним і революційним настроям, засвідчив з одного боку про наявність серед громадськості губернії верстви землевласників, які стануть через рік-два кадровою основою для формування промонархічних організацій; з іншого боку, про явний брак енергії і володіння представниками цієї групи арсеналом методів політичної боротьби.

Втім, існували незгодні і з іншого боку. Напередодні зібрання організація РСДРП провела кілька сходок, на яких узгодила власний план дій. Він полягав у

тому, щоб делегація робітників у день прийняття адреса виступила з промовою, а інші у цей час розкидали між публікою листівки. Однак земці-ліберали довідались про їхні наміри і закрили хори земського зібрання. Тим не менше, після урочистого прийняття адресу крізь аплодисменти публіки почулись крики з лозунгами есдеків «да здравствует всенародное учредительное собрание!» і под. та були розкидані листівки з погрозою : «...если вы захотите основать свою свободу на беспраии народа, то вы не только не умиротворите страны, но революционный пролетариат должен будет бороться против вас...» [258, с. 11-12]. Між іншим, частина соціал-демократів, що організували цей виступ, працювали у статистичному бюро губернської земської управи.

Після різкого несхвалення імператором дій А. Муханова*, останній подав у відставку, разом із ним залишили зібрання 30 гласних, а голови десяти повітових земських управ висловили жаль, що беруть участь у зібранні за посадою і не можуть його покинути. Голова та члени губернської управи, відмовляючись від звання гласних, повідомили що будуть виконувати свої посадові обов'язки в управі до переобрання останньої [257, с. 226]. Втім, О.Свечин залишався головою управи до 1906 р., твердження частини істориків, що він пішов із свого посту разом із О. Мухановим невірне. Акція чернігівських земців та реакція на неї вищої влади спричинили ряд виявів солідарності з ними, організованих представниками «Союзу Визволення». Так, збори у Новозибківському громадському клубі висловили співчуття губернському зібранню 5 грудня та його вимогам [54, арк. 3]. 14 грудня в Москві С. Шаховський, прихильник «Союзу», організував вечерю в готелі «Континенталь» на 150 осіб, де серед п'яти пунктів обговорення було вираження співчуття і подяки А. Муханову за поданий адрес [354, с. 291].

На початку революційного 1905 р. активність організацій «Союзу Визволення» та союзу земців-конституціоналістів на порядок поступилась масштабам діяльності радикальних політичних партій, які навіть перебуваючи у

---

* Згідно із спогадами В.М.Хижнякова, цар написав на телеграмі «...Заниматься по вопросам государственного управления не дело земских собраний, круг деятельности которых ясно очерчен законами» [255, с.225].

підпіллі все ж таки вели конкретну організаційну і пропагандистську роботу. Присутності ж ліберальних організацій у повітах практично не спостерігалось. Причина полягала у складі цих товариств. Утворені з тієї групи інтелігенції, яка воліла до мирних способів боротьби, і земських діячів, котрі не могли і не хотіли йти на ризиковані вчинки, діючи в законних рамках, в умовах революційних хвилювань вони не встигали за політичними подіями. До того ж верхівка їхня обрала шлях громадського впливу на владу, який виливався у спроби домовитися «згори» і не спонукав до масових акцій, так само як і до постійної просвітньо-агітаційної роботи з низами суспільства. Щонайбільше на маси чинився інформативний вплив через пресу, якої, однак, ліберальна частина чернігівської громадськості у 1905 р. не мала. Тому більшість її заходів зводились до спроб вплинути на уряд через органи місцевого самоврядування, зокрема земства, і до участі у загальноімперському земському та ліберальному русі. Зауважимо, що місцеві земства підтримували опозиційних діячів. Так, у березні 1905 р. городнянське земське зібрання переобрало чотирьох делегатів до губернського земського зібрання разом із О. Свечиним, позбавлених свого звання через підтримку адреса 5 грудня [267, с. 73].

Громадський тиск на владу виражався у порушенні зібраннями гласних питань реформ державного устрою та інших питань, які зачіпали демократизацію управління в імперії. Однак наростання революції викликало активізацію не лише ліберальних, але й консервативних елементів громадськості. Ілюстрацією цього стало екстраординарне засідання губернського земського зібрання у травні 1905 р. Управа на чолі з О. Свечиним подала для обговорення доповідь «О видах и предположениях об усовершенствовании государственного благоустройства и народного благосостояния», яка фактично була конституційним проектом. Тут пропонувалось запровадження громадянських свобод, створення двопалатного парламенту, нижня палата якого обирається на загальних, рівних, прямих і таємних виборах, верхня ж створюється із делегатів установ місцевого самоврядування. Цей парламент має бути обраний після вільної передвиборної

агітації і першочерговим завданням його має бути корінна реформа державного ладу. Особлива нарада під керівництвом міністра внутрішніх справ має обмежити себе підготовчими роботами до організації установчих зборів, участь земських представників у цій нараді бажана, але тільки за умови обрання їх самими земськими зібраннями, з правом вирішального голосу і участі в усіх стадіях роботи [257, с. 226-227]. Коротко кажучи, проект проводив ідею ліквідації самодержавної монархії руками царської адміністрації, яка мала з участю ліберальних діячів, представлених у земствах, розробити процедуру передачі влади до їхніх рук. Положення доповіді співпадали з програмними вимогами загальноросійського ліберального руху, зокрема з постановою з'їзду земських діячів 22-26 квітня 1905 р. (крім того, що більшість з'їзду висловились за однопалатний парламент) і програмою «Союзу Визволення», прийнятій на його з'їзді 25-28 березня, але вимоги до булігінської комісії були поставлені у більш радикальному, майже ультимативному дусі.

Після обговорення в закритій комісії з участю всіх гласних більшість їх погодились із доповіддю. Без зауважень висновок комісії підписали 27 гласних [1, с. 77]. Серед незгодних виділились дві групи. В.М. Хижняков доводив поперше, непотрібність верхньої палати, а по-друге, виступив проти двоступеневих виборів, які передбачала на перших порах доповідь управи. Шестеро гласних (серед них І. Шраг та П. Кандиба) погодились з останнім пунктом, ще четверо підписали зауваження В. Хижнякова, погодившись з обома пунктами (у т.ч. Т. Локоть і В. Вовк-Карачевський). Член управи П. Солонина запропонував встановити майновий та освітній ценз для виборців, а також багатоступеневі вибори, і взагалі в реформуванні форм правління виступив за поступовість і обережність. Двоє (П. Трифановський та Г. Скоропадський) виступили за двоступеневі вибори з невеликим майновим цензом і за відкладення питання про кількість палат парламенту на майбутнє [1, с. 78].

21 гласний виступили проти доповіді в цілому. Їхні заперечення були наступні. Народним представникам не можна надавати правлячої влади. Самодержав'я є гарантом цілісності держави. Авторитетність і працездатність

народного представництва може забезпечити лише участь людей, які мають досвід державної та громадської роботи, а їх, у свою чергу, дадуть організовані стани і громадські установи. Перше представницьке зібрання не може бути установчим, основні закони можуть виходити лише від монарха, завдання народного представництва – виражати перед государем думку народу стосовно корінних життєвих питань і реформ. Представницьке зібрання, не обмежуючи самодержавної влади, матиме право законодавчої ініціативи, обговорення нових законів, бюджету і контролю за їх виконанням. Двоє з них додали до заперечення і власну думку. Вони вважали, що Російська імперія має виробити особливу форму державного устрою, яка органічно впливає з побутових і духовних умов країни; це питання корисно обговорити і на повітових земських зборах, вибори мають бути багатоступінчасті, з численними обмеженнями. Для розвитку навичок до політичної діяльності слід установити в провінції широке виборне начало для усіх відомств, вибори ці проводити під контролем влади, право участі в них надати дворянству та представникам інших станів з освітнім цензом не нижче середньої школи та невеликим майновим цензом [1, с. 79-80].

Губернатор не допустив публічного обговорення доповіді. Як протест проти такого кроку, зібрання гласних постановило подати доповідь у комітет міністрів без обговорення. Якихось масових виступів ні ліберальна, ні консервативна частина гласних організувати не змогли.

Ця неоднозначна подія засвідчила як зростання активності ліберальних кіл краю, так і перший публічний виступ їхніх ідеологічних супротивників. У будь-якому разі оформлення опозиції до лібералів у земстві вказувало на безпідставність заяв останніх на представництво «всей мыслящей России». Хоча об'єднана лібералами група складала 2/3 гласних, очевидне збільшення лав її супротивників. До того ж в її складі виділилось радикальне крило, погляди якого наближались до республіканських уявлень поміркованих соціалістів. Здається, опозиція справа змусила лібералів звернути на себе увагу. В усякому разі О.Свечин на всеросійському з'їзді земців-конституціоналістів 9 липня пропонував при організації майбутньої конституційно-демократичної партії

головну увагу звернути на залучення поміркованих осіб, правіших за поглядами, шляхом переконання їх у правильності конституційних ідей [146, с. 342, 353].

Аналіз поглядів опозиційних до лібералів гласних показує, що вони захищали не дореволюційний бюрократичний абсолютизм, а інший варіант державного устрою, який базувався на поєднанні народного представництва і самодержавної монархії. Близькі погляди висловлювали й окремі представники міського самоврядування, зокрема проф. М. Лілеєв, міський голова Ніжина [132, арк. 9]. Вони закладали ідейне підґрунтя для майбутнього започаткування в краї чорносотенного руху, а також партії октябристів. Але як і раніше, праві за переконаннями діячі відрізнялись пасивністю і неорганізованістю. Права опозиція не послала жодного представника на земські з'їзди у квітні-липні 1905 р. Іншою стороною цього була повна відсутність якоїсь роботи на місцях, навіть порівняно з «Союзом Визволення», про що свідчить відсутність даних про існування в регіоні до листопада 1905 р. монархічних та праволіберальних груп.

Втім, місцеві органи самоврядування взагалі рідко наважувались займатися політичними питаннями. Так, спроба двох гласних сосницької міської думи 5 липня 1905 р. винести на обговорення подання адреса імператору за прикладом чернігівських земців не викликала ні ентузіазму, ні активного опору серед їхніх колег. Дума навіть не включила пропозицію в протокол засідання [111, арк.7,11].

Поза увагою земської громадськості регіону в 1905 р. не залишилось і українське питання. У кінці 1904 р. УДП взяла участь у банкетній кампанії, а І.Шраг у складі делегації української (фактично партійної від УДП) групи інтелігенції відвідував Петербург і зустрічався з С. Вітте з приводу скасування обмежень українського друку [332, с. 94]. У січні 1905 р. чернігівська Громада УДП направила вітальний адрес фінському сейму, але не від імені партійної групи, а від Громади. Його підписали 39 осіб [158, с. 321; 245, с. 124-125]. У квітні 1905 р. від імені українських земців І. Шраг виступив на земському з'їзді в Москві з резолюцією. В ній чернігівські земці звертали увагу своїх колег з інших губерній на те, що "вдале і справедливе розв'язання національного питання у величезній мірі зумовить і розв'язання багатьох інших суттєвих питань

державного життя". Крім загальних ліберальних пропозицій резолюція вимагала розумного поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами автономного устрою кожного окремого народу [143, с. 28-29]. Однак невідомі якісь публічні виступи гласних на Чернігівщині протягом 1905 р. на захист суто українських вимог. Важливою проблемою для чернігівської Громади став відхід від УДП радикальної частини, що утворила влітку 1905 р. Українську Радикальну партію і незадоволення старшими членами політизацією української справи в цілому. Ці обставини ослабили активність і так нечисленної Громади, і природно за умов консолідації і зростання російських революційних та ліберальних сил призводили до відтоку людей до їхніх лав.

Пасивності і чварам всередині українського ліберального руху контрастувало об'єднання і активізація єврейських поміркованих діячів різних ідеологічних переконань. У лютому 1905 р. у Вільно відбувся з'їзд, що проголосив утворення «Союзу досягнення рівноправ'я євреїв у Російській імперії». Це було досить химерне політичне утворення, в якому сіоністи виявились колегами непримиренних опонентів – асиміляторів (єврейської інтелігенції, що байдуже сприймала ідеї єврейської державності, вважаючи за краще повністю інтегруватися в російську культуру). Об'єднували їх по суті, тільки дві позиції: боротьба за рівноправність євреїв та лібералізм політичного світогляду. Сіоністи продовжували поширювати свою діяльність. Їхній гурток у 1905 р. діяв у Конотопі під керівництвом місцевих учителів [91, арк. 59 і зв]. Політичний же провід у середовищі ліберальної громадськості краю у 1904-1905 рр. належав російським конституціоналістам, які в особі О. Свечина схвалили рішення про заснування конституційно-демократичної партії на земському з'їзді 10 липня 1905 р. і готувались узяти нарешті участь у перебудові політичного життя імперії на свій лад.

Таким чином, єврейський поміркований національний рух на півночі Лівобережжя відрізнявся значним впливом релігійних лідерів, які найпершими об'єдналися в єдину структуру. Однак зосередження сіоністів на завданнях з далекою політичною перспективою зводило діяльність на місцях до культурно-

фінансових заходів, які практично не впливали на повсякденні проблеми єврейського населення. Тим не менше, ідейний вплив сіонізму, а також те, що в рамках сіоністської організації надавалась можливість співіснування різним ідейно-політичним поглядам, так чи інакше спрямованим на відновлення єврейської державності, уможливили як появу течії, яка поєднувала ідеї єврейської національної державності з соціальною боротьбою, так і поступовий перехід частини сіоністських лідерів до усвідомлення потреби включення у політичне життя Російської імперії. Не в останню чергу на це впливало поширення бундівських організацій, які протистояли сіонізму, підштовхуючи його до активізації у боротьбі за підтримку єврейських трудових мас.

Слід підкреслити, що українські громадські діячі розпочали об'єднання своїх громадських і політичних зусиль на кілька років раніше за своїх російських колег. Чернігівська Громада взяла активну участь у заснуванні ЗУО і за швидкістю трансформації у політичну організацію випередила російських ліберальних діячів. Так само швидше у краї було організовано (точніше перетворено з Громади) групу прихильників УДП. Однак напередодні революційних потрясінь саме російський ліберальний рух на півночі Лівобережжя зумів широко заманіфестувати свою політичну позицію і провести нехай і малорезультативну за політичними наслідками, але масштабну кампанію. Ця суперечність була неминучим наслідком кількох причин, які загалом мало залежали від позиції чернігівських українофілів. По-перше, сам процес політизації ліберально-демократичного українського руху йшов навздогін за радикалізацією українського молодіжного руху, яка почала виявлятися ще у 1890-х рр. і викликав за спогадами його учасників значні суперечки всередині самих громад. По-друге, в умовах, коли доводилось боротися за першочергові культурні основи українського національного руху – українську мову в школі, національну літературу – реалізація більш далекоюсяжних політичних завдань природно видавалась сумнівною для багатьох громадівців. І нарешті, в умовах наростання суспільно-політичної напруженості і невдоволення в цілій державі невелика і маловідома навіть в межах губернії з

огляду на свою конспірацію група УДП просто не мала достатніх зв'язків і чисельності для постановки перед громадськістю краю відповідних моменту нових суспільних завдань.

Натомість прихильники російського лібералізму очолювали губернське земство, входили до наглядових рад публічних установ, мали (як показала бенкетна кампанія і події 1905 р.) більшість однодумців серед чернігівської інтелігенції і місцевих діячів. До того ж вони не були вороже настроєні до українського руху. Тому незважаючи на більш раннє виникнення в якості політичної організації, місцева організація УДП в особі своїх лідерів вирішила за краще включитися до загальноросійського ліберального руху. Представники останнього, наскільки можна судити з їхніх заяв і заяв колег на всеросійських з'їздах, вважали себе уповноваженими суспільством в ім'я народу і для народу змінити абсолютистський політичний режим на конституційний. Однак реакція як гласних земства, так і інших політичних сил губернського центру показала, що такі уявлення не зовсім відображають складну картину настроїв та очікувань суспільства імперії загалом і чернігівського регіону зокрема.

У підсумку відзначимо, що зародження політичних партій на півночі Лівобережжя України було тісно пов'язане з попереднім розвитком громадсько-політичного руху, починаючи від народників та земців 1870-х рр. Після спалаху активності земських діячів на межі 1870-х-1880-х рр., громадськість краю практично перейшла до розмов та освітніх і самоосвітніх форм суспільної діяльності, поєднаних з культурною роботою. Разом з тим, у 1890-ті рр. помітна деяка активізація громадського життя, особливо у міському середовищі дворян та інтелігенції, частково – навчальних закладах. Першими розпочали об'єднання для втілення своїх задумів єврейська і українська інтелігенція, і хоча їхня робота мала культурний характер, вона заклала основи і для політичного світогляду. Натомість у середовищі радикальної молоді на межі століть розпочалось захоплення марксизмом, прихильники якого незабаром переходять до

безпосередньої політичної діяльності, перебираючи в ній провід від народницьких груп.

Реакцією на зміни у суспільно-політичному житті імперії у першій половині 1900-х рр. ліберальної громадськості, зокрема представників органів місцевого самоврядування регіону, стало утворення організацій, які поки що не мали характеру політичних партій, але вже ставили перед собою політичні цілі і втілювали їх через мирний тиск на уряд. З огляду на свою слабкість та ідейну близькість ці об'єднання змушений був підтримати і український поміркований рух, оформляючи паралельно власні партійні структури, хоч і не без труднощів.

Загалом події партійної діяльності у 1901-1905 рр. розвивались, незважаючи на протидію влади, за однією лінією – в напрямку поступового посилення суспільної напруженості, радикалізації невдоволеного війною і бідністю населення, і розбудові на спекулюванні соціальними бідами і негараздами масових соціалістичних політичних організацій, котрі поступово охопили весь край. Їхні осередки проникли в усі повіти, а пропаганда – практично в усі населені пункти. Незважаючи на репресії, співвідношення політичних партій за ідеологією не змінювалось: соціал-демократи превалювали скрізь над іншими течіями, і далеко випередили навіть есерів за організаційним охопленням селянства. Однак потужні національні партії есдеків – Бунд, а потім РУП в силу переходу її на соціал-демократичні позиції у 1904-1905 рр. – значно потіснили, а в деяких повітах і випередили російських колег, чому сприяв їхній тактичний союз. У той же час динамічний розвиток анархістів поряд із тенденціями неконтрольованих стихійних заворушень на селі навіть в осередках партійної діяльності вказував на накопичення в масах значного потенціалу неконтрольованих соціальних конфліктів, своєрідний «ящик Пандори», який уже пропонували відкрити найрадикальніші політичні течії регіону.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЖОВТНІ 1905 – ЧЕРВНІ 1907 РР.

3.1. Особливості роботи соціалістичних партій та радикальних угруповань у регіоні в кінці 1905-1906 рр.

Останні три місяці 1905 р. стали переломним етапом у житті політичних організацій північного Лівобережжя, як і всієї імперії. До основних подій, які вплинули на життя держави і сіверського регіону зокрема, належали загальноросійський політичний страйк у жовтні; проголошення царського маніфесту 17 жовтня, що декларував запровадження громадянських прав і свобод для мешканців імперії; реакція населення та реакція політичних організацій на цю подію, яка вилилась у масових хвилюваннях і погромах кінця жовтня; нарешті протистояння уряду і профспілок та рад робітничих депутатів у листопаді, завершене збройними виступами на флоті та великих промислових центрах; а також масова поява на політичній арені нових, переважно ліберальних і правих політичних партій. Паралельно з цим на Лівобережжі відбулись селянські заворушення, які, поряд із погромами, послужили підставою для оголошення губернії 29 жовтня 1905 р. на становищі посиленої охорони.

У жовтні 1905 р. основні політичні партії краю реагували на нові події відповідно до своїх партійних установок. Бунд і РУП сприйняли маніфест 17 жовтня як початок кінця самодержавного режиму, який слід закріпити і добитись остаточної перемоги. Саме так трактувала події листівка комітету РУП на Чернігівщині, терміново випущена в Ніжині 17 жовтня, заявляючи лозунги «Долой самодержавие! Долой государственную думу! ... Да здравствует демократическая республика!» [319, с. 162]. Зараз важко встановити, яка саме організація керувала масовими хвилюваннями в Ніжині 18-19 жовтня. Однозначно зрозуміло, що участь у них брали члени всіх соціал-демократичних

груп міста, і, мабуть, анархісти теж, хоча їхня організація саме переживала спад активності. Те, що маніфестації в місті не мали мирного характеру підтверджується публічним глумлінням над портретами імператора, закриттям усіх без винятку навчальних закладів і організованим закриттям крамниць, звільненням політв'язнів, закриттям урядових і муніципальних установ, зокрема нападом демонстрантів на приміщення окружного суду [363, с. 129]. Швидше за все, провід у цих подіях належав рупівсько-бундівському об'єднанню. Бунд, як відомо, ще з серпня 1905 р., заперечуючи участь у виборах до царської думи, закликав бойкотувати вибори, вимагати Установчих зборів і проголошення демократичної республіки [281, с. 43-44]. Так само сприйняла події і РУП, київський комітет якої на початку листопада у листівці "К обществу" закликав до озброєного повстання під лозунгом установчих зборів та демократичної республіки [2, арк. 86]. За даними А. Павко, лінія на підготовку збройних виступів проводилась і центральним проводом РУП [335, с. 196]

Не вважаючи можливим розглядати проблему організації погромів, яка виходить за рамки нашої роботи, зазначимо, що останні не лише зруйнували амбітні революційні плани Бунду і РУП, але й завдали значної шкоди активу обох організацій. Так, Ніжин довелось покинути провідникам місцевої організації П. Дятлову, К. Чайківській, С. Солохненко, які надалі працювали в київській організації РУП-УСДРП. Під час погрому у м. Веркіївці Ніжинського повіту побили керівника місцевої групи РУП Ю. Гаврилея [128, арк. 6 зв], можливо постраждали члени РУП і в інших селах. Напевно, залишили місто, принаймні на якийсь час, і активісти бундівської організації.

На жаль, даних джерел бракує для встановлення точної міри і цілей участі революційних партій у хвилюваннях 18-19 жовтня в інших містах губернії. Якщо вірити спогадам М. Черлюнчакевича, ще в середині жовтня контрольована есдеками профспілка прикажчиків добилась закриття всіх чернігівських крамниць і провела робітничий мітинг у приміщенні статистичного бюро земства, розігнаний поліцією. Проголошення у Чернігові маніфесту 18 жовтня есдеки і есери використали не для політичних заворушень, але головним чином

для мітингів і пропаганди своїх програм, причому мітинги, організовані РСДРП, далеко перевищували кількістю учасників зібрання есерів та інших партій [258, с. 16-17]. Повідомлення про погроми змусили есдеків та есерів мобілізувати свої бойові організації, озброєні револьверами. Гроші для них виділили заможні єврейські кола Чернігова, які переконались у небажанні влади попередити погром. Однак їхніх сил не вистачило для протидії діям натовпу. Та в цілому революційні організації міста зазнали менших втрат, ніж у Ніжині, оскільки вже на межі 1905-1906 рр. міська група РСДРП налічувала 250 осіб, які регулярно сплачували членські внески [258, с. 18,20].

У Конотопі організація РСДРП задовго до жовтневих подій розпочала навчання військовій справі партійних «десяток», для яких підпільно виготовлялись бомби. Підготовкою «десяток» займався представник київського комітету РСДРП Л. Шор. На жовтень 1905 р. група РСДРП зросла майже до 200 учасників, керував нею комітет із трьох залізничників та двох інтелігентів [250, с. 21-22]. Вона, а також менша чисельно організація есерів залучали переважно робітників залізничних майстерень. Досить сильною була бундівська організація, яка об'єднувала ремісників, прикажчиків та працівників друкарні. Учасниками осередку РУП у Конотопі були працівники контори, телеграфісти та учні. Існував тут і гурток сіоністів-соціалістів. Незначна роль останніх двох організацій виявилась у тому, що їхні представники навіть не були включені до страйкового комітету [260, с. 38]. Тим не менше, рупівці взяли участь у страйку і мітингах. Як і в Ніжині, їхні виступи нерідко відігравали провокативну роль серед населення, яке значною мірою зберігало промонархічні настрої. Так, після отримання маніфесту 17 жовтня більшість робітників майстерень запросили священика служити молебень «за подаровану свободу і за вбитих борців за неї», а серед прапорів усіх організацій, що брали участь в цьому заході зняли лише прапор РУП, тому що на ньому був напис «Геть царя». Іншого разу спроба активіста РУП висміяти царя перед залізничниками викликала протести серед натовпу робітників [260, с. 37, 39].

Страйковий комітет за два дні сформував загони самооборони із залізничників, озброєних холодною і вогнепальною зброєю. Завдяки цьому було не допущено до погрому в місті, хоча твердження спогадів про «столкновения с духовенством и казачеством» викликають сумнів. Загони самооборони були послані до Кролевця і Новгород-Сіверська, де один із них був знищений погромниками. Провідними учасниками загонів були члени РСДРП та есери, які складали приблизно чверть від загальної кількості 500 душ. Завдяки об'єднаним зусиллям конотопських партійних груп у революційних мітингах брали участь, за оцінкою спогадів, до 2 тис осіб, а іноді – навіть до 10 тис.(з участю селян прилеглих сіл і мешканців міста) [260, с. 38]. Можливо, ці цифри відповідають дійсності, оскільки після оприлюднення 27 листопада постанови виконкому Петербурзької ради про вибрання внесків населення з ощадних кас, наступного дня лише з каси казначейства в Конотопі забрали 29 600 руб. [260, с. 19].

Однак мирне проведення мітингів і зібрань у Конотопі маскувало підготовку революційних організацій міста до рішучого виступу, а також поширення політичної агітації серед селян повіту. Логічним наслідком розвитку подій став страйк 7 грудня під лозунгом заміни уряду установчими зборами після отримання телеграми центрального бюро спілки залізничників Росії. Страйк розпочався одночасно з повстанням у Москві, переріс у протистояння з військами, закриття майстерень і арешт страйкового комітету у другій половині грудня. Із конотопським комітетом був пов'язаний і страйк на пороховому заводі 13-21 грудня в Шостці Глухівського повіту, ініційований, за В. Щербаковим, місцевою соціал-демократичною групою [363, с. 140]. У сусідньому Путивлі групи РСДРП та есерів 10 грудня 1905 р. ініціювали мітинг і розгром поліцейського управління [22, арк. 16; 377, с. 28].

Дещо меншою активністю революційних організацій відзначались жовтневі події у північних повітах. Подекуди, зокрема в Новгород-Сіверську, учасники хвилювань 18-19 жовтня, як і в Ніжині, ставили за мету обеззброїти поліцію і захопити владу в місті [363, с. 130], що може свідчити про вплив Бунду. Та погроми припинили скрізь масові акції революційних партій. Саме з цієї

причини, незважаючи на заклики відозв Поліського комітету РСДРП, грудневе повстання не викликало заворушень на півночі губернії, за винятком страйку залізничників на ст. Новозибків та ст. Унеча. Комітет спілки залізничників спробував підняти страйк і на ст. Сновська, але групу його прибічників розігнали свої ж колеги-робітники – члени місцевого осередку партії правового порядку, організованого станційним жандармом [67, арк. 263-265].

Після 1905 р. організаційний ріст і залучення населення до діяльності партійних організацій характеризуються нерівномірністю. Загалом РСДРП зберігала першість, особливо на півночі регіону. Так, згідно зі звітом про діяльність організацій РСДРП п'яти північних повітів губернії, захопленим поліцією в серпні 1906 р., тут діяло 7 значних партійних груп. Найбільшою була організація Клинців, яка мала гектограф, бібліотеку, організатора на кожній з фабрик посаду. Група сформувала 4 профспілки і бойову організацію з 30 осіб, озброєну револьверами. Фінанси організацій формувались частково з членських внесків (від 10 коп. у семенівській групі до 20 коп. для членів стародубської і злинківської організацій), частково з експропріацій. Загальна чисельність організацій північного району складала 535, а разом із сільськими осередками – 800 осіб [363, с. 154-157]. Досить численними були окремі сільські групи. Так, група в с. Жадово Новгород-Сіверського повіту взимку 1905-1906 рр. налічувала до 50 осіб, які закликали односільчан до розгрому економій, крали дрова, дошки, і навіть розібрали під'їзні рейки до лісопильного заводу [118, арк. 58-59].

Досить великою була організація РСДРП у Чернігові. Її чисельність у 250 осіб зберігалась до середини 1907 р., що підтверджують жандармські донесення. Однак, на відміну від північних, ця група мала значно слабші зв'язки з селами. Ослабли після арештів конотопська і шосткинська організації. Корюківська група навесні 1906 р. нараховувала за даними В. Щербакова 200 членів [363, с. 170]. Про чисельність інших організацій РСДРП відомостей немає, відомо лише про існування їх в Острі, Глухові, Сосниці, Ніжині, Сновську Городнянського повіту. Судячи з браку відомостей, після 1905 р. вони не вели активної роботи на селі, яке поступово переходить до рук есерів та «Спілки».

Найбільша група есерів на півночі Чернігівщини, як видно з записки М. Сичова і жандармських звітів, існувала у Новозибкові. Вона мала найбільше професіоналів для роботи з населенням і фактично монополізувала роботу з селянами Новозибківського повіту, та прилеглих сіл Суразького повіту. Простежується її вплив на діяльність позапартійних селянських товариств [138, арк. 1]. Пік її активності припав на зиму 1905-1906 рр., потім після кількох арештів вона дещо знизилась. Судячи з матеріалів жандармського управління, крім Клинців, інших організацій есерів у північних повітах до літа 1906 р. не існувало. Восени-взимку 1906 р. есери залучили до своєї організації робітників Клинцівських фабрик та учнів сільськогосподарського училища в Новозибкові; тоді ж утворився гурток есерів у Почепі [58, арк. 81 зв]. У квітні 1907 р. з'явилась група есерів у Стародубі.

Залишалась значною і дієвою есерівська організація в Чернігові. Чернігівські есери проводили значну роботу серед селян Чернігівського і Городнянського повітів, маючи підпільні явки в Любечі, селах Козел, Довжик, Кувечичі, Навози [121, арк. 10]. Вони досягли успіхів і в роботі серед війська, діставши навіть списки офіцерів та план розташування 167-го полку в Чернігові [72, арк. 132]. Крім того, осередки партії есерів навесні 1906 р. діяли у Борзні, Конотопі, с. Олишівка Козелецького повіту. Навесні-влітку 1906 р. утворилась значна організація есерів у Ніжині, пов'язана з Борзенським повітом. Ніжинська і борзенська есерівські групи мали бойові дружини [58, арк. 41 і зв.]. Взимку 1906-1907 рр. активізувався гурток есерів у Глухові, який, як і раніше, складався переважно зі студентів та гімназистів. Навесні 1907 р. організація есерів виникла у Шостці, з участю переважно працівників порохового заводу. За підрахунками І. Киселева та А. Кореліна російські есери мали в губернії 20 осередків і більше 1000 членів [381, с. 78]. Загалом ця оцінка відповідає дійсній чисельності.

Важливою проблемою для Бунду стало подолання впливу сіоністів-соціалістів. Для цього Гомельська конференція партії запропонувала організаціям присвячувати більше уваги життю єврейства, поширювати критику програми і дій супротивників, влаштовувати на цю тему лекції і дискусії в

групах [367, с. 308]. Загалом же Бунд порівняно з 1905 р. зменшив активність, помітного росту не спостерігалось. Сильні організації існували лише на півночі, в Новгород-Сіверську, Стародубі та Унечі, але діяльність їхня не мала масового характеру. В інших повітах значною була організація у Глухові, діяла також чернігівська група. Осередки в Ніжині і Конотопі у 1906-1907 рр., судячи з донесень, занепали. Ніжинська група виявила себе взимку 1906-1907 рр. у передвиборній кампанії, але жандармські звіти у ці роки її не згадують.

Гуртки сіоністів-соціалістів були поширені в багатьох повітових містах і містечках, але жоден із них не виявляв особливої діяльності, крім поширення літератури. Найбільші групи ССРП діяли у Чернігові, Клинцях, Новозибкові, Новгород-Сіверську, Ніжині та Конотопі. Відомо про видання відозв сосницькою групою. У самій партії чернігівські групи були маловпливовими. Про це свідчить відсутність чернігівського делегата серед 16 районних організацій на II конференції ССРП у грудні 1906 р. [367, с. 185] Організації партії складались головним чином з молоді, найбільше були представлені соціальні прошарки прикажчиків та ремісників, учні торгової школи.

У 1906 р. у Чернігові з'явився гурток членів Єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей-Ціон. Вона утворилась найпізніше серед інших єврейських партій, які поєднували соціалістичні та сіоністські ідеї. Відрізняло поалей-ціоністів від інших прагнення до національно-політичної автономії єврейського народу в Росії з широкою економічною та культурною компетенцією у всіх внутрішніх питаннях [392, с. 339-340], а також більш чітка марксистська програма. Партія намагалась утворити позапартійні профспілки, але з огляду на брак сил це їй не вдалось.

РУП, перейменована на II з'їзді партії в УСДРП, втрачає позиції. У кінці 1905 р. її групи діяли у Конотопі, Глухові, Ніжині, з'явився осередок і в Чернігові. Провідником останнього була, ймовірно, О. Андрієвська. Представники конотопської групи вели активну пропаганду в селах повіту поряд з есерами і російськими еседеками. Діяла також група УСДРП в Ічні Борзенського повіту [291, с. 148]. Однак внаслідок репресій у 1906-1907 рр.

партійна мережа значно скоротилась. Перш за все, УСДРП втратила частину сільських організацій, більшість активістів яких перейшла до інших партій. Так, колишній провідник рупівців містечка Веркіївки Ніжинського повіту Ю. Гаврилей став українським есером, інший лідер цієї групи Я. Гужовський весною 1906 р. був обраний депутатом Державної думи і перейшов до кадетів. Певна кількість активістів партії (А. Гук, Д. Колоніус) перейшла до УСДС «Спілки». Значну роль відіграли і репресії влади. Так, після арешту у березні 1906 р. глухівських провідників УСДРП відомості про цю організацію зникли.

Єдиним значним осередком УСДРП у 1906-1907 рр. залишався ніжинський, який відновив діяльність після занепаду на початку 1906 р. Основу його складали студенти, гімназисти і частина ремісників. Під контролем УСДРП діяла організація учнів середніх шкіл міста [54, арк. 75 зв]. У 1906 р. ніжинська організація включала 5 гуртків, партійну біржу відвідували 40-50 осіб [9, арк. 149]. На III з'їзді УСДРП у квітні 1907 р. були представлені лише дві чернігівські організації – з Ніжина і м. Макошине Сосницького повіту. Щоправда, сильна група УСДРП діяла поряд у Прилуках у 1907 р. [8, арк. 112].

На противагу соціал-демократичним організаціям, ніжинська група анархістів взимку 1905-1906 рр. не лише не припинила, але й пожвавила роботу. Її лідером на той час був К. Хелмовський, вона проводила агітацію серед солдатів міського гарнізону. Згодом лідером групи став 19-річний П. Боровський [66, арк. 193]. За кількістю вона була, як і раніше, невеликою, включаючи декілька десятків юнаків. Є відомості про наявність групи анархістів у Конотопі.

Практично всі політичні партії продовжували видавничу діяльність попередніх років. Як і раніше, першість у цьому утримувала РСДРП, особливо організації північних повітів. Однак масштаб видання останніх зменшився у зв'язку з арештами підпільних друкарень. Значно менше видавала у 1906 р. і конотопська група РСДРП. Втім, наявність гектографів у багатьох гуртках дозволяла еседекам реагувати на місцеві і суспільні події у більшості повітів. Друге місце за частотою і масштабом поширення літератури у 1906-1907 рр. впевнено посіли есери, в деяких місцевостях конкуруючи з РСДРП на рівних, а

то й переважаючи. Найбільше власних відозв випустив чернігівський комітет, а також чернігівський робітничий союз ПСР. У січні 1907 р. відома спільна відозва чернігівських комітетів есерів і сіоністів-соціалістів. Уже в травні 1906 р. з'явилась відозва ніжинської групи есерів, до речі українською мовою (російським шрифтом) і з характерним підписом: «Ніжинська Українська група Соціал-Революціонерів», що може свідчити про український вплив у місцевому осередку [65, арк. 397]. Практично всі листівки чернігівської і ніжинської груп ПСР друкувались у друкарні київського комітету партії. Обсяг поширення есерівської літератури можна уявити за виявленим складом у Чернігові, де знаходилося 5 тис. брошур і листівок, з них есерівських 4700 [60, арк. 4 зв, 10 зв].

Значно зменшилось видання літератури місцевими організаціями УСДРП. Відомо декілька спільних з РСДРП і Бундом відозв із приводу виборів до II думи, що поширювались у Ніжині і селах повіту, відозва ічнянської групи і все. За даними С. Наумова ніжинська організація видала лише 3 відозви у 1906 і 1907 рр., дві з яких присвячувались виборам [327, с. 115, 131]. Це яскраво демонструє падіння інформаційної присутності і активної роботи УСДРП у Чернігівській губернії. Анархісти Чернігівщини у цей період власних листівок не видавали, в усякому разі відомостей про це поки що немає.

Вплив окремих радикальних партій на революційний рух населення відзначався нерівномірністю і суперечливістю, особливо стосовно селянства. Так, у Кролевецькому повіті в с. Обтово влітку-восени 1905 р. діяв революційний гурток, який коливався у поглядах між есерами і соціал-демократами. У цьому ж селі 26 жовтня відбувся погром євреїв [260, с. 70], а вже 12 грудня 1905 р. тут влаштували збір кількох тисяч селян для походу на Кролевець за солідарністю з більшовицьким повстанням, який зрештою закінчився поразкою.

Взимку 1905-1906 рр. помітно активізувались есери. Головним видом діяльності їхніх пропагандистів та агітаторів на селі була організація селянських спілок та об'єднання їх в рамках Всеросійського селянського союзу. Найбільших успіхів вони досягли на півночі, де скликали 6 грудня 1905 р. з'їзд представників

селянських спілок Новозибківського і частини Суразького повіту. Новозибківська організація РСДРП була відсунута на другий план, оскільки вела роботу лише серед ремісників і робітників, та й то мляво. Зате активно працювали серед селян еседеки в Суразькому, Стародубському та частково Мглинському повітах, де створили ряд сильних організацій. У значній мірі результатом партійної пропаганди були численні заворушення селян північної Чернігівщини. Втім, траплялись і випадки, зокрема на Сосниччині, агітації за мирну боротьбу селянських спілок проти уряду шляхом несплати податків тощо [42, арк. 2-3]. Після придушення хвилювань військовою силою і ряду арештів селянський рух припинився. Тим не менше, як свідчать звіти, групи РСДРП зберігали значні зв'язки з селом. Взяли участь партійні організації і у хвилюваннях селянства інших місцевостей регіону. Так, у Конотопському повіті представники конотопських організацій есерів, РСДРП та РУП провели ряд мітингів у віддалених від Конотопа селах, які до жовтня 1905 р. не брали участі у революційному русі. У Глухівському повіті активну участь в організації селянських спілок узяв учасник соціал-демократичної організації Шостки Ф.Євтушенко. У м. Ічня Борзенського повіту мітингами і зборами селян взимку 1905-1906 рр. керували А. Гущенко та Г. Войташевський, члени УСДРП. Загальна програма партійних агітаторів була схожою: відмова від сплати податків, формування власних органів сільської влади, заклики до скликання установчих зборів, вирішення земельної проблеми. В економічних питаннях агітаторам нерідко доводилось поступатись програмами на користь поглядів селянських мас. Так, член УСДРП С. Сова під час агітації в Конотопському повіті був змушений пропагувати націоналізацію земель, а в місцях роботи есерів – навіть есерівські заклики до соціалізації землі (без викупу), оскільки соціал-демократичні пропозиції «відрізків» селяни не сприймали [260, с. 41-42].

Характерною рисою діяльності радикальних партій на селах Чернігівщини було те, що навіть найбільші з них з кінця 1905 р. вже не залучали селян безпосередньо в лави парторганізацій, а намагались сформувати формально позапартійні селянські спілки під проводом членів партій. Причому кожна

партія формувала свої спілки. Есери орієнтувались на Всеросійський селянський союз. Конференція організацій РСДРП північного району Чернігівщини у 1906 р. ухвалила закликати селян до об'єднання у безпартійні організації і скликати періодичні з'їзди, але не вступати до Всеросійського селянського союзу [363, с. 159] (побоюючись напевно, конкуренції з есерами). Українські соціал-демократи дотримувалися ще жорсткішої класової лінії, відповідно до інструкцій ЦК УСДРП у січні 1906 р. ігноруючи роботу у селянських спілках [48, с. 127]. Можливо тому у 1906-1907 рр. їхній раніше сильний вплив на селі значно поступився есерам і «Спілці». Певну роль у цьому відіграв і інший фактор. На II з'їзді УСДРП прийняла рішення не підтримувати стихійних селянських рухів, звернених на захоплення приватних маєтків, а всі сили вжити для того, щоб переконати, що лише організована і планомірна боротьба за соціалістичний лад є «єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища» [352, с. 57]. Натомість «Спілка» заохочувала селян негайно ділити землі великих власників.

Цілеспрямовано продовжували підготовку революції північні організації РСДРП. Об'єднані в єдиний районний комітет, вони поставили завданням утворити при кожній повітовій організації бойову дружину, налагодити друкарню. Орієнтуючись на масовий рух, організації, особливо у Клинцях, покинули гурткову роботу, влаштовуючи багатолюдні мітинги. Однак відсутність чіткого організаційного зв'язку зменшила надходження грошей, до того ж охоплення мас пропагандою було поверховим. Тому коли влаштований есдеками страйк усіх фабрик Клинців влітку 1906 р. потерпів невдачу, їхня організація різко втратила популярність, частина робітників навіть перейшла до СРН [58, арк. 38], інша – до есерів. Суперечливо розвивались намагання РСДРП активізувати робітничий рух. Досить пасивно працювала чернігівська організація внаслідок заслання її провідників, а 19 листопада 1906 р. була викрита її друкарня. У Конотопі після розгрому в кінці 1905 р. заворушень робітників уже не спостерігалось. Однак есдеки зберігали свій вплив на

робітників майстерень, що проявилось в обранні активіста РСДРП депутатом II Державної думи.

У Ніжині соціал-демократичні організації не проводили масових акцій, побоюючись повторення погрому. Натомість діяльність анархістів набула протягом 1906 р. терористично-кримінального характеру. Ними було влаштовано справжній шкільний терор: вибухи 18 січня в приміщенні технічного училища і 12 березня 1906 р. в стінах чоловічої гімназії. У лютому 1906 р. вони збирались пограбувати Ніжинську поштово-телеграфну контору, але через заходи поліції акцію не було проведено. Справою анархістів вважали жандарми і замах на губернатора Хвостова 1 січня 1906 р. [58, арк. 5] Хоча на думку В. Волковинського та І. Ніконової це була справа рук есерів [396, с. 197]. Поліції було важко боротися з анархічним терором, тому що для терактів обирались маловідомі особи, які проживали за межами губернії. Обличчя партії красномовно характеризує жандармський звіт за 1906 р.: «Партия неоднократно... производила в г. Нежине экспроприации...зарезаны были ростовщики евреи Рогальские, совершено нападение на содержателя книжной лавки Болотникова и отнято у него сто руб., покушение на жизнь учителя Рымши из мести, ограблена была семья Строевых и чиновника Якимова...было несколько случаев нападения членов партии на улицах на разных лиц, при чем последних обыскивали и отнимали деньги» [58, арк. 40 зв]. Анархісти також вели пропаганду серед солдатів ніжинського гарнізону. Незважаючи на арешти членів, група продовжувала свою роботу і в 1907 р., залучаючи нових учасників.

Структура партійних організацій. На зміну Поліському комітету восени 1905 р. постало Перше Чернігівське районне бюро РСДРП, обране представниками 5 північних повітів губернії [409, с. 8-9]. До цього бюро клинцівська організація надсилала 2 членів, новозибківська і злинківська (мабуть від двох разом) – 1, семенівська і новгород-сіверська – 1, стародубська з унечською - 1 , суразька з мглинською – 1. Раз у три місяці збиралась конференція з делегатів цих організацій. При бюро було своє сховище легальної і нелегальної літератури. Конференція вирішувала головні питання життя

організацій і взаємної тактики. Організації проводили самоосвітню роботу через пропагандистські гуртки (крім клинцівської і новозибківської). Кожною окремою організацією керував центр (комітет) з кількох осіб, частина яких обиралась, частина кооптувалась. Клинцівська організація мала на кожній фабриці свого організатора. Мабуть ця посада мала ті ж функції, що раніше організатори в ремісничих цехах. Значну роль продовжували відігравати агітатори і пропагандисти [363, с. 156, 158] (останні, мабуть, більше працювали в гуртках, тоді як агітатори і оратори займались масовою роботою). Місцеві групи РСДРП в інших повітах швидше за все повторювали цю структуру з тим винятком, що міжорганізаційні зв'язки були значно слабшими. Як і раніше, єдиної партійної організації в краї не було. Чернігівський комітет намагався відігравати провідну роль, але практично не мав зв'язків з північною групою організацій. Південні повіти теж були йому непідконтрольні, оскільки з літа 1906 р. втягуються в орбіту впливу «Спілки», до якої перейшла організація в Конотопі, групи в Ніжинському, Борзенському, Остерському повітах. Але «Спілка» лише починала опановувати територію регіону. Твердження А. Ріша, що партійні активісти північного району належали до «Спілки», нам видається перебільшенням, оскільки на це немає вказівок ні в жандармських донесеннях, ні у В. Щербакова.

У есерів центральну роль відігравав Чернігівський комітет партії. Однак його вплив на організації у віддалених повітах був невеликий. Про це свідчать паралельні процеси формування в краї селянських спілок українськими есерами, невизначений характер партійних організацій у південних повітах, активісти яких виявляли національні симпатії. У той же час спільне видання листівок ніжинською та чернігівською групою вказує на тісний зв'язок між ними.

Недостатньо інформації для характеристики організацій Бунду. Мабуть, як і раніше, північні групи були зв'язані з гомельським, південні і глухівська – з київським комітетом, про що свідчить поширення в Глухові листівок останнього у грудні 1905 р. [43, арк. 2, 56] Структура комітету УСДРП на Чернігівщині спрощується. Йому підпорядковувались у Ніжині 5 гуртків (мабуть робітничо-

ремісничих), гурток інтелігенції, ремісничі профспілки. Судячи з листування, у 1906 р. комітет перетворився у суто міську організацію, а інші повітові групи УСДРП в губернії переходять безпосередньо у підпорядкування ЦК партії. Правда, ніжинські активісти використовувались Центральним комітетом і для відвідування інших груп краю у нагальних справах [9, арк. 146].

Анархісти Чернігівщини, як і більшість анархістських об'єднань того часу, являли собою невеликі утворення з доволі аморфною організаційною структурою. Швидше за все, спеціальних органів, гуртків у них не було. Основними формами роботи були зібрання членів під проводом активістів для обговорення і планування конкретних планів, акцій та розподілу обов'язків. Серед 2-3 десятків учасників ніжинської групи майже всі були молодими юнаками 16-25 років.

Таким чином, помітними подіями даного періоду в житті політичних партій регіону стали ослаблення активності більшості партійних організацій внаслідок погромів жовтня 1905 р. за винятком Конотопського повіту; невдала спроба влаштувати загальний страйк на підтримку грудневого збройного повстання об'єднаними зусиллями різних політичних груп; придушення селянських заколотів, інспірованих взимку 1905-1906 рр. есерами та соціал-демократами. За ступенем активності і поширеністю, як і раніше, домінувала РСДРП, хоча її позиції на селі значно потіснили есери. Організації останніх у 1906 р. значно збільшились і активізувались, проникаючи практично в усі повіти губернії. Натомість втрачає свої позиції УСДРП, частково через репресії влади, частково через втрату популярності серед селян. Зростає партійна мережа сіоністсько-соціалістичної партії і з'являється осередок Поалей-Ціон. Однак їхня робота відзначалась обережністю і спрямованістю виключно на єврейське середовище. Організація ж анархістів переходить від ідейно-пропагандистської роботи до масового терору, який набув з 1906 р. відверто кримінального забарвлення.

3.2. Зміни в діяльності радикальних партій у кінці 1906 – першій половині 1907 рр.

Діяльність і обличчя організацій найбільших в губернії політичних партій РСДРП і ПСР у 1906 – на початку 1907 рр. переживали ідеологічну трансформацію, на якій варто зупинитися окремо. Перевага меншовицьких елементів серед соціал-демократичних груп північного Лівобережжя України, згідно з твердженням В. Щербакова, спостерігалась іще з 1905 р. Меншовицькими за даними документів РУП були групи РСДРП в Ніжині і Глухові. Окремі більшовики працювали в осередках Конотопа та Чернігова, але не визначали їхній характер. Близьким до більшовиків за своїми позиціями було районне бюро організацій північних повітів. Однак і вони, на думку В. Щербакова, не в усьому підтримували більшовицьку тактику та ідеологію. Тому, незважаючи на енергійну діяльність у більшовицькому дусі, усі ці організації без суперечок перейшли до «Спілки», ближчої до меншовиків [363, с. 186-187].

Насправді матеріали жандармських донесень дають змогу висунути дещо іншу інтерпретацію подій. Північні організації РСДРП у кінці 1906-1907 рр. пережили розкол. Частина есдеків, за характеристикою жандармського ротмістра, «лица наиболее твердые в своих революционных убеждениях», зокрема бойова дружина клинцівської організації, перейшли до есерів-максималістів [58, арк. 77 зв]. Група останніх утворилась і в Новозибкові. Обидві групи на початку 1907 р. об'єднались під проводом Сесі Ліфшиц. Бойова група стала опорою підпільних гуртків. Добре озброєна і невелика, вона розгорнула терор, поєднаний із бандитизмом, на території 4 північних повітів. Випадки тероризму серед соціал-демократів траплялись і в інших місцевостях. Так, група РСДРП в м. Монастирище Ніжинського повіту влітку-восени 1906 р. здійснила кілька десятків підпалів в господарствах дрібних землевласників та багатих козаків, а також викоси і спасування угідь [4, арк. 212; 81, арк. 20 зв], участь у групі брали особи, причетні до кримінальних злочинів.

У той же час у другій половині 1906 р. організації РСДРП в регіоні почали переходити до УСДС «Спілки», що входила до складу РСДРП на автономних началах. Незважаючи на створення її на початку 1905 р., фактичну діяльність на Чернігівщині «Спілка» розгорнула лише в середині 1906 р., переважно на півдні. На осінь 1906 р. до неї увійшла конотопська організація (300 осіб), ічнянська (40 осіб) [чи не була це колишня група УСДРП? – Авт.], групи в Бахмачі та Ніжині (відповідно 40 і 30 членів) [340, с. 140]. У деяких містах організації РСДРП і «Спілки» існували певний час окремо. Так, у Чернігові вони об'єднались лише в січні 1907 р. перед виборами до II Державної думи. У Глухові групи «Спілки» і РСДРП ще влітку 1907 р. існували окремо. Можливою причиною цього було утворення організації «Спілки» на основі осередку місцевих есерів [58, арк. 76]. Однак в інших повітах практично без перешкод групи РСДРП перейшли до «Спілки», яка таким чином стала найбільшою політичною організацією в губернії. Але нерідко там, де існували популярні і дієві організації РСДРП, після арешту провідників достатньо було появи одного максималістського агітатора, щоб частина колишніх еседеків утворила максималістську групу. Саме так сталось у містечку Семенівка Стародубського повіту [299, с. 123].

На нашу думку, ці факти виявили глибоку тенденцію, характерну взагалі для повітових організацій РСДРП регіону. Поряд із частиною поміркованих діячів в організаціях партії зібралась частина активних революціонерів, яка прагнула не стільки більшовицьких лозунгів, скільки діяльної роботи по розгортанню революції не перебираючи засобами. Не випадково клинцівська організація ще в серпні 1906 р. для поповнення партійної каси широко користувалась насильницьким збором грошей з буржуазії [363, с. 156]. В умовах поразок революційних акцій у середовищі робітничого та селянського руху, арештів активу організацій у 1906 р. відбулось розшарування досі єдиної організації. Поміркована більшість перейшла до більш обережних форм боротьби, тоді як радикальна меншість розчарувалась у марксизмі і перейшла до тактики, яка, як їм здавалось, була більш результативною, а також більше

відповідала споконвічним формам стихійних руйнівних протестів селянських мас, які й раніше виходили з-під партійного контролю.

Цей висновок підтверджується тим, що схожі процеси спостерігались і в чернігівських групах партії есерів. Відомо, що на 1905 р. під її дахом сформувались три ідейні течії: помірковані (у майбутньому народні соціалісти), центристи і радикальна група (максималісти). Союз есерів-максималістів офіційно утворився (а точніше перетворився з розрізнених гуртків у відокремлену організацію) на установчій конференції 10-24 жовтня 1906 р. в Фінляндії. Есери-максималісти ставили метою діяльності негайний соціальний переворот, закликали підтримати трудовий селянський рух, метою якого було знищення приватного землеволодіння і захоплення сільськогосподарської техніки. Для здійснення перевороту поряд з поширенням своїх ідей вони пропагували енергійну терористичну і партизанську війну як у селі, так і в місті, яка мала завершитись загальним збройним повстанням [156, с. 33-34].

Організації максималістів фактично з'являються на території північного Лівобережжя на початку 1907 р. У першій половині року виникли групи, крім Новозибкова, Семенівки і Клинців, у Конотопі, Кролевці, Стародубі. Стародубська організація максималістів трансформувалася з есерівської. Ще навесні вона зберігала назву «Стародубська група С.-Р.», але влітку 1907 р. розгорнула терористичну діяльність чисто максималістського типу: убивство стародубського пристава, напад на дім священика. Клинцівська група максималістів тісно контактувала зі стародубською, яку повідомляла про свої рішення, причому райони діяльності обох організацій були чітко розмежовані [58, арк. 79, 80 зв, 81]. Конотопська організація була заснована приїжджим із Курська і надалі зберігала зв'язки з курськими максималістами. Так, спільно з ними було пограбовано Гамаліївський монастир 10 травня 1907 р. [299, с. 125]

Разом з тим, частина інтелігенції краю, яка співчувала есерівським ідеям, приєднується у 1906-1907 рр. до правої партійної течії, яка поступово виокремилась в окрему партію народних соціалістів (енесів). Є відомості, що цю течію підтримували неофіційно і ліві кадетські кола. Так, згідно з донесеннями,

на кошти А. Муханова виписував і поширював революційну літературу В. Пахарнаєв, який був зв'язаний з оргкомітетом Народно-соціалістичної партії в Петербурзі. У 1907 р. В. Пахарнаєв тісно спілкувався з чернігівськими кадетами І. Шрагом, О. Свечиним, П. Добровольським [70, арк. 13,17, 22]. Тісно знайомий з кадетами по роботі в земстві був і В.В. Вовк-Карачевський (син члена ЗУО) з Борзенського повіту, депутат фракції народних соціалістів у II Державній думі. Очевидно, нечисленну групу енесів на Чернігівщині утворили співробітники земських установ, для яких надто поміркованою здавалась ідеологія кадетів.

Значно більший, порівняно з енесами, авторитет у селянському середовищі півночі Лівобережної України мала Трудова група I і II Державної дум. Власне, й одним із засновників групи став борзенський гласний, депутат I Державної думи від Чернігівщини проф. Т. Локоть. Судячи з того, що до групи у I думі приєдналися ще троє депутатів від губернії, вона у значній мірі відображала надії народних низів на проведення думою широких соціальних реформ, особливо переходу всіх земель до рук селян і ліквідації поміщицького землеволодіння, у чому всі депутати-трудовики були солідарні [298, с. 64]. Т. Локоть стверджував, що Трудова група була відображенням стихійно-революційного стану і настрою мас. На нашу думку, його слова відповідають умовам і політичній ситуації в краї на 1906 р. Однак у другій половині 1906 – на поч. 1907 рр. трудовики починають виступати, зокрема і на півночі Лівобережжя, як самостійна політична сила, яка, не будучи зв'язаною з будь-якою ідеологією, найбільше відображала інтереси місцевого селянства, передусім його відносно поміркованої позапартійної частини.

Власне, саме таку мету і поставив I з'їзд Трудової групи 3-7 жовтня 1906 р., який відмовився розглядати трудову групу як політичну організацію певного класу. Соціальною опорою групи з'їзд вважав «свідоме селянство», робітників, близьку до селян інтелігенцію, ремісників тощо [298, с. 107]. Така установка була досить близькою до народницької ідеї «єдиного трудового народу», та при цьому трудовики відмежувались як від народних соціалістів, так і від есерів. Зате на II з'їзді Трудової групи їх підтримали Всеросійська спілка залізничників

і Всеросійська спілка вчителів, а ще раніше Всеросійський селянський союз, провід якого опирався спробам есерів перетворити селянські спілки у партійні організації. Напередодні виборів до II Державної думи вони разом із всеросійськими союзами поштово-телеграфних та медичних працівників видали спільну відозву, яка проголошувала створення Всеросійського трудового виборчого союзу [29, арк. 34, 36]. Саме в цьому, на нашу думку, криється пояснення того, факту, що за відсутності місцевих організацій трудовиків у Чернігівській губернії, в результаті виборів останні отримали три з десяти місць депутатів до II Державної думи. Головною причиною успіху трудовиків було об'єднання їхніх зусиль на Чернігівщині (як і на Харківщині) у виборчій кампанії 1907 р. із місцевими відділами Всеросійського селянського союзу. Важливим фактором стало і визнання I з'їздом Трудової групи можливості домовлятися з кадетами у передвиборчих зібраннях [298, с. 111, 145]. Вона була повною мірою реалізована, як показують жандармські донесення, під час безпосередніх виборів депутатів 6-7 лютого 1907 р. уповноваженими в Чернігові [63, арк. 98-99]. Водночас можна помітити, що вибір уповноважені від селян губернії зробили орієнтуючись не на членство в трудовій групі як політичній організації, а на більшу відповідність її закликів власним уподобанням. Один із трудовиків, М. Дементьєв, був обраний від 57 селянських уповноважених спеціально для представництва інтересів селян. Зауважимо, що частина селянських депутатів від губернії були чутливі до національного питання. Так, Т. Веремієнко разом з іншими українськими депутатами утворив у групі українську фракцію, а 30 травня 1907 р. фракція вийшла із складу трудової групи, незважаючи на визнання останньою принципу культурно-національної автономії окремих областей [298, с.129,196]. Хоча головним мотивом було прагнення українських депутатів передати землю не до «народного» а до «національно-крайового» земельного фонду, простежується вплив на них земляків-колег по українській фракції В. Вовк-Карачевського, а також В. Хвоста.

Розбіжності серед есерів на півночі Лівобережжя України проявились також і в появі течії українських есерів. Відомо, що на початку лютого 1907 р. у

Києві відбувся установчий з'їзд (за іншими даними - конференція) Української партії соціалістів-революціонерів з участю чернігівських представників. Утворений ЦК партії розіслав своїх агітаторів і на Чернігівщину, де було створено партійну групу в Глухові [266, с. 31-32]. Втім, немає відомостей, що учасники есерівського руху різко розмежовувались за національною ознакою, в усякому разі цей процес не набув розвитку в умовах наступаючої реакції. Так, В. Хвоста, організатора селянських спілок у Борзенському і Ніжинському повіті, Т. Демченко вважає українським есером. Сам же він, обраний депутатом ще до проголошення УПСР, записував себе просто есером і входив до фракції ПСР. Але саме він найрадикальніше поставив у парламенті вимоги земельної реформи і автономії України [266, с. 33].

Російські есери і есдеки мали схожий підхід до вирішення домагань українських колег у своїх партіях. Російські есери були уважні до специфіки українського селянства, друкуючи і поширюючи відозви українською мовою, і навіть використовуючи пропагандистські видання РУП. Вони запропонували обласний підхід до побудови партії, виділивши свої організації в окрему Українську область, до якої, щоправда, увійшла і Курська губернія. Однак на пропозицію увійти до партії російських есерів як окрема селянська група українські есери відповіли відокремленням [266, с. 31].

Таке ж саме місце було відведене в рамках РСДРП для УСДС «Спілки», але на противагу нечисленним українським есерам, спілчани погодились на ці умови і створили досить популярну і розгалужену організацію, яка зайняла першість на півночі Лівобережжя. Саме «Спілка» включила не тільки північні повіти Чернігівщини, але й сусідню Гомельщину напередодні виборів до II державної думи. На початку 1907 р. в Чернігівській губернії утворюються підрайони, що частково повторювали колишній вигляд регіональних груп РСДРП. Зберігся Новозибківсько-Клинцівський або північний Чернігівський район у складі Новозибківського, Мглинського, Суразького і Стародубського повітів, сформувались Глухівський район, Конотопський, південний Чернігівський (Остерський, Козелецький, Борзенський, Ніжинський, Городнянський і

Сосницький повіти) [340, с. 141]. Глухівський район під час виборів до Державної думи мав 15 волосних сільських комітетів. За чисельністю кожен район мав від 400 до 700 членів, хоча на думку А. Ріша, ця цифра була значно занижена. Втім, його слова про масовий характер партії слід сприймати критично. Не заперечуючи провідної ролі «Спілки» у краї на початку 1907 р., слід зауважити, що серед селян вона не змогла не лише провести більшості уповноважених до губернського виборчого зібрання, але навіть сформувати в ньому помітну партійну групу (при тому, що серед 140 виборщиків було 36 представників лівих сил [223, с. 2]). Єдиний депутат есдек від губернії був обраний від конотопських робітників. До того ж, за визнанням самих спілчан, після думських виборів їхні сільські комітети активної роботи вже не вели [340, с. 163]. Показово і те, що у зверненнях до селян «Спілка» уникала протиставляти себе популярним есерам.

Стосовно тактики роботи спілчани виступали переважно за згуртування сільськогосподарських робітників і проведення страйків для покращення їхнього становища. Орієнтація на збройне повстання відійшла в минуле, не згадуються і бойові організації. В останній рік революції «Спілка» віддавала на практиці перевагу мирним методам боротьби, хоча й висувала радикальні політичні гасла.

Важливу роль у посиленні позицій «Спілки» у містах і містечках губернії відіграв союз із Бундом, представники якого увійшли навіть до Головного комітету «Спілки» з дорадчим голосом. На місцях діяльність бундівців і спілчан, по суті зливається. Хоча організації їх формально існували окремо, фактичне об'єднання роботи ілюструється жандармськими звітами, які у 1907 р. називають, але не відокремлюють ці організації одна від одної.

Єдиної губернської організації «Спілки», як і РСДРП, не вдалося створити. За визнанням А. Ріша, порівняно згуртованими були лише південні організації Чернігівщини, а також північний район із Шосткою. Досить слабким був зв'язок із Головним комітетом «Спілки», члени якого епізодично об'їздили периферію, звідти розсилалась література та професіонали. Місцеві організації відповідали несплатою грошей [340, с. 147]. Ясно, що в цих умовах положення ГК «Спілки»

про обов'язковість його постанов для всіх місцевих організацій не могло виконуватись повністю. Структура організацій «Спілки», швидше за все, нагадувала попередню структуру організацій РСДРП. Загальна чисельність «Спілки» в губернії І. Киселевим і А. Кореліним обчислена в 2780 осіб. Цифра ця досить умовна, але загалом відповідає оцінкам жандармського управління (декілька тисяч душ) [381, с. 78; 58, арк. 71].

Досить правильну будову отримала губернська організація сіоністів-соціалістів. Очолював її чернігівський комітет, через якого місцеві організації підтримували зв'язок із вищим комітетом. У 1907 р. чернігівські сіоністи-соціалісти входили до Києвополтавського району партії, центр якого тимчасово знаходився у Черкасах [26, арк. 6, 19]. Своєю упорядкованістю партія завдячувала незначним репресіям каральних органів в силу непомітності її партійної діяльності. У політичних виступах чернігівський комітет ССРП нерідко об'єднувався з чернігівськими есерами.

Головною організацією есерів у краї залишилась чернігівська. Незважаючи на явні успіхи в поширенні організації, відокремлення максималістських груп і українських есерів виявило досить слабкий організаційний і ідейний зв'язок серед есерів регіону.

Керівництво групами есерів-максималістів здійснював засновник організації або обраний лідер, іноді обирали виконавче бюро. Найвищу владу мали загальні збори, але вони рідко збирались. Кожна група мала свого касира і статут. За територіальною організацією Новозибківська група була керівною щодо організацій північної Чернігівщини, в усякому разі семенівська група вважала себе її автономним відгалуженням. Саме Новозибківська група була центром надходження літератури, підтримувала контакти з Петербургом, Смоленськом, спробувала домовитися з гомельськими максималістами щодо спільної боротьби [299, с. 124]. Організації східних повітів діяли окремо. Конотопська напевно підпорядковувалась курським максималістам.

Загалом 1907 рік в умовах спаду революції приніс значні зміни у діяльності місцевих організацій соціалістичних партій. Перш за все вони виявились у

розмежуванні до того єдиного партійного середовища на відносно помірковану більшість, яка вважала за необхідне тимчасово відійти від ідеї збройного повстання і використати мирні способи боротьби, зокрема парламентської; і радикальну меншість, яка не погоджувалась змиритися з із спадом активної боротьби і прагнула добитись революційного перелому зараз і негайно. Саме тому кадри максималістів формувались однаково як з есдеків, так і з есерів, причому там де існували їх найпотужніші організації. Слід відзначити, що після деякого затихання у 1906 р. знову почалось організаційне піднесення українського руху. Щоправда, більшу роль у ньому тепер відігравали есери та українські земці, меншою мірою – УСДРП. Як і раніше, найбільшу прихильність до українських національних домагань виявляли селяни південних і східних повітів, при цьому вона значною мірою була пов'язана із власним баченням земельної реформи, відмінним від російських колег. Стихійність селянського руху, зокрема і в національному питанні, незважаючи на кілька років партійної роботи, залишалась далекою від опанування і контролю якимись політичними партіями та ідеологіями. Втім вона стосувалась не лише селян. Робітничі і ремісничі організації, а особливо учнівська молодь теж легко змінювали свої уподобання, переходячи під впливом настроїв і невдач від однієї спорідненої (або за ідеями, або за практикою) організації до іншої. Не можна не відзначити певних зрушень на користь українців і в організаціях російських есерів та есдеків. Особливо це стосується успішного розвитку і поширення «Спілки», яка хоч і не завоювала симпатій більшості населення, але натомість перейняла і розвинула найбільшу і найчисельнішу партійну організацію. І хоча С. Наумов справедливо вказує на відсутність національного українського обличчя цієї організації, але з точки зору створення окремої обласної партійної структури вона першою на Чернігівщині об'єднала в єдиному співтоваристві росіян, євреїв (враховуючи союз із Бундом) і українців, створивши реальне підґрунтя для виникнення прообразу майбутньої КП(б)У. Однак репресії влади не дозволили їй повною мірою втілити свої плани в життя.

3.3. Ліберальні політичні партії у кінці 1905 - червні 1907 рр.

Проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. не стало несподіванкою для ліберально-демократичної частини громадськості регіону. Провід місцевих об'єднань «Союзу Визволення» і земців-конституціоналістів ще з літа брав активну участь у процесах створення конституційно-демократичної партії. Поміркована ж частина громадськості, яка негативно оцінювала втягування суспільства в революційне сум'яття, формувала опозицію з'їздів земських і міських діячів. Та ці процеси відбувались на загальнодержавному рівні, робота ж на місцях розпочалась лише з моменту створення політичних партій.

Установчий з'їзд партії, названої конституційно-демократичною, відбувся у Москві 10-18 жовтня 1905 р. Чернігівські делегати не потрапили на нього через залізничний страйк, але на з'їзді земських і міських діячів 6-13 листопада 1905 р. вони підтримали нову партію та висунули свої пропозиції щодо діяльності [146, с. 444-445]. Після з'їзду ЦК партії провів нараду з чернігівськими делегатами. Можливо, саме тоді О. Муханова обрали до ЦК КДП. У листопаді-грудні того ж року розпочалося створення місцевих відділів на півночі Лівобережжя. Чернігівський комітет партії було обрано на зборах 11 грудня 1905 р. [347, с. 43]. Його очолив О. Муханов, секретарем обрали І. Полторацького. Згідно зі статутом, губернський комітет мав право приймати до членів партії, представляти партію на місцевому рівні, утворювати повітові та інші порайонні комітети і визначати їх компетенцію. Обирався він на один рік [144, с. 13-14]. На Чернігівщині склад його майже не змінювався кілька років.

У той же час утворюються в краї осередки інших політичних партій. Партія «Союз 17 октября», як відомо, була утворена меншістю з'їздів земських та міських діячів, яка не підтримала радикальні ідеї «Союзу Визволення» і виступила за компроміс з урядом на основі маніфесту 17 жовтня. До неї приєдналися представники торгово-промислової буржуазії, один з яких, А. Гучков, з 1906 р. очолював партію. Зауважимо знову, що до згаданої меншості загальноросійських з'їздів практично ніколи не входили представники

чернігівського земства. Оскільки серед поміркованих земських діячів краю протягом 1905 р. не виявилось визнаних і діяльних лідерів, утворення осередків цієї партії на півночі Лівобережжя України затягнулось. Відомо, що у лютому 1906 р. вже діяв губернський комітет партії. Однак на першому з'їзді партії октябристів у лютому 1906 р., крім М. Савицького, жоден делегат від регіону не виступав, що наводить на думку про слабкість їхньої місцевої організації. Організаційно «Союз 17 октября» задумувався як об'єднання усіх партій центру, тому його статут допускав паралельне членство в інших партіях та організаціях. Місцеві організації користувались широкою автономією, і навіть самостійно обирали своїх союзників на виборах [149, с. 6, 8].

Серед інших партій, осередки яких діяли (хоча б недовго) на території губернії, назвемо наступні. Торгово-промислова партія, утворена московськими підприємцями в листопаді 1905 р., виступала за відновлення і дотримання законності і порядку в країні, вирішення усіх найактуальніших для країни питань у Державній думі, а не шляхом страйків і заколотів. Партія проголосила повну підтримку уряду у проведенні в життя начал маніфесту 17 жовтня, виступила проти лозунгу установчих зборів і проти революційних партій [392, с. 167-168]. Її прихильники, пов'язані з купецькими та промисловими колами, зосереджувались переважно у північних повітах губернії.

Партія правового порядку утворилась у Санкт-Петербурзі в середині жовтня 1905 р. Значне місце в ній посідали чиновники, однією з головних цілей партії проголошувалась боротьба з революційним рухом. Партія виступала за конституційну монархію і поміркований лібералізм. Програма її вимагала також розширення місцевого самоврядування, демократизації суду, свободи робітничих союзів, зборів і страйків (у дозволенних законом випадках). Місцеві осередки партії в Україні та Білорусі займали, як правило, консервативні позиції, блокуючись із чорносотенними організаціями [392, с. 169; 395, с. 428].

Уже після розпуску I Думи виникла партія мирного оновлення, яка теж мала в регіоні нечисленних прибічників. За програмою і намірами ця група

займала проміжне становище між кадетами і більш правими ліберальними партіями, виступаючи за глибоке реформування держави, але законним шляхом.

Доречно зауважити, що в реальній політичній діяльності місцеві організації партій, які традиційно за спільністю багатьох ідеологічних рис історично і політологічно відносять до ліберального напрямку, за два роки революційних хвилювань ніколи не були союзниками, швидше навпаки, суперничали. Причини цього, як зазначав ще 1906 р. лідер октябристів А. Гучков, полягали не стільки у програмах, скільки у ставленні до революції, революційного способу боротьби, і до революційних організацій [392, с. 200].

Свою роль у цьому відіграла і позиція державної влади, зокрема місцевої адміністрації. Вона визначалась двома суперечливими обставинами: з одного боку, необхідно було виконувати маніфест і забезпечувати права і свободи громадян, ним проголошені, а також готувати вільне волевиявлення громадян на проголошених навесні виборах до думи. Ця правова ситуація була новою для державного апарату, який звик ставитися до громадськості лише як до контрольованого об'єкта опіки. З іншого боку, в країні тривали революційні заворушення, які супроводились терором проти влади, організованими повстаннями на флоті і в містах та стихійним селянським рухом, який охопив восени 1905 р. Чернігівську губернію. Ця ситуація вимагала рішучих дій, притаманних режиму надзвичайних заходів. Такі обставини зумовлювали для управлінських і правоохоронних органів необхідність протидіяти партіям, які співчували революції і підтримували партії, що виступали за порядок у державі.

Партію кадетів правоохоронні органи імперії вважали лівою і в таблиці партій Росії вміщували в одному розділі з соціалістами. Тому за умов коли кадети, на противагу іншим ліберальним партіям, підтримали революційні організації, вони відразу потрапили під жорсткий прес імперської бюрократії. 12 грудня 1905 р. звільнено з посади податкового інспектора, члена міського комітету кадетів І.К. Імшенецького, згодом арештовано двох учасників комітету. Та незважаючи на протидію влади, саме кадетська партія з-поміж інших ліберальних сил знаходилась у найвигіднішій позиції. З одного боку, вона діяла

законно (хоч і не була зареєстрована, але цей недолік проявив себе пізніше); утворилась не з нуля, як її конкуренти справа, а на базі вже існуючих осередків «Союзу визволення» і земських конституціоналістів, отже мала готові кадри з певним політичним досвідом; нарешті, мала серйозний вплив в земських і міських органах самоврядування (О. Свечин, голова губернської земської управи, О. Муханов та А. Верзилов, обраний у 1906 р. чернігівським міським головою). Фінансували діяльність місцевої організації кадетів її лідери, що були багатими поміщиками; це робив, за відомостями жандармів, О. Муханов [73, арк. 2], а також О. Свечин, який володіючи 7 тис. десятин землі, виділяв гроші і для ЦК партії [356, с. 20]. З іншого боку, її жорстка і постійна критика влади, підтримка революційного руху і курс на широкі соціальні реформи (нехай і демагогічний певною мірою) завоювали для неї авторитет серед значної частини суспільства, незадоволеної правовим свавіллям та соціальними проблемами.

За територіальним поширенням осередки октябристів навесні 1906 р. діяли, за даними М. Ясира, у Новозибкові, Борзні, Глухові, Ямполі, Конотопі, а за інформацією В. Шелохаєва також у Сосниці та Козельці (можливо вони з'явилися тут пізніше) [366, с. 57; 360, с. 169]. Крім того, з березня 1906 р. діяла організація октябристів і у Чернігові. На перших виборах до Державної думи октябристи провели 12 виборщиків, на других - 6 [223, с. 2]. Осередки партії правового порядку діяли в Козельці, на ст. Сновська, але на виборах успіху не мали. Організація Торгово-промислової партії брала участь у виборах у Клинцях. Найбільше осередків мала КДП: у Городні (26 членів), Глухові, Новгород-Сіверську, Стародубі та ін. Взагалі у кожному повіті уже навесні 1906 р. кадетські кандидати брали участь у виборах по всіх куріях виборщиків, крім робітничої. Хоча результати були порівняно невеликі. Всього, за нашими даними, серед 147 делегатів виборного зібрання Чернігівської губернії у 1906 р. кадети мали 2-3 десятки голосів. Це підтверджує підрахунок газети «Черниговское слово» – 28 виборщиків. На виборах до другої думи кадети провели 24 виборщиків із 140 [223, с. 2; див. додаток Ж].

Кадетський комітет у Чернігові через кореспондентів «Десни» налагодив тісний зв'язок із комітетами на місцях, завдяки чому нерідко мав більш повну інформацію про обраних виборщиками, ніж місцева влада. Так, новгород-сіверський справник у звіті про вибори у повіті зазначив обраних від міста В. Жадкевича безпартійним, а В. Биховського невідомо якої партії [112, арк. 1]. «Десна» опублікувала точніші дані: перший з них був кадетом, а другий – соціал-демократом за переконаннями [169, с. 2.].

За відсутністю документації місцевих комітетів спірним і досі є питання про чисельність ліберальних партійних організацій. Дуже приблизно можна оцінити в 100-150 осіб кількість прихильників партії правового порядку, врахувавши сновську організацію (70 членів [82, арк. 371]), осередок у Козельці та можливих прихильників в інших повітах. Піку популярності ця організація досягла взимку 1905-1906 рр., а після розколу на партійному з'їзді її чисельність пішла на спад. Наприкінці 1906 р. ця партія фактично зливається із «Союзом 17 Октября». Можливо саме за рахунок цього октябристи перевищили за кількістю конкуруючу кадетську організацію. За підрахунками І. Киселева та ін. під час революції 1905-1907 рр. в Чернігівській губернії 5 партійних організацій октябристів сукупно налічували 450 членів (з них третина належала до Глухівської організації) [381, с. 78]. Швидше за все, дослідники опирались на дані статті В. Шелохаєва 1987 р., таку ж кількість (450) подають Р. Ветров та С. Донченко у своїй монографії [370, с. 35].

Значно більші розбіжності в обчисленні чисельності чернігівських кадетів. Відразу можна відкинути цифру в 100 осіб, яку наводять Р. Ветров і С. Донченко: вона занижена або стосується іншого періоду. В. Шелохаєв оцінив кількість членів партії у 231 особу [359, с. 129], цю ж саму цифру назвала Т. Демченко [371, с. 22]. Останні дані можуть бути співставні з даними жандармського управління, котре приблизно оцінювало чисельність чернігівських кадетів у кілька сотень членів [73, арк. 3], але швидше за все, у час найбільшого піднесення (весною-влітку 1906 р.) членів партії було більше. Річ у тім, що відділів партії було за нашими підрахунками не п'ять, їх нараховувалось

близько 10 в губернії. За спогадами ж І. Шрага, «майже по всіх повітових містах позакладалися місцеві кадетські виборчі комітети» [143, с. 51]. Це наводить на думку, що й кількість членів партії наближалась до 400-450, в усякому разі не менше, аніж октябристів. Щоправда, слід враховувати динаміку розвитку цих цифр, адже після заборони державним і муніципальним службовцям перебувати в рядах КДП її чисельність в губернії за даними жандармів значно зменшилась.

Однією з головних форм пропаганди партійних ідей серед населення було поширення літератури, зокрема преси. Кадети і тут мали найкраще становище, видаючи навесні 1906 р. газету «Десна» (zareєстровану на приватну особу), яку після закриття відновили під назвою «Утренняя заря». За масштабом розповсюдження відозв та брошур ліберальні партії значно поступались революційним. Поширення набирало свого піку у період виборчих кампаній. Так, 45 % бюджету київського обласного комітету кадетів у листопаді 1905 - січні 1906 рр. витрачалось на передплату, друкування і переклад видань, брошур і програм КДП [411, с. 171]. Значна частина цих видань надходила на північ Лівобережжя. Після виборів для популяризації думської діяльності партійної фракції, кадетські газети надсилались поштою населенню, необізнаному з роботою партії. 30 травня 1906 р. поліцмейстер рапортував, що мешканцям передмість Ніжина надсилаються без їх відома газети «Щит», «Весть», «Мирские вести», «Общество», «Правда Божия» [65, арк. 136]. Передплатникам видань, прихильних до кадетів, надсилались програми і відозви партії як безоплатні додатки. Такий випадок відомий у с. Семиполках у грудні 1905 р. [64, арк. 226-227]. Поширювали літературу і праволіберальні партії. Так, одна поміщиця з Чернігівського повіту влітку 1906 р. виписала на 7 руб. для поширення відозви і брошури октябристів і партії правового порядку [187, с. 3].

Дещо гірше у кадетів стояла справа безпосередньої агітації, особливо серед широких мас населення. В умовах режиму посиленої охорони адміністрація губернії публічні зібрання, як правило, не дозволяла. Весною 1906 р., коли фактично між кадетською Державною думою і урядом розгорнулось змагання за владу, адміністрація стала блокувала всі спроби законного і незаконного

поширення відозв і матеріалів партії народної свободи, навіть забороняла зустрічі її депутатів з виборцями, щоб не допустити заворушень на підтримку діяльності думи. Наприклад, у Городні влітку було арештовано вчителя, що збирав підписи під адресом за зміну уряду на уряд, сформований думською більшістю, при цьому конфісковано кадетські програми і відозви [186, с. 2].

На початку липня 1906 р. чернігівські кадети спробували активізувати свою діяльність. Серед завдань, поставлених комітетом на загальному зібранні членів партії в Чернігові було утворення повітових і більш дрібних місцевих органів партії. Місцеві комітети мали взяти на себе основний тягар передвиборних кампаній, а також залучати до партії селян та сільську інтелігенцію [183, с. 2]. Реально ж масова робота в кадетській організації була поставлена погано. Жандармські донесення називають лише кількох осіб, що вели пропаганду серед селян: О. Кривцов, І. Соколовський, серед селян у мглинському повіті М. Веріго [66, арк. 24; 88, арк. 179 зв.]. Щоправда, частина кадетів намагалась опосередковано вплинути на селянство, сприяючи організації осередків Всеросійської селянської спілки. Так, у Городнянському повіті О. Свечин сприяв залишенню на роботі вчителя Д. Теремця, організатора селянських спілок [369, с. 69], займався утворенням спілок член чернігівського комітету КДП І. Соколовський. Однак ця організація перебувала під впливом есерівських ідей.

Немає в той же час відомостей про роботу інших ліберальних партій з селянами краю у міжвиборчий період. Очевидно, навіть октябристи не надавали їй великої уваги.

Важливим засобом поширення партійного впливу чернігівський комітет вважав використання у своїх цілях громадських організацій. Членам партії народної свободи рекомендувалось звернути пильну увагу на споживчі та кредитні спілки, союзи вчителів, професійні спілки земських, міських та медичних службовців і навіть чисто просвітницькі об'єднання, як-от ліга освіти або «Просвіта», адже маючи свою мережу по території губернії, ведучи культурну роботу (навіть в організації читалень та бібліотек), «такие общества попутно играли бы крупную политическую роль» [186, с. 2]. Зайве говорити, що

така позиція не могла залишитись поза увагою жандармерії, яка й раніше контролювала діяльність громадських об'єднань. Ставились і інші завдання (утворення політичних клубів тощо), які не були реалізовані.

Незважаючи на спонсорування, грошей на широку програму діяльності не вистачало. У зв'язку з цим місцевий комітет запропонував у кінці червня 1906 р. членам чернігівської кадетської організації платити додаткові членські внески окрім щорічних 60 копійок на користь ЦК партії. Внески мали залежати від заможності: 60 коп. для осіб з річним прибутком до 300 рублів, 0,5% від доходу для осіб з прибутком від 300 до 1200 рублів і 1% доходу платили ті, що мали прибуток від 1200 рублів [185, с. 2].

Важливою сферою впливу ліберальних партій залишались земства і міські ради. На відміну від 1905 р., коли вплив КДП був домінуючим, у наступні роки в ряді повітів і серед гласних губернського земства поступово набирали сили октябристи та їх прихильники. Вперше ця тенденція проявилась, коли до Державної ради Російської імперії від губернського земства 22 березня 1906 р. було обрано відомого діяча партії октябристів М.В. Красовського, який обійшов місцевих провідників КДП О. Муханова на два голоси, а О. Свечина на п'ять [1, с. 25-26]. Втім, той самий склад зібрання довірив пост голови управи О. Свечину. Після відмови О. Свечина очолити управу у грудні 1906 р. новий склад губернських зборів головою управи обрав октябриста М. Савицького [1, с. 28]. Вплив членів КДП на губернське земство проявився, коли 8 грудня 1906 р. закрите голосування земського зібрання 32 голосами проти 20 відхилило пропозицію гласних послати П. Столипіну телеграму з осудом політичних убивств і співчуття з приводу порятунку його від небезпеки (було підірвано дачу прем'єр-міністра). У 1907 р. з наростанням реакції губернське земство схиляється на бік правих. 2 червня 1907 р. більшість зібрання затвердила і послала з приводу замаху на імператора йому телеграму з вираженням вірнопідданої любові і вірності [1, с. 84-85, 87].

Серед повітових земств найміцніші позиції займали кадети у Городнянському. У вересні 1906 р. його повітове зібрання навіть висловило

протест проти виключення з його складу колишнього депутата І думи М. Миклашевського, притягнутого до суду за підписання Виборзької відозви [217, с. 1].

Члени КДП обіймали пости міських голів у Клинцях та Новгород-Сіверську. Значний вплив мали кадети і у міській раді Чернігова. Гласними думи були І. Рашевський, О. Сац, І. Шраг – члени КДП [176, с. 4], а загалом прихильниками партії були близько половини гласних. У червні 1906 р., під час виборів міського голови виявились розходження всередині Чернігівського комітету партії. Більш радикальна частина намагалась провести на пост голови популярного і відомого своєю прихильністю до революційних ідей В.Хижнякова. Проте, незважаючи на перевагу над суперниками, навіть після двох голосувань провести його не вдалось. У другому турі виборів обрали 23 голосами іншого кадета, А. Верзилова [172, с. 3]. Новий голова на засіданні думи 14 червня 1906 р. заявив, що його членство в українських гуртках і в КДП визначають його ставлення до політичних подій, але діяльності міської думи не стосуються, окрім хіба що виключних випадків [181, с. 4]. «Десна», видавцем якої був В. Хижняков, неодноразово критикувала міську думу за її байдужість до громадсько-політичного життя імперії. Однак А. Верзилов дотримувався лояльної до влади позиції. Новий етап політичних баталій відкрився у міській думі восени 1906 року під час обрання секретаря. Ним після важкої боротьби (голосували три рази) обрали П. Добровольського від правих (завдяки відсутності на зібранні семи гласних лівого спрямування) [191, с. 3].

Не було єдиної позиції серед губерньської організації кадетів і в українському питанні. Більшість її активу виступала за врахування національних домагань української інтелігенції. Це стосується не тільки І.Шрага і ще кількох осіб-членів УРДП, що виступали за автономію українських земель. Прихильно до українських домагань ставився О. Свечин. Він підкреслював на зібранні української думської громади, що існує значна різниця між світоглядом українців і росіян, і український народ в імперії має посідати особливе місце [175, с. 2], виступав в українському клубі, публічно висловлювався за

перебудову державного устрою імперії на засадах автономії національних груп [172, с. 4]. Підтримували увагу до українського питання «Десна», а потім і «Утрення заря», які присвятили ряд статей дискусії з цього приводу. Водночас з обережністю до українських планів поставився М. Імшенецький, який підозрював, що українська національна група в думі може перетворитись у націоналістичну і виступав проти національних груп, побоюючись вливання в їхні ряди реакціонерів. Він вважав головним засобом вирішення національних проблем демократизацію Росії [182, с. 1].

Втім, українське питання на той час навіть для місцевих членів партії народної свободи було лише теоретичним. Про це свідчить те, що під час виборів послів до Державної думи 12-13 квітня 1906 р. в Чернігові кадети, у т.ч. навіть І.Шраг, говорили тільки про питання податків, землі і політичних свобод. Єдиний, хто згадав на зібранні про автономію України, був О. Бабич [174, с. 4] – майбутній член Трудової групи у I Державній Думі.

Друга половина 1906 р. для кадетів, як і для інших ліберальних партій, з яких реально на цей час були представлені в губернії лише октябристи, партія правового порядку та партія мирного оновлення, пройшла під знаком підготовки до нових виборів депутатів Державної думи. Кадетська партія на цей раз отримала кілька дошкульних ударів з боку влади. Було закрито «Утреннюю зарю» (а видавця і редактора І. Іванова вислали з губернії), і відновити видання партійного органу чернігівському комітету уже не вдалось. По-друге, уряд прийняв закон про заборону державним чиновникам бути членами незареєстрованих політичних партій. Губернатор же поставив вимогу вийти з партії і працівникам органів місцевого самоврядування [29, арк. 40]. Проти окремих членів КДП жандармами було заведено дізнання або й арештовано за поширення партійних видань [71, арк. 1-2] чи за антиурядову пропаганду. Правда таких випадків було небагато, і більшість дізнань було незабаром закрито за відсутністю складу злочину [62, арк. 4].

Партія правового порядку в кінці 1906 р. практично припиняє самостійну діяльність на півночі Лівобережжя, зливаючись з організаціями октябристів.

Зникають і відомості про діяльність Торгово-промислової партії. Частина її активістів перейшла до кадетських рядів, як інженер О. Гусев та О. Кондратьев з посаду Клишів, які в лютому 1907 р. були обрані виборщиками від кадетів [208, с. 3; 209, с. 2-3].

Актуальне питання щодо соціального складу чернігівських організацій ліберальних партій. Відомо соціальний статус у 1906 р. 28 представників кадетських осередків з 10 повітів губернії. До них входили 6 значних землевласників, які водночас були посадовцями, 1 агроном і землевласник, 2 священники, 4 лікарі, 5 юристів, 3 інженери, 2 службовці, 2 педагоги, 2 селяни, 2 козаки (1 фактично міщанин). Отримані дані вказують на те, що соціальний склад повітових груп КДП у регіоні значно відрізнявся від сусідніх українських губерній. У складі повітових груп партії народної свободи на Київщині, за даними А. Білоус, переважали в основному службовці повітових земських управ, вчителі початкових навчальних закладів, аптекарі, фельдшери тощо [411, с. 90-91]. На півночі ж Лівобережжя України, навпаки, провідними діячами повітових осередків були поміщики та інтелігенція середньої ланки. Натомість робітників, навіть кваліфікованих, аптекарів і фельдшерів тут серед кадетів зовсім не виявлено. Дуже маленьким було і представництво селян, причому зауважимо, що обоє селян, обраних у виборщики від кадетів, були гласними земства і співробітниками земських діячів партії народної свободи, які складали кістяк місцевих організацій. Адвокати, нотаріуси, інженери, міські голови – все це представники забезпеченої інтелігенції. Звичайно, загальний склад партійних груп та їх прихильників був більш строкатий, з участю бідніших верств населення. Однак саме ця місцева еліта була обличчям партії, її проводом і найактивнішими діячами. Цей висновок підтверджується спостереженням гласного від борзенського повіту Т. Локотя, що в КДП у 1906 р., «... особливо в провінціальних ее отделах, совершенно естественно руководящее положение заняли представители именно земского, землевладельческого дворянства, не исключая даже предводителей дворянства и земских начальников» [247, с. 34].

Склад чернігівської міської кадетської організації, яка одночасно виступала керівною для губернії, А. Білоус проаналізувала на основі жандармського донесення від 4 травня 1906 р. Вона і О. Старинець, що спиралась на її висновки, зазначили що чернігівська міська організація кадетів за соціальним складом була подібна до київської і складалась із двох основних соціальних верств – інтелігенції та середніх і дрібних службовців [411, с. 92-93; 347, с. 44]. Але повторний аналіз донесення показав, що А. Білоус підмінила класовий аналіз класовим, і допустила ряд неточностей. Розглянувши соціальний статус 28 відомих членів організації, ми знайдемо 7 юристів, 1 техніка, 10 службовців земських установ, 2 державних службовці, 3 міських службовці (у т. ч. міський голова, директор та повірений міського банку), та 4 землевласників – гласних земства (в т. ч. голова губ. земської управи і губ. предводитель дворянства), соціальний статус одного не з'ясований. Не менше 12 членів організації належали до дворянського стану, а троє з них мали досить високий ранг дійсного або статського радника. Однак невідомо, скільки з них були поміщиками і яку земельну власність мали.

Аналіз показує, що групи службовців та юристів домінували в чернігівській міській організації кадетів, причому не виключене володіння частини з них земельною власністю; загалом до чернігівських кадетів належали переважно забезпечені інтелігентні робітники і службовці середнього та вищого рангу.

Порівнюючи ці дані із активом повітових діячів партії, впадає в око вузькість соціального складу чернігівських кадетів та їх зосередженість навколо земських установ та групи юристів. Не зовсім зрозуміла повна відсутність у лавах міської організації лікарів та вчителів. Можливо, донесення перерахувало лише активних діячів партії, якими були незалежні від влади юристи та земці, установи яких фактично стали штабом антиурядової пропаганди. Звертає на себе увагу відсутність духовенства та міщан. Можна припустити, що кадети на півночі Лівобережної України опирались переважно на прошарки населення, пов'язані з процесами модернізації суспільства та інтелектуальною працею, серед традиційних же суспільних верств кадетськими активістами були майже

виключно дворяни. Якщо цей висновок сформулювати інакше, він буде звучати так: соціальна база представників КДП на Чернігівщині була народжена системою імперської вищої і середньої освіти та земським дворянством, установи якого стали організаційним центром скупчення членів партії. На противагу іншим губернським організаціям, особливо київській, помітна відсутність серед чернігівських кадетів підприємців і кваліфікованих робітників, домовласників (для яких ця власність була основним джерелом доходу), купців і фінансистів. Загалом важко назвати чернігівських кадетів партією, що захищала інтереси буржуазії, та і взагалі буржуазною. Певну підтримку буржуазних кіл можна спостерігати хіба що у північних повітах губернії, з більш розвиненою промисловістю, але й тут переважали серед членів партії інженери та поміщики.

Відомості джерел не дають змоги охарактеризувати керівний склад місцевих октябристів. З 10-ти відомих нам місцевих партійних активістів налічувались 7 поміщиків, 1 купець, 1 міщанин, 1 робітник. Ці дані наводять на думку про очевидну перевагу дворянства в рядах партії, і дозволяють припустити, що до октябристів у регіоні тяжіли переважно представники середніх верств населення, менш зачеплених модернізацією, які зберігали традиційний побут і світогляд. Зауважимо, з одного боку, популярність «Союзу 17 Октября» серед певної частини робітників (можливо, це була спадщина приєднаної партії правового порядку), з іншого – відсутність духовенства. Бракує даних і для аналізу чернігівської міської організації октябристів. Відомо, що значну частку її учасників становили державні службовці, зібрання яких 13 березня 1906 р. постановило приєднатися до «Союзу 17 Октября» – переважно чиновники губернських установ та відомства міністерства внутрішніх справ. У виборчій кампанії збори вирішили об'єднатися із духовенством та купцями Чернігова, отже вірогідна участь в організації октябристів цих верств населення.

Головною справою Союзу за досягнення рівноправ'я євреїв у Російській імперії взимку 1905-1906 рр. стала підготовка до виборів у Державну думу. Фактично розпочав він її ще влітку 1905 р., друкуючи і поширюючи брошури, збираючи інформацію і посилаючи емісарів до провінції. Завданнями ставились

реєстрація єврейських виборців та підготовка євреїв до свідомої участі в голосуванні. Після рішення III конференції Союзу за досягнення в лютому 1906 р. про загальну участь у виборах його активісти стали засновувати єврейські виборчі комітети у містах і містечках та збирати виборців [368, р. 236].

Лише в Чернігові єврейські виборці мали три передвиборних зібрання 9, 11 і 12 березня 1906 р., де обрали дві комісії, які регулювали практичні питання, пов'язані з виборами; 15 березня засідання об'єднаної комісії висловилося за кандидатури О. Муханова і І. Шрага як делегатів, за яких слід євреям віддати голос [166, с. 3; 167, с. 4.]. Такі комісії, вочевидь, діяли і в інших містах краю. Це підтверджує досить висока явка єврейських виборців на дільниці, враховуючи нещодавні погроми і бойкот виборів як бундівцями, так і ССРП. Так, у Глухові з 1114 осіб, що прийшли на вибори, було близько 300 євреїв [169, с. 2]. В Острі на 313 тих, що голосували, припало 97 євреїв [168, с. 1]. Природним союзником Союзу за досягнення на виборах була КДП, чимало лідерів якої в Росії були членами Союзу, хоча загальної угоди між цими організаціями не було укладено.

У міжвиборчий період відомості про роботу Союзу за досягнення рівноправ'я на півночі Лівобережжя відсутні. Восени 1906 р. з нього вийшли сіоністи, потім Єврейська народна партія, і в організації залишились лише єврейські ліберальні діячі, що на противагу сіоністам виходили з принципу нерозривного зв'язку долі російських євреїв з політичною долею Росії за умов її повної демократизації. Вони виступили за реформу традиційної єврейської общини, повне зрівняння євреїв, забезпечення для них культурно-освітнього розвитку і різко протиставили себе колишнім союзникам-сіоністам. Під час виборів до II Державної думи вони виступали ще під гаслами Союзу за досягнення рівноправ'я, але вже у лютому 1907 р. створили т. зв. Єврейську народну групу, яка хоч і налічувала кількасот членів, активно діяла в губерніях смуги осілості. На виборах 1907 р. усі ці течії гостро конкурували між собою. Щоправда, Єврейська народна партія практично не була присутня на Лівобережній Україні.

Сіоністи переглянули за з'їзді у кінці 1906 р. свою політичну програму і змінили організаційні принципи. Губернських комітетів вони не створювали, працюючи з місцевими організаціями через обласні комітети, які охоплювали кілька губерній. Центральним принципом організації залишався фінансовий, місцеві групи складались із платників шекелю. 100 шекеледавців обирали комітет із 7 осіб. У керівництві місцевих груп люди розподілялись за трьома напрямками роботи: збір грошей, політико-культурна праця, агітація та поширення літератури. Комітетам підпорядковувались гуртки [24, арк. 60 і зв.]. З'їзд постановив добиватись, окрім зрівняння євреїв у громадянських правах, скликання всеросійських єврейських національних зборів, з якими повинні були погоджуватись закони, які стосувались євреїв. На жаль, бракує відомостей про участь сіоністів у політичному житті регіону. Можливо, вони втратили частину прихильників, оскільки довше за інші єврейські політичні організації відкидали участь у політичному житті Росії. Хоча організації їх тут діяли, поширювалась література. Так, А. Малков, лісопромисловець із Клинців, збирав гроші для сіоністської організації, а у 1906 р. їздив на всесвітній з'їзд (конгрес) сіоністів [75, арк. 47]. Сіоністський гурток існував у Чернігові і мав окремих молитовний будинок, відкритий не пізніше 1905 р. Очолював гурток лікар М. Коган.

Союз за досягнення рівноправ'я, під назвою якого фактично діяла ЄНГ, об'єднав в єдиний район Чернігівську, Могилівську і Мінську губернії. 5-6 січня 1907 р. на районному з'їзді його прибічників у Гомелі двоє представляли Чернігів [63, арк. 30]. Ще в грудні представники Союзу разом із представниками заможних єврейських кіл домовлялись у Чернігові з кадетами про включення їхнього делегата у список виборщиків до Думи по місту. З метою об'єднання зусиль єврейська община Чернігова скликала спільне зібрання з участю лівих партій та представника Союзу за досягнення. На противагу кандидатурі Союзу (лікаря А. Брука) ремісники, мабуть бундівці, висунули С. Балабанова. Для вирішення конфлікту було створено комісію [63, арк. 30, 37 і зв.]. Зрештою, за підтримки чернігівського рабина — прихильника есдеків, представники Союзу за рівноправ'я були змушені поступитися. Факт домовленостей між євреями-

есдеками і єврейськими лібералами пояснювався об'єднанням ЄНГ і Бунду проти сіоністів, випадки якого відомі і в інших губерніях [368, р. 245].

Після виборів ЄНГ зайнялась розширенням своїх відділів, залучаючи їх до обговорення думських законопроектів. Відомо, що комітет групи влітку 1907 р. діяв у Чернігові [35, арк. 38]. Відділам групи доручалось боротися з антисемітизмом, зокрема поширювати літературу і стежити за діяльністю антисемітських організацій.

Розкол українських ліберально-демократичних кіл на УДП та Українську радикальну партію фактично паралізував діяльність обох цих утворень на території північного Лівобережжя. Мало змінилась ситуація і після їхнього об'єднання, оскільки в 1906 р. від громади УДРП відокремилась невелика поміркована група з п'яти осіб (С. Шелухин, А. Верзилов та ін.), вважаючи що в умовах проголошення прав і свобод маніфестом 17 жовтня політична робота для українського руху неактуальна. Та навіть маючи в своїх рядах міського голову Чернігова через брак людей ця поміркована частина громади ніяк себе не виявила навіть у плані теоретичної діяльності. До того ж А. Верзилов залишався членом партії кадетів і у політичних питаннях дотримувався їхньої програми, тільки іноді демонструючи свої українські уподобання. Однак і радикальна частина членів громади не вся працювала в рядах УДРП. М. Коцюбинський з дружиною підтримав соціал-демократичний рух, увійшовши спочатку до групи прихильників РУП [52, арк. 36 зв.], а після її розколу взяв участь у поширенні ідей і літератури «Спілки» [245, с. 128]. М. Вороний став членом УСДРП [269, с. 9]. Якщо врахувати відхід частини поміркованих членів громади від активної діяльності, то стане цілком очевидним буквально розпорошення українського ліберально-демократичного руху в регіоні. І навіть враховуючи подвійне членство в УДРП та інших партіях, не можна не погодитись із С. Наумовим, що участь у діяльності інших партій значно ослаблювала, якщо не зводила нанівець, власну організаційну роботу УДРП в губернії. Дрібна групка людей, що залишилась навколо І.Шрага, навряд чи здатна була на значні акції і

усвідомлюючи свою слабкість, долучилась до політичної діяльності місцевих структур партії кадетів.

Такий занепад чернігівської Громади, досі найактивнішої у середовищі української ліберальної інтелігенції, різко контрастував із сусідньою Полтавщиною, де література УДРП поширювалась навіть у сільській місцевості, а окремі партійці активно діяли в сусідніх повітах, зокрема у Прилуках. Можливе існування невеликих груп прихильників УДРП в окремих повітових центрах регіону. На думку С. Наумова, без цих партійних груп було б неможливе відкриття «Просвіт» у 1906-1907 рр. в Ніжині та Козельці [327, с. 145]. Однак це ще потребує уточнення, оскільки до складу утворених Просвіт увійшли не лише члени УДРП. Секретарем «Просвіти» в Ніжині у 1906 р. був, наприклад, український есер О. Плющ. Навіть епізодично власних листівок, брошур чернігівські радикали-демократи не видавали. Інформація про діяльність партії поширювалась переважно у київських і полтавських виданнях («Хлібороб», «Рідний край»). Навіть у кадетській «Десні» було вміщено тільки 1 статтю, де згадувалось про діяльність партії [170, с. 2]. Показово, що на півночі Лівобережжя УДРП навіть не спробувала створювати офіційний блок з кадетами, як це зробили їхні однопартійці у Полтаві, натомість її члени включились у виборчі кампанії до Думи на персональній основі, опираючись на свій особистий авторитет. Умовним досягненням УДРП можна вважати обрання І. Шрага депутатом I Думи. Але, за умов маловідомості партії для загалу місцевого населення, такі успіхи створювали лише потенційну основу популярності, не підкріплену ні організаційною, ні пропагандистською роботою.

Певну роль у пасивності УДРП на півночі Лівобережжя відіграли репресії влади, зокрема заборона у вересні 1906 р. земським і муніципальним службовцям брати участь у незареєстрованих політичних партіях. Втім, їх не слід переоцінювати, оскільки крім І. Шрага, покараного за участь у Виборзькій відозві разом з іншими кадетськими депутатами, жодного учасника партії не було арештовано чи заслано – оскільки не було самої практичної діяльності. Під час обшуку у В. Андрієвського у січні 1907 р. в Чернігові знайшли чимало

кадетської літератури, але не знайшли видань УДРП. У І. Гладкого при обшуку у 1908 р. знайшли з видань УДРП лише програму, хоча видань інших партій було немало [45, арк. 2-3] Фактично членів партії переслідували не як українських діячів, а передусім за участь у партії кадетів. Показово, що в оглядах діяльності протиурядових партій по Чернігівській губернії жодного разу УДРП не фігурувала [58], більше того, вказуючи на партійність окремих осіб-учасників двох партій, жандарми завжди вказували членство в КДП, але ніколи – в УДРП. Навряд чи причиною було незнання.

Єдиною ділянкою, в якій члени партії себе якоюсь мірою проявили, було створення Просвіт. До складу засновників чернігівської «Просвіти» увійшло 50 осіб, більшість їх були членами або симпатиками УДРП. Очолили «Просвіту» члени партії М. Коцюбинський (голова), В. Коцюбинська, В. Андрієвський, І. Шраг. Узяв участь у відкритті і А. Верзилов. Однак незважаючи на розширення і кількісне збільшення «Просвіти» (зросла до 200 учасників), фактичну роботу, за характеристикою голови, проводили «два-три чоловіки, а решта холодні, як мерці» [цит. за 327, с. 154]. Правда, порівняно з іншими губерніями Лівобережжя, і це був успіх, оскільки ні на Полтавщині, ні на Харківщині прихильникам партії не вдалось відкрити жодної «Просвіти», за винятком українського клубу в Харкові, але серед його діячів переважали прихильники Української народної партії М. Міхновського [410, с. 10].

Таким чином, проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. послужило переломним моментом у діяльності прихильників ліберально-демократичних ідей на півночі Лівобережжя. Новоутворені політичні партії, однак, мали різний потенціал і можливості. Якщо кадети завдяки бойкоту соціалістичними партіями виборів 1906 р. відразу опинились у фокусі уваги громадськості, мали готові кадри і фінанси для діяльності, то більш помірковані групи відзначались пасивністю, браком відомих лідерів і нестійкістю своїх організаційних та ідеологічних основ. Лише поступово набирає сили ліберальна альтернатива кадетам – партія октябристів, яка на 1907 р. серйозно потіснила КДП в губернському земстві. Для обох цих партій запорукою успіху на політичній

сцені стала опора на кадрову основу земських і міських діячів та місцеву інтелігенцію. Саме ці люди, відомі серед населення, з досвідом участі у місцевих виборах і діяльності в органах місцевого самоврядування визначали можливості і досягнення цих політичних сил.

Важливими факторами успіху кадетів у краї стала прийнятність їхніх програм для національних об'єднань євреїв та українців, і тісний контакт з їхніми провідниками. Разом з тим, успіхи кадетів опирались не стільки на їхню популярність, скільки на політичну гру, вміння поставити себе у найкращу позицію, прийнятну для залучення голосів прихильників лівих партій, а то й їхніх активістів (як це сталось із Я. Гужовським). Певну роль в ослабленні позицій кадетської партії відіграли репресії влади, які, втім, далеко поступались втратам радикальних організацій. Масової соціальної бази кадети та октябристи, не мали, як не мали тісного зв'язку ні з селянством, ні з робітничо-ремісничими масами, які йшли за політичними силами лівого і правого крила, але аж ніяк не ліберального центру. Це означало, що у випадку переходу революції у непарламентське русло силового протистояння регіональним організаціям обох партій загрожувало витіснення на далеку периферію політичних подій.

Український ліберально-демократичний рух на півночі Лівобережжя фактично не зміг скористатись новими можливостями, які принесла революція 1905-1907 рр. Розпорошені і роз'єднані, його діячі намагались реалізувати свої ідеали служіння українському народу, але більшу частину своєї праці віддали на користь інших політичних партій. Звичайно, діяльність членів УДРП вплинула на позиції місцевих груп кадетів, а також сприяла залученню до лав українських фракцій у I і II думах частини чернігівських депутатів. Але за рівнем організованості, авторитету і результативності праці УДРП у 1906-1907 рр. багато в чому поступалась навіть позиціям української Громади Чернігова на початку 1900-х рр.

Слабкість УДРП особливо явна на фоні активізації ліберальної частини єврейської громадськості. Об'єктивно обмежена в рамках групи міських виборців-євреїв, серед яких, до того ж, частина були прихильниками

радикальних політичних груп, вона зуміла справити серйозний вплив на проведення виборів у містах Чернігівської губернії. Союз із кадетами, правда, був більш вигідний для кадетів, оскільки самостійно жодного виборщика євреї провести не могли. До того ж розкол Союзу за досягнення рівноправ'я призвів до запеклої боротьби у 1907 р. сіоністів з Єврейською народною групою. Остання зберігала вплив серед єврейських общин, але в Чернігові була змушена поступитись на користь лівого кандидата. Обидві сили – сіоністи і ЄНГ проводили відповідно до своїх можливостей політико-культурну роботу серед єврейського населення.

3.4. Консервативно-монархічні організації: становлення і зростання.

Незважаючи на те, що перші монархічні організації виникли на початку 1905 р., а їх ідейний центр – «Русское собрание» – ще 1901 р., на півночі Лівобережної України їхні прихильники залишались розрізненими під час наростання революційних заворушень. Юридично і, як правило, фактично утворення місцевих осередків розпочалось лише після проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. Взагалі на той час на українських землях уже існували осередки російських консервативних організацій. Це були Союз руських людей, що виник у квітні 1905 р.; майже одночасно виникла Монархічна партія з центром у Москві, а також Товариство хоругвоносців, відділ якого був утворений у Чернігові. Втім, останнє, на думку І. Омелянчука, який наводить відомості про його існування, було зовсім непомітним у політичному житті [330, с. 20]. Про існування ж відділів двох попередніх організацій у Чернігівській губернії протягом 1905 р. жодних відомостей не виявлено.

8 листопада 1905 р. відбулось заснування найвідомішого консервативно-монархічного руху – Союзу руського народу. Однак і його осередки почали з'являтися у краї не відразу. Навіть на момент виборів до першої Державної думи у березні 1906 р. їх ще не існувало. В усякому разі, місцева преса жодного

разу не згадала про їх існування або про належність когось із монархічно налаштованих виборщиків, обраних для вибору думських депутатів, до певної монархічної організації. Про СРН як потенційного політичного конкурента місцеві кадетські публіцисти в газеті «Десна» ще 22 квітня 1906 р. писали у майбутньому часі [173, с. 1.]. Документи другого Всеросійського з'їзду руських людей у Москві 6-12 квітня 1906 р. серед десятків делегатів монархічних організацій з усієї імперії теж не фіксують жодного представника від Чернігівщини [152, с. 147-148]. До речі, таке ж становище чорносотенних організацій спостерігалось і на Полтавщині, де до правого блоку під час виборів на початку 1906 р. увійшли лише октябристи, партія правового порядку і свободомислячі [170, с. 2]. Тільки у Харкові відділ СРН було відкрито вже 15 січня 1906 р. І хоча серед виборщиків губернського виборчого зібрання на виборах до першої Державної думи було 25 правих, усі вони були позапартійні.

Першим центром, де розпочалась організація правого руху, став Ніжин. Уже у травні 1906 р. преса повідомляла про зібрання в цьому місті прибічників самодержавства. Спочатку в Ніжині, якщо вірити повідомленням «Десни», було утворено осередок Союзу руських людей, до якого увійшли місцеві купці, гімназисти, селяни. Активісти союзу відразу розпочали активну антидумську агітацію, звинувачуючи депутатів Державної думи у демагогії, зраді віри і царя. Поліція поставилась до нового утворення обережно, ніжинський поліцмейстер заборонив улаштування патріотичної демонстрації 1 травня, яку хотіли провести на противагу робітничому страйку, напевно, побоюючись повторення погрому [177, с. 4.]. У червні ніжинський осередок набуває більш організованого вигляду. На зібранні за пропозицією казначея організації М. Лілеєва ухвалили сплачувати членські внески залежно від майнового стану від 3 до 25 рублів, проти чого протестували писарі та дрібні чиновники – члени організації [184, с. 3]. Гроші призначались для влаштування хати-читальні та виписки прокламацій. До речі, останні, зокрема дозволена цензурою листівка «Православные русские люди!» поширювались уночі, як і відозви революційних партій, через що городові відбирали їх від жителів міста [182, с. 4].

У травні-червні 1906 р. утворився відділ СРН у Клинцях. Очолив його місцевий фабрикант В.Ф. Барішніков. Відділ повів енергійну кампанію напередодні виборів гласних селищної думи, яку очолював член кадетської партії В. Федотов. Цікаво, що члени відділу орієнтувались на підтримку міщан середнього статку, у зв'язку з чим було подано клопотання про зменшення виборчого цензу з 300 до 100 рублів, котре підписали 900 осіб [182, с. 4]. Про ставлення до нової організації її «демократичних» конкурентів говорить те, що 29 червня робітники (очолені соціал-демократами) напали на зібрання СРН, розігнали його і захопили документацію союзу та численні листівки. Того ж дня на кількатисячному мітингу робітників, на якому виступав депутат Державної думи Л.Остроносів, публічно покаявся у належності до СРН П. Долгов, причиною чого послужило вороже ставлення до нього товаришів-робітників [188, с. 3]. Зрештою вибори до міської думи виявили, що симпатії більшості населення знаходились на боці ліберальних та соціалістичних діячів. Незважаючи на активну діяльність СРН протягом шести місяців перед виборами, міським головою було переобрано В.Федотова, союзники ж досягли лише обрання В. Барішнікова гласним міської думи [202, с. 2].

Незабаром після виникнення цих осередків, десь у червні 1906 р., утворилась організація СРН у Чернігові. Про це свідчать матеріали преси наступного року, а також те, що комісія по влаштуванню третього Всеросійського з'їзду руських людей надіслала запрошення і до Чернігова. Взагалі, преса влітку 1906 р. повідомляє про широке поширення у Чернігові, Конотопі, Ніжині монархічних листівок та відозв. У розповсюдженні брала участь значна кількість осіб, найбільше міщан. Так, за повідомленнями «Утренней зари» у Чернігові поширювали за власний кошт газети правого напрямку та листки київських монархічних організацій місцеві крамар, булочник і син власника лазні [189, с. 5], у Седнівській волості – чернігівський адвокат. У Глухівському повіті листки, спрямовані проти Державної думи розповсюджували ченці відомої Глинської пустині. Однак у реєстрі осередків СРН, опублікованому в журналі «Образование» у липні 1906 р., не значилась

жодна організація на півночі Лівобережної України. Очевидно, місцеві осередки ще не налагодили зв'язку з центральною радою Союзу.

Наростання активної роботи дало свої наслідки. На з'їзді делегатів чорносотенних організацій у Києві 2-7 жовтня 1906 р. були присутніми і виступали представники чернігівського відділу СРН протоієрей Ф. Васютинський та Г. Войцехівський, та клинцівського – В. Баришніков і Г. Ришков (в ін. джерелах Ришков). Вони порушили питання недопущення євреїв до виборів у Державну думу та Державну раду імперії, встановлення свята Покрови святом монархічних організацій Росії. Безумовно необхідним визнали делегати з Чернігівщини вирішення питання об'єднання російських патріотичних організацій; за основу об'єднання пропонували взяти статут СРН [152, с. 213-214, 216-218].

На осінь-зиму 1906 р. припадає значне розширення мережі осередків монархічних організацій на півночі Лівобережжя України, особливо якщо порівнювати його з уповільненим ростом поміркованих політичних партій. За повідомленнями преси лише у жовтні-листопаді відкрились відділи СРН у містечках Березному та Седневі Чернігівського повіту, Плотнові Стародубського повіту, Веркіївці Ніжинського повіту [192, с. 3; 193, с. 3; 194, с. 3; 196, с. 3]. У грудні осередки союзників з'являються у Конотопі, Бахмачі, Мені, Глухові, с. Кунашівка Ніжинського повіту, с. Комарівка Борзенського повіту [197, с. 2; 200, с. 3; 201, с. 3; 203, с. 3]. Всього за повідомленням газети «Черниговское слово» на 14 січня 1907 р. в губернії діяли 23 відділи СРН [204, с. 2].

Дослідники, зокрема І. Омелянчук, відзначають поширення у той час в губернії осередків Союзу руських людей, який, за його даними, мав 4 філії в селах Чернігівського повіту, 4 – в селах Городянського повіту і відділ у Конотопі [329, с. 35]. Втім, на нашу думку, хоча існування окремих осередків СРЛ на Чернігівщині можливе, більшість згаданих відділів насправді відносились до СРН. У пресі та повідомленнях навіть правих авторів ці близькі за духом і назвою організації часто плутали, наприклад відділи у Клинцях і Ніжині, траплялось, називали організаціями руських людей, хоча відносились

вони до СРН. Правда, оскільки Союз руського народу не був суворо дисциплінованою структурою, могло бути й паралельне членство окремих осіб в обох партіях. Так, Є. Тарновський одночасно був членом ніжинського відділу СРН і членом ради Київської монархічної партії [201, с. 3].

Зростання ролі й авторитету Союзу руського народу в губернії підкреслює те, що його найбільші відділи стали головним суперником революційних організацій у період виборчої кампанії до II Державної думи. Так, у Ніжині та селах повіту неодноразово поширювались листівки об'єднаного бюро ніжинських організацій Бунду, РСДРП та УСДРП «К народу», які агітували проти СРН [43, арк. 67]. В селах повіту союзники виборну кампанію програли еседам і есерам, натомість у Ніжині їхні кандидати отримали 2/3 голосів виборців [63, арк. 77].

Поряд із Союзом руського народу в губернії виникали й інші подібні організації. 18 лютого 1907 р. в Ніжині було відкрито за ініціативи архімандрита Василя, члена ради відділу СРН, відділ Київського патріотичного товариства молоді «Двуглавый орел»; о. Василій був і першим головою відділу [87, арк. 4; 98, арк. 16]. Останній існував досить довго – аж до Першої світової війни. Мабуть союзники вважали корисним згуртування молоді у власному об'єднанні на захист монархії і вітчизни (чи не було це спробою створення своєрідного чорносотенного комсомолу?).

Важливими причинами успішного і масового росту було сприяння (або неперешкоджання) адміністрації і зокрема правоохоронних органів губернії, значна частина працівників яких співчувала організації, що боролась з революційними виступами. Помітна частина учасників керівних органів відділів і підвідділів СРН належала до дрібних і середніх представників управлінського апарату або самоврядування. Так, членами місцевих осередків СРН були староста посаду Добрянки Городнянського повіту, міський голова Стародуба, волосний писар м. Седнева, волосний писар с. Володькова Дівиця, містечковий голова Березного; кандидатом у виборщики від Чернігова був старший радник губернського правління Максимовський. 28 листопада 1906 р. на ім'я

чернігівського губернатора була отримана телеграма від голови ради міністрів з поясненням, що чиновникам *«воспрещено лишь участие в противоправительственных партиях, к каковым партия Союза Русского Народа не относится»* [198, с. 1.](курсив газети. – К.О.П.). Крім того, за підтримки адміністрації з 1 листопада 1906 р. стала виходити газета «Черниговское слово», яка надавала інформаційну підтримку спочатку всім партіям, що не підтримували революцію, до Партії мирного оновлення включно. Однак пізніше, з грудня 1906 р. по лютий 1907 р. газета інформувала виключно про діяльність і успіхи СРН, ігноруючи інші політичні організації. Є підстави вважати, що у формуванні газетних матеріалів брали участь працівники жандармського управління (або навпаки, частина кореспондентів газети співпрацювали з поліцією). Наприклад, газетне повідомлення про урочисту зустріч у Ніжині знамен відділу СРН, доставлених із Києва 15 січня 1907 р. є точною скороченою копією звіту ніжинського поліцмейстера про цю подію, доставленого начальнику Чернігівського губернського жандармського управління за № 368 [63, арк. 41 і зв.]. Спочатку поліція активно сприяла розповсюдженню газети. Городнянський справник, доповідаючи губернатору про недбалу службу одного з приставів, додавав, що той не знайшов жодного передплатника [106, арк. 14 зв.].

На найбільших урочистостях, влаштовуваних союзниками, іноді з'являлись керівники губернії. Так, начальник жандармського управління генерал-майор М. Рудов був присутнім на хресному ході під час освячення хоругв чернігівського відділу СРН 21 січня [207, с. 2.]. На урочистому засіданні чернігівського відділу СРН у середині червня 1907 р. були присутні губернатор з віце-губернатором. Правда, мотивом останніх могло бути банальне бюрократичне вислужування, адже за кілька днів до того імператор Микола II надіслав вітальну телеграму голові СРН О. Дубровіну, з нагоди чого й відбулися урочистості.

Активну підтримку надало у формуванні та діяльності Союзу руського народу в регіоні православне духовенство та чернецтво. Хоча не існувало

жодного офіційного документу церковних інституцій про допомогу союзникам, участь духовенства у структурах СРН була значною. У Чернігові постійним промовцем, кандидатом у виборщики та делегатом від відділу на всеросійські зібрання СРН був протоієрей Ф. Васютинський, настоятель Воздвиженського храму і наглядач парафіяльних шкіл по Чернігівській єпархії. Активним учасником відділу був викладач чернігівської семінарії К. Цветков. Промови на зібраннях та заходах чернігівського відділу союзу проголошували чернігівські священики А. Євфімов, І. Назаров, а хоругви відділу зберігались у Воскресенському храмі міста [207, с. 2.]. Членом ніжинського відділу СРН був о. Г. Кордовський, кунашівський підвідділ того ж повіту очолював священик; одним із лідерів ніжинського відділу, а деякий час і головою ради був архімандрит місцевого чоловічого монастиря о. Василій. Немало учасників СРН, зокрема в Ніжині, судячи із записів проф. М. Бережкова, були церковними причетниками та попечителями [128]. Водночас немає даних про те, щоб ця підтримка була примусовою з боку церковних структур. Чернігівський архієрей особисто не брав участі у заходах союзників, а «Черниговские епархиальные известия» протягом 1906 – першої половини 1907 рр. не вмістили жодної статті чи замітки про чорносотенні організації, за що їх навіть критикувало «Черниговское слово» [214, с. 2].

Слід зауважити також і фактори, які протидіяли розповсюдженню впливу союзників. Перш за все, це громадська думка, яка переважно контролювалась пресою ліберального напрямку. По-друге, терор проти представників чорносотенного руху з боку революційних організацій. Найбільше вплинув останній на долю Клинцівського відділу СРН. Цей відділ організував масову громадську підтримку правоохоронним органам у протидії революційним структурам. Помітну роль СРН у боротьбі з революційними настроями відзначив керівник жандармерії п'яти північних повітів краю у звіті за вересень 1906 р. [58, арк. 38 зв.] На початку 1907 р. клинцівська група есерів-максималістів постановила ліквідувати трьох лідерів місцевого відділу СРН. 11 березня революціонер поранив союзника Александрова, а наступного дня – ще

двох членів СРН і городового при затриманні [211, с. 2]. 28 березня 1907 р. там же, у Клинцях, максималісти застрелили товариша голови відділу СРН Г. Ришкова, а 15 травня іншого товариша голови Г. Ветковського [58, арк. 77 зв.; 178, с. 13]. Голова відділу В. Барішніков після цього виїхав з посаду і діяльність СРН тут затихла, хоча сам відділ, здається, існував. Переслідування зазнали члени СРН і в інших місцевостях. Згідно з В. Волковинським у квітні 1907 р. односельчани убили в с. Воловиця земляка за належність до чорносотенців [275, с. 70]. Уночі на 8 червня 1907 р. на х. Кулішівка Борзенського повіту напали на хату І. Горбача, «істинно-руського» за переконаннями, і лише випадково він порятувався. 14 червня у тому ж повіті було вбито А. Сидоренка, як повідомляв київський орган соціал-демократів, за монархічну діяльність і доноси на земляків [179, с. 9]. Належність до Союзу руського народу, який переслідував цілі, протилежні революційним, забезпечувала його членам не тільки підтримку далекої адміністрації і досить умовний у сільській місцевості захист поліції, а й додаткову небезпеку для свого життя. Мабуть ця причина сприяла тому, що в місцевих відділах союзників, за довідкою Департаменту поліції, у 1908 р. бракувало керівників. Слід відзначити разом з тим, що поширена думка про терористичну діяльність чорносотенців не підтверджується на матеріалах Чернігівської губернії, оскільки невідомі випадки убивств чи навіть поранень членами СРН когось із членів революційних груп чи інших політичних супротивників.

Разом із розповсюдженням осередків СРН поступово поглиблювалась його структурованість та організованість. Сільські осередки отримали назву підвідділів, відділами з осені 1906 р. стали вважатися лише міські організації союзників. Як у відділах, так і у підвідділах не було одноособового керівництва, справи осередків вела рада відділу (підвідділу). Остання обиралась негайно у день відкриття нового осередку групою осіб-ініціаторів заснування. Рада, у свою чергу, обирала голову ради, товариша голови (або кількох товаришів, якщо осередок був великим) і казначея. Відкриття, як правило, завжди перетворювалося на урочисту громадську акцію з участю представників

найближчого великого відділу СРН і розпочиналося молебнем з участю духовенства. Неодмінним атрибутом відкриття було складання і відправлення телеграми з вираженням вірнопідданості до особи імператора. У відділах відбувались періодичні зібрання членів. Найчастіше, мабуть, проводив їх чернігівський відділ – майже щонеділі. Зібрання починались спільною молитвою присутніх, головував голова ради відділу (у 1906 р. – адвокат А. Шугаєвський). Такі зібрання були досить численними – на зібранні Чернігівського відділу 14 листопада 1906 р. (у вівторок) були присутніми близько 400 осіб [193, с. 2], на такому ж зібранні у Ніжині в народному домі – до 700 душ [195, с. 3]. На зібраннях слухали промови і доповіді на теми політичного життя, обговорювали поточні справи організації (поздоровлення лідерів, підготовка до виборів тощо). 10 грудня 1906 р. в народному домі відбулось розширене зібрання чернігівського відділу з участю делегатів від інших відділів та підвідділів СРН з усієї губернії. Після доповідей з характеристикою політичних партій імперії та повідомлень про історію відкриття місцевих відділів на вечірньому засіданні ради чернігівського відділу та прибулих делегатів обговорили об'єднання усіх губернських відділів союзу та питання їх подальшого розвитку [199, с. 2].

Організаційна розбудова структур СРН завершилась лише у середині 1907 р. За постановою четвертого Всеросійського з'їзду руських людей у кожній губернії відкривались губернські управи «Объединенного Русского Народа», які діяли в губернському місті. Ці управи склалися з членів ради місцевого відділу СРН з участю представників інших патріотичних організацій даного міста (за їх наявності). Місцеві відділи у повітах зобов'язано зноситися у справах з губернською управою, а не з Головною радою СРН. У випадку перебування в губернському місті голів місцевих відділів Союзу їх запрошували на засідання губернських управ з правом вирішального голосу. Про існування Чернігівської губернської управи СРН відомо уже в травні 1907 р. [152, с. 336-337]. Мабуть саме навесні 1907 р. згідно з оцінками І. Киселева та ін. у відділах СРН по Чернігівській губернії налічувались 7631 особа [381, с. 78]. Для

порівняння, у харківській організації СРН на 1 березня 1907 р. нараховувалось 4 тис. членів [141, с. 194].

Треба відзначити досить значне місце в ідеології лідерів СРН, зокрема в Чернігові, теми боротьби з єврейським засиллям та посиленням єврейського впливу. У цьому руслі знаходилась заява В. Баришнікова у 1906 р. про недопущення євреїв до виборів до Державної думи. У 1909 р. делегат від чернігівської управи СРН о. Ф. Васютинський пропонував на нараді СРН у Ярославлі зрівняти виборчі права православного духовенства і єврейських міщан і установити максимальний відсоток прийому євреїв до приватних шкіл, так само як і до державних [152, с. 213, 430-431]. Найбільш лаконічно і ясно виклав позицію чорносотенців у цьому питанні Ф. Васютинський на передвиборчому зібранні чернігівського відділу СРН 14 січня 1907 р.: «Вопросы о других племенах и народах, населяющих Россию, должны разрешаться сообразно степени готовности каждой отдельной народности служить России в достижении общегосударственных интересов и задач ея» [206, с. 2].

Ставлення до українського національного руху у перший рік існування краєвих відділів СРН не піднімалося. Українців поряд із росіянами та білорусами союзники вважали рівноправними громадянами імперії і представниками різних гілок єдиної руської народності, інтереси якої і був покликаний виражати і захищати Союз руського народу. При нагоді союзники виявляли увагу до етнографічних особливостей українського населення. Грім оплесків викликала на засіданні ніжинського відділу СРН декламація гуморесок про соціалістичну теорію українською мовою 1 квітня 1907 р. [212, с. 2]

І. Омелянчук і В. Кожинів доводять у роботах останніх років, що стосовно розвитку Російської державності погляди монархічних організацій були далекими від того традиційного ярлика реакційності і підтримки абсолютизму, який за традицією, встановленою ще кадетськими публіцистами, навішувався на них у пресі і історичній літературі. Це підтверджують публічні виступи провідників чернігівського відділу. Один із кандидатів СРН на виборах до II Державної думи, В. Демидович, прямо говорив, що країна потребує величезних

реформ, зокрема земельних. Інший – о. Ф. Васютинський підкреслював необхідність запровадження законів, які б не допускали до перевищення влади, так само як і до бездіяльності останньої; управляти державою повинен монарх, але за участю народу, який представляють Державна дума і Державна рада; більше того, він підкреслював, що дума і уряд є двома невід’ємними частинами нового російського державного устрою. Слід запровадити систему пенсійного забезпечення, яка б не допускала чесних працівників на користь держави злидарювати в старості. У той же час він виступав за непорушність приватної власності, неподільність Росії, проти парламентаризму і за пріоритетність православної церкви поряд із проголошенням віротерпимості стосовно іновірців [206, с. 2]. На початку 1907 р. о. Ф. Васютинський очолив комісію чернігівського відділу по народній освіті.

Отже, чернігівські союзники були, звісно, реакційними, але лише у тому значенні слова, яке передбачає боротьбу з революцією та революційними заворушеннями. Стосовно ж державного розвитку вони пропонували іншу модель, не схожу на буржуазний парламентаризм, і можна сказати, альтернативну до останнього. Досить просто її охарактеризував третій кандидат чернігівських союзників М. Максимовський: «Царь не отступает и не отступит от своих прогрессивных реформ и поворота назад быть не может. И союз русского народа вместе со всем народом пойдет за своим Царем по пути широкого развития русской государственной жизни» [205, с. 2]. На початку березня 1907 р. на загальному зібранні чернігівського відділу СРН заслухали доповідь Х. Стасюка про зміни, які необхідно зробити в проекті про новий устрій волості, як самостійної земської одиниці, відповідні права і переваги адміністрації волості. Інша доповідь була присвячена освітньому питанню. Тут пропонували потреби освіти розглядати нарівні з військовими і фінансувати на тому ж рівні, відкрити народні школи там, де їх немає, зберегти зв’язок школи з суспільством через заснування шкільних попечительств і посад доглядачів («блюстителей»). Особливу увагу слід звернути на відкриття ремісничих і сільськогосподарських шкіл для селян [210, с. 2].

Таким чином, політичні організації консервативно-монархічного спрямування виникли на півночі Лівобережжя найпізніше порівняно з місцевими осередками інших політичних сил. Значна частина їх прихильників серед інтелігенції та духовенства поділяли ідеї слов'янофільства і релігійної філософії, загалом малопопулярні серед громадськості, які відобразились у принципах єдності монарха і народу. Не маючи досвіду політичної боротьби, місцеві активісти монархізму гостро відчували потребу об'єднання для протидії революції. Тому, незважаючи на велику кількість монархічних організацій, що діяли в державі, переважна більшість правих у краї об'єдналась у рядах Союзу руського народу. Невеликі відділи інших організацій виникали і діяли за погодженням із союзниками. Остаточна структура СРН склалась у 1907 р. і відрізнялась значною демократичністю управління. Сприятливими факторами для піднесення і поширення цієї організації були підтримка адміністрації і частини духовенства. Розширення діяльності союзників зустріло опір і неодноразові випадки залякування терором з боку революційних організацій. Для ідеології місцевих лідерів цієї організації, як і всього руху, був притаманний антисемітизм, однак вони розуміли, що повернення до передреволюційної системи управління суспільством неможливе. Більше того, провід чернігівського відділу розробляв і обговорював проекти реформ, зокрема місцевого самоврядування і освіти. Піком піднесення СРН на півночі Лівобережної України став 1907 р., коли його осередки набули найбільшого впливу, популярності і фактично об'єднали навколо себе всіх місцевих монархічних діячів.

Підсумовуючи, слід сказати, що протягом кінця 1905 – першої половини 1907 рр. партійне життя північного Лівобережжя України розвивалось напружено і динамічно. Період осені 1905 р. – весни 1906 р. був характерний максимальним протистоянням усіх політичних сил регіону за лінією підтримки/протистояння до влади або революції як силовими методами (соціалістичні партії), так і виборчими та парламентськими. Найпослідовніше

себе проявили у цій боротьбі соціал-демократичні партії та есери і кадети серед ліберальних партій. Правоцентристські та праві організації у цей час переживали процес становлення, і основний опір революційним устремлінням лівих і лівоцентристських сил чинили владні органи. Лише у середині 1906 – середині 1907 рр. кожна політична сила максимально розгорнула свою діяльність. За ідеологічним напрямом протягом цього часу помітне зміщення спектру політичних сил вправо, яке стало фактом у другій половині 1906 р. і, без сумніву, новиною у політичному житті регіону.

Як за соціальною базою, так і за обмеженістю суспільної діяльності ліберальні партії тяжіли до виборчої парламентської боротьби, хоча кадети у 1906 р. виявляли бажання очолити хоча б опосередковано масовий революційний рух. Соціалістичні ж партії і СРН орієнтувались переважно на роботу з масами. Головна відмінність їхньої партійної тактики у краї полягала у цей час у тому, що есери і меншою мірою соціал-демократи всіх напрямів готували збройний сценарій боротьби з суперниками як останній і найпереконливіший засіб, тоді як монархісти відводили роль силової протидії революціонерам правоохоронним органам, займаючись переважно інформаційною та організаційною роботою.

Кількісні характеристики соціалістичного і чорносотенного руху (в організованому партійному вираженні) були приблизно подібними: хоча Союз руського народу переважав числом усі революційні партії Чернігівщини разом узяті, слід зробити поправку на постійне розрідження їхніх лав репресіями і арештами. Але союзники значно поступались соціалістам у забезпеченості інтелектуальними кадрами (убивство двох діячів паралізувало цілий відділ). Зате перевагою монархістів була єдність і далеко повніше вираження стихійних намірів і очікувань маси власних прихильників (як суспільної групи), а отже – і кращий контроль за ними. Соціалістичні ж групи швидше користувались життєвими інтересами населення для нав'язування власної ідеології, аніж виражали їх. Найяскравіше це виявилось як у неспроможності радикальних партій нав'язати масам свою тактику боротьби (провал бойкоту виборів у

1906 р., наростання анархічного бандитизму, стихійних виступів), так і в симпатіях селянства до позапартійної Трудової групи.

Саме в цей період найбільше проявилась ідейна нестійкість не лише маси рядових членів, але й значної кількості організованого активу ліворадикальних, меншою мірою ліберальних партій, що виявилась у зміні ідейних позицій і навіть партійної належності та методів боротьби, особливо під впливом невдач. Ця тенденція очевидна у сповзанні найактивнішої частини радикальних груп до терористично-бандитської діяльності під прапором анархізму, максималізму, значно рідше – есерівських ідей збройного повстання. Цих проявів не змогла уникнути жодна з соціалістичних партій краю, за винятком осередків у Чернігові та єврейських організацій.

Присутність українського політичного руху в регіоні пережила зміни. Якщо у другій половині 1905 р. його беззаперечним лідером виступала РУП-УСДРП, то з її ослабленням у 1906 р. втрачає силу на місцях на певний час і український чинник. Нове піднесення його припало на 1907 р., і виявилось уже в інших формах – охопленні всього краю організаціями «Спілки», української швидше територіально, ніж ідейно, і українізації есерівських груп у південній половині губернії та виділенні з них прибічників окремої української партії. Майже не брала безпосередньої участі у політичному житті УДРП. Особливо помітна її пасивність на фоні активних зусиль єврейських поміркованих діячів. Єдність останніх протягом 1906 р. змінилась повним розколом і взаємним протистоянням, яке, щоправда, послаблювалось слабкою присутністю політичного активу в місцевих громадах євреїв. Послаблення позицій Бунду на користь сіоністів-соціалістів засвідчило життєвість у єврейському середовищі різновидів специфічної національно-державницької доктрини. Завдяки відокремленості єврейської громади в суспільному середовищі регіону єврейські партії мали змогу набагато краще українських аналогів мобілізувати її сили для досягнення власних цілей. Лише тероризм, як анархічний, так і максималістський, був цілком позбавлений національного обличчя.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ (1907-1914 РР.)

4.1. Ліберально-демократичні партії та об'єднання

Спад революції викликав загальне падіння громадського інтересу до політики. Ліберальні об'єднання швидко на собі це відчули. Проте влітку-восени 1907 р. вони ще взяли активну участь у виборній кампанії. Вибори до III Державної думи на півночі Лівобережжя багато в чому продовжували особливості попередніх виборчих кампаній. Як і раніше, ліберальний табір залишився розколотим на два полюси: октябристи вважали за краще блокуватися з Союзом руського народу, тоді як кадети продовжували лінію представництва опозиції абсолютизму. Для українських губерній взагалі була характерною консолідація правих об'єднань, і майже скрізь октябристи укладали передвиборні угоди з СРН уже на початку літа 1907 р. [338, с. 28-29] Певне зміщення вправо спостерігалось у кадетській партії, незважаючи на сильну опозицію лівого крила, частина представників якого у Полтаві закликали навіть до бойкоту виборів. Але від блоку з октябристами партія відмовилась. Розвиваючи попередню виборчу риторику, на цих виборах кадети намагались представити себе як центр об'єднання опозиційних сил проти чорносотенної небезпеки.

Незважаючи на значне обмеження участі населення у виборах за новим виборчим законодавством, серед 32 уповноважених від робітників губернії не було жодного кадета чи октябриста. Ні ті, ні інші не вели активної роботи й серед селянства, і хоча за даними В. Попика 6 із 24 селянських виборщиків приєднались до «Союзу 17 октября» [338, с. 79], кореспонденти газети «Черниговское слово» не називають жодного. Очевидно це були прихильники, а не члени партії. Кадети в нових умовах зуміли провести до губернського

зібрання лише 16 виборщиків (6 від землевласників і 10 від міських виборців) [223, с. 2; 224, с. 2]. За В. Попиком серед землевласників октябристи на Україні взагалі обирались виборщиками лише там, де чорносотенні організації (перш за все СРН) не мали змоги провести власних кандидатів, зокрема на Чернігівщині вони отримали 15 місць (за даними «Черниговского слова» – 22). На останній стадії виборів (обранні депутатів губернськими зібраннями виборщиків) октябристи взяли ініціативу в свої руки. Вони узгодили попередньо свої дії і дії правих делегатів на передвиборному зібранні 60 осіб під головуванням П. Дорошенка [227, с. 2]. Скориставшись неузгодженістю дій і пасивністю правих, серед яких далеко не всі були членами СРН, октябристи в союзі з ними зайняли 5 із 10 депутатських місць від Чернігівської губернії [338, с. 64]. На цей раз «Союз 17 октября» на Чернігівщині скопіював кадетську тактику попередніх кампаній, оскільки його голоси виявились вирішальними під час голосування, і без них чисельно більші делегати СРН не мали шансів бути обраними.

Падіння впливу кадетів і посилення впливу октябристів у регіоні продовжувалось і на рівні місцевого самоврядування. Влітку 1907 р. міським головою Глухова обрано октябриста П. Малченка, кадета П. Калиновського у жовтні не переобрали головою Суразької земської управи [218, с. 2; 225, с. 2].

Але з кінця 1907 р. і октябристи, і кадети, за оцінкою російських дослідників, переживали загальну організаційну кризу. Одним із важливих чинників її у перші роки були репресії влади. Так, 16 лютого 1908 р. Сенат остаточно відмовив кадетам у реєстрації партії, і незабаром на місцях отримали підтвердження заборони прийому членів нелегалізованих партій на державну службу і в органи місцевого самоврядування. У грудні 1908 р. відбувся судовий процес над кадетами, що підписали Виборзьку відозву. Втім, серйозність цих репресій лише підкреслювала той факт, що кадетська партія на місцях продовжувала опиратись на соціальну групу, яка формувалась із службовців і гласних земських та муніципальних установ. В. Шелохаєв у зв'язку з цим відзначив, що більшість кадетських організацій продовжувала діяти у земських губерніях європейської частини Росії. У 1908 р. загальна чисельність партії

скоротилась порівняно з 1906 р. удвічі [356, с. 10, 12]. Ці дані підтверджуються жандармськими донесеннями. Згідно з одним із них за січень 1909 р., у Чернігові існував губернський комітет КДП з дев'яти осіб, з яких найбільш активними були П. Добровольський, І. Шраг та В. Хижняков, але майже не вів практичної діяльності. Багато колишніх членів партії, які знаходились на службі в установах місцевого самоврядування, підписались під заявами про неналежність до партії. Чимало ж прихильників не могли допомогти партії за браком власних грошей. Жандарми відзначили зменшення фінансування губернської організації КДП після смерті у 1907 р. її голови О. Муханова, а також після того як О. Свечин відмовився давати гроші на її потреби [73, арк. 2-3]. Останнє, мабуть перебільшення, оскільки О.Свечин у 1907-1908 рр. був казначеєм КДП і ще в 1907 р. сам вніс до каси ЦК партії 5700 руб., а 1912 р. – 300 руб. Однак загальна фінансова криза давалась взнаки. У серпні 1907 р. кадети скасували членські внески в партії і зобов'язали місцеві організації виділяти 10 % надходжень для ЦК партії. Але судячи з наявних даних, чернігівський комітет навряд чи міг виконати і цю норму.

Зменшувалась інтенсивність зв'язку місцевих організацій з ЦК партії народної свободи. Цьому сприяло і те, що ЦК і думська фракція партії швидше еволюціонували вправо, ніж місцеві групи. Розвал кадетських місцевих організацій констатують і російські дослідники А. Аврех і Н. Думова [293, с. 29]. Дані за 1910 р. констатують повну відсутність активності кадетських діячів на півночі Лівобережжя. Так, донесення відділу жандармського управління в Ніжині повідомляє, що у південних повітах губернії «лиц, явно именующих себя кадетами, выяснить не представилось возможным». Не знайшов таких і відділ жандармського управління в Стародубі, що контролював 4 північні повіти краю [83, арк. 52, 53].

Не в кращому стані знаходились і місцеві організації октябристів. На 1909 р. загальна чисельність партії скоротилась удвічі, незважаючи на легалізацію і підтримку столипінського уряду. У травні 1908 р. довідка департаменту поліції повідомляла, що відділ октябристів зберігався у Глухові і

складав 110 осіб, діяльності в губернії партія «почти не проявляет» [152, с. 621]. Партія мирного оновлення у довідці зовсім не згадується. Не зустрічається відомостей про її існування тут і в інших джерелах. Щоправда, інформація про октябристів потребує перевірки, оскільки на той час існував також осередок партії в Козельці, зареєстрований ще 1907 р., а у серпні 1909 р. було зареєстровано [вдруге?] чернігівський відділ «Союзу 17 октября» [98, арк. 16]. Однак їх пасивність у роки реакції сумнівів не викликає. Так само, як і в кадетів, зносини з ЦК партії були епізодичними. Членських внесків октябристи взагалі не практикували.

Певне пожвавлення у партійну діяльність принесли вибори до IV Державної думи восени 1912 р. При цьому у північних повітах кадети отримали несподіваного союзника – общину старообрядців, які були невдоволені проектами правих делегатів Державної думи щодо обмеженні їхньої свободи віросповідання. Можливо завдяки цьому кадети перемогли на виборах від міських виборців Стародуба і частково в Суразькому повіті [93, арк. 38-40]. Октябристи, незважаючи на схиляння вліво, і на цей раз вступили в спілку з СРН та націоналістами. У той час до них перейшли деякі колишні праві діячі. Так, А. Гамалія, обраний депутатом думи у 1907 р. як правий, у 1912 р. був переобраний як октябрист [94, арк. 1].

Дещо активізувалась діяльність ліберальних партій у 1913-1914 рр. У цей час функціонують губернський комітет КДП у Чернігові і місцева організація кадетів у Городні, які вносили кошти до ЦК партії і вели з ним листування. Для порівняння: на Полтавщині діяла лише кадетська організація в Полтаві, а групи у Кременчуці і Ромнах, ще активні у 1909 р., через кілька років занепали [356, с. 201, 203]. За А. Верзиловим збереглась посада міського голови Чернігова. Разом з інженером О. Колобовим, теж кадетом, він був обраний делегатом на Всеросійський сільськогосподарський з'їзд [95, арк. 280], що свідчить про збереження впливу КДП на чернігівську міську думу. Пожвавились і октябристи. Їхні відділи діяли у Чернігові, Козельці, Сосниці. Слід сказати, що російські дослідники далеко не завжди точні у підрахунку місцевих відділів

партій. Так, В. Шелохаєв не наводив серед переліку діючих осередків октябристів у 1907-1914 рр. чернігівський відділ, тоді як він ще у 1913 р. офіційно існував [356, с. 206].

Тим не менше, результати аналізу стану партії народної свободи на початку 1913 р. виявили, що кадети практично не мають правильно організованих місцевих комітетів, не можуть навіть провести облік кількості членів, а отже і скликати з'їзд партії. Втім, Н. Думова вважала, що керівництво партії особливо не переймалось відновленням широкої партійної мережі. Бажаною моделлю для нього були парламентські партії Заходу, які завойовували безпартійних виборців за допомогою невеликої кількості партійців. До того ж зростання провінційних комітетів утруднило б нав'язування партійного курсу «згори» П. Мілюковим та його оточенням [293, с. 31]. Наші спостереження підтверджують ці висновки. Та й загальна тенденція розвитку ліберального руху в Росії була такою ж. Так, щойно організована у 1910-х рр. невелика, але впливова партія прогресистів не заснувала в регіоні жодної організації, обмежуючись діяльністю у столицях, хоча окремі прихильники її взяли участь у виборах 1912 р., зокрема у Суразькому повіті [93, арк. 39]. Місцеві організації октябристів, до того ж, відчували у 1913-1914 рр. наслідки розколу партійної фракції в Державній думі, який вплинув на всю партію.

Зауважимо, що всередині КДП у 1910-х рр. загострились розходження з українського питання. Ще у 1909 р. П. Мілюков заявив, що партія не може ототожнювати себе з окремими національними групами. Правда, у 1909-1910 рр. кадетські депутати в Державній думі зрідка піднімали питання дозволу української мови у школі та судівництві [356, с. 142]. Напередодні ж Першої світової війни кадетське керівництво, крім П. Струве, не надавало великого значення національній проблемі взагалі. Лише у жовтні 1913 р. на засідання московського відділу КДП були запрошені представники київського комітету партії (М. Василенко, М. Могилянський та ін.), які виступили за визнання права українських земель на автономію, а київського комітету – бути обласним і мати представництво в ЦК. Але П. Долгоруков і П. Мілюков відкинули принцип

автономії України. Максимум, на який погоджувалось керівництво КДП, була культурно-національна, а не територіальна автономія [356, с. 144-145].

Спад революції не відразу вплинув на Єврейську народну групу, яка активно готувалась до виборів у III Державну думу. Для цього 17 червня 1907 р. відбулась нарада у Гомелі представників Могилівської, Мінської і Чернігівської губерній за участю члена ЦК М. Вінавера. Нарада ухвалила негайно розпочати утворення у всіх повітах та містечках виборчих комітетів, залучаючи до них місцевих діячів без огляду на партійну належність. Повітовим комітетам губернії доручили скликати губернський з'їзд для обговорення питань виборів і залучити населення для збору коштів на витрати. Наостанок рекомендувалось місцевим групам ЄНГ у випадках, якщо не вдасться домовитись про єдиного єврейського кандидата, закликати голосувати за того єврейського кандидата, що отримав найбільше голосів у першому турі виборів [35, арк. 38]. Як бачимо, єврейські помірковані групи деякий час проявляли діяльність, причому очевидна наявність прихильників ЄНГ у декількох, а можливо і в більшості повітів. З посиленням реакції і проведення виборів до III думи ця організація припинила існування. 20 жовтня 1907 р. ніжинський відділ жандармського управління повідомляв, що у південних і східних повітах губернії учасників ЄНГ не виявлено [69, арк. 2]. Не виключено, правда, що незначна кількість прихильників групи просто не привертала уваги правоохоронних органів.

Сіоністи теж були змушені згорнути діяльність і піти в підпілля. Щоправда, ще у жовтні 1907 р. вони взяли участь в обранні уповноважених по управлінню єврейськими благодійними закладами Чернігова (богадільнею, школою талмуд-тори, поховальним братством та ін.). За нашими підрахунками, серед 22 уповноважених було обрано 4 сіоністи [225, с. 2, 226, с. 2]. Важливою складовою їхньої діяльності залишалась фінансова. Зокрема, у жовтні 1907 р. ЦК сіоністської організації в Росії вирішив заснувати при ЦК бюро національного фонду спеціально для збору коштів, і такі ж бюро утворити при губернських комітетах, а також комісії при комітетах шекеледавців [34, арк. 17 і зв]. Невідомо, чи було таке бюро утворене в Чернігові. Однак періодичне виявлення

сіоністських осередків та окремих членів, які збирали шекель або гроші до Єврейського національного фонду у краї тривало аж до 1917 р. Так, у 1908 р. поліція виявила список представників сіоністської організації Росії, які акредитувались збирати гроші. У списку із 116 осіб четверо проживали на Чернігівщині, але встановити особу вдалось лише одного. У 1907-1908 рр. існувала сіоністська група у Глухові, але з виїздом з міста рабина-організатора розпалась [79, арк. 245].

Реакція значно послабила діяльність сіоністських товариств регіону. У 1909 р., за даними поліції, вони не проводили навіть виборів представника на IX сіоністський конгрес у Гамбурзі. Разом з тим, вони існували і в цей час. Так, у березні 1909 р. у М. Марковича в Конотопі виявлено 22 відозви єврейською мовою, ряд брошур сіоністської організації, квитки закордонної лотереї та інші фінансові папери сіоністських установ [80, арк. 355]. У січні 1911 р. в Чернігові встановили зв'язок з сіоністською організацією М. Стерліна, єврейського вчителя-меламеда, який у 1907 р. належав до ЄНГ. Поліція виявила, що разом з однодумцями в Городні він планував відкрити у м. Сновську відділення комітету єврейського літературного товариства, а в м. Ріпках пропонував влаштувати збори прихильників сіонізму. У тому ж році у Новозибкові проводив збір шекеля Н. Каплун [85, арк. 1-2, 7]. Відомо, що син М. Стерліна займався організацією гуртків Поалей-Ціон у Чернігові.

Деяке поживлення єврейської громадськості сталося з нагоди виборчої кампанії 1912 р. Оскільки у Чернігові і Ніжині єврейські виборці виділялись в окрему курію, розпочалось змагання між прихильниками сіоністського кандидата Л. Ерліхмана і лівого кадета А. Брука, колишнього члена ЄНГ. Передвиборча боротьба дала привід для активізації сіоністського руху в Чернігові і з літа 1912 р. їхня організація відновила тут діяльність. В її складі виділилось керівництво з 4 осіб та виконавці, проводились збори до єврейського національного фонду і поширювались сіоністські брошури, періодичні видання «Разсвет», «Новый Восход», «Гаолам» та ін. Утворився гурток для вивчення іудаїзму. Головою став лікар Л. Ерліхман [92, арк. 41]. Дані розслідування

свідчать, що ідейний напрям групи не був чітко визначеним, в ній брали участь як сіоністи загального напрямку, так і сіоністи-соціалісти, причому значна частина учасників ще під час виборів у серпні-вересні 1912 р. агітували проти Л. Ерліхмана за А. Брука як більш лівого кандидата, а дехто одночасно входив до есерівської організації. На нашу думку, це було тимчасове об'єднання осіб, зацікавлених сіонізмом, яке з часом могло консолідуватись в єдину організацію ССРП або стати основою утворення двох окремих груп. Однак уже в листопаді 1912 р. воно було викрите поліцією, яка встановила 12 його учасників, троє з яких були засуджені до місячного ув'язнення [92, арк. 41-42, 71].

На початку 1912 р. активізувались прихильники сіонізму в Конотопі. Діяльність їх виразилась у розповсюдженні акцій Єврейського колоніального банку, проведенні зборів на користь товариства допомоги єврейським землеробам і ремісникам на Близькому Сході та зборів шекеля. Головою групи, за даними жандармів, був місцевий равин, лікар А. Маршов. Однак робота цієї групи мала більш поміркований і обережний характер, при обшуках 21 серпня 1912 р. літератури і будь-яких натяків на поширення соціалістичних ідей жандарми не виявили. Мабуть тому в лютому 1913 р. справу закрили за відсутністю складу злочину [91, арк. 2, 4, 10]. Разом з тим, репресії послабили на якийсь час діяльність сіоністських груп. Так, у 1913 р. поліція встановила, що у південних повітах губернії не проводились вибори на черговий конгрес сіоністів.

Не припинялась неофіційна робота прихильників сіонізму і напередодні Першої світової війни. Так, за відомостями жандармів, взимку і навесні 1914 р. організація сіоністів, замаскована під товариство прикажчиків-євреїв, проводила збори у Глухові. Того ж року збори коштів для Єврейського національного фонду проводили учні Конотопського комерційного училища. Влітку 1914 р. виникла невелика група сіоністів на ст. Бахмач і встановила зв'язок з конотопською організацією. У серпні 1914 р. жандарми ліквідували сіоністський гурток у м. Семенівка Новозибківського повіту, 6 учасників якого були арештовані [101, арк. 7 зв, 17 зв, 18, 21]. Конотопська організація сіоністів

продовжувала теоретичну діяльність (збори, читання рефератів) та фінансові збори.

Український ліберально-демократичний рух, малопомітний у краї і в період революції, у другій половині 1907 р. зовсім відходить від участі у політичному житті. Разом із тим чернігівська громада не зникла, її члени брали активну участь у діяльності «Просвіт» та інших культурних товариств. У вересні 1908 р. на з'їзді у Києві за участю представника чернігівської громади (мабуть, І. Шрага) делегати колишніх партійних громад відмовились відроджувати УДРП, а натомість вирішили створити нову організацію, на зразок колишньої ЗУО [350, с. 43], яка отримала назву «Товариство українських поступовців». Умовою членства в ТУП була вимога автономії України у складі федеративної російської держави та вільного розвитку української культури.

Головою громади залишався І. Шраг. Практичною роботою (в «Просвіті» тощо) керували М. Коцюбинський, а потім І. Коновал. Загалом активних членів нараховувалось не більше десятка. Важливою ділянкою для чернігівських тупівців була робота з молоддю, нелегальна організація якої виникла в Чернігові ще 1907 р., мабуть, стихійно. Відомо про близькі стосунки провідників громади М. Коцюбинського, І. Шрага, а згодом також М. Жука та І. Коновала з майбутніми українськими есерами С. Устименком, М. Ковалевським [325, с. 34], а у 1910-х рр. із В. Елланським, останні продовжувалися аж до 1917 р. [400, с. 208, 210] Однак залучення молоді не обходилося без труднощів: радикально налаштованим юнакам важко було стерпіти «застраханість і пасивність старої громади», що викликало нетривалий конфлікт представників ТУП і молодіжної організації у Чернігові у 1912 р. [325, с. 37] Крім культурної роботи, активісти ТУП присвячували немало уваги і економічній, особливо кооперативному руху. Найвідомішим провідником цього руху на півдні регіону був М. Полонський у Козелецькому повіті, який тісно контактував з діячами ТУП у Чернігові. Існувала група прихильників українського руху серед службовців губернського земства, яка вела, за спогадами М. Ковалевського, закулісну боротьбу з прихильниками російських соціал-демократів і есерів [243, с. 61-62, 64].

Не залишався осторонь діяльності громади і міський голова А. Верзилов. Слід відзначити, що завдяки авторитету останнього і досить толерантному складу міської думи українці мали змогу вести обмежену культурну діяльність у Чернігові. Так, засідання міської думи 26 лютого 1914 р. з подачі А. Верзилова вирішило на честь 100-річчя народження Т. Шевченка влаштувати в міській бібліотеці відділ літератури Т. Шевченка, перейменувати театральний сквер у Шевченківський, заснувати дві стипендії ім. Т. Шевченка в музичному або художньому училищі, відкинувши пропозицію голови про проведення публічної панахиди. Ця подія дає змогу визначити приблизний вплив громади як проводу українського руху в місті, оскільки за словами А. Верзилова, він представляв не власний проект, а заяву з підписами майже 200 осіб [235, с. 3]. Така невелика цифра для 30-тисячного міста свідчила про те, що потенційних учасників політичних акцій тут було ще менше.

На думку С. Наумова, «протогромади» ТУП діяли також у Козельці та Ніжині, де у 1907-1911 рр., а за іншими даними аж до 1914 р. існували «Просвіти» [283, с. 76; 327, с. 229], а після закриття козелецької в кінці 1907 р. продовжувалась діяльність підпільного українського культурного гуртка. Водночас, як видно з інших джерел, в обох містах активну участь у цих починаннях брали прихильники українських есерів, члени УСДРП або українці-члени російської ПСР. Це не суперечить характеру ТУП, яка намагалась грати роль позапартійного об'єднання, однак у перспективі заклало ґрунт для поширення радикальної, а не поміркованої української течії, що й проявилось з настанням української революції 1917 р.

Таким чином, представники російських партій ліберального центру у 1907-1914 рр. значно скоротили свою діяльність і присутність на півночі Лівобережжя України. Поряд із незалежними від них чинниками (репресії влади, політична апатія в роки реакції), цьому сприяло і посилення попередніх тенденцій розвитку: замкнутість у соціальній групі дворян та інтелігенції, у значній мірі пов'язаних із структурами земства та міського самоврядування, орієнтація на парламентську діяльність та відповідні методи боротьби за владу. Якщо у

попередній період умілі виборчі технології забезпечували успіхи кадетів, то тепер у найвигіднішій політичній ніші опинились октябристи, які продовжили тактику передвиборчих союзів з правими силами. Завдяки більшій ініціативності та організованості, октябристи досягали успіху, навіть незважаючи на порівняно меншу кількість своїх прибічників. Разом з тим, масову роботу ці партії зовсім не вели, за винятком виборчих кампаній, і не мали зв'язку з широкими масами трудового населення, а відповідно не могли розраховувати ні на контроль за ним, ні на вплив на його поведінку за умов різких політичних змін. Розкол і ідейне сум'яття серед октябристів у 1910-х рр. зводили нанівець сприятливий фактор урядової підтримки, дезорганізуючи нечисленні ряди цієї партії.

Виборча кампанія до III думи стала останнім організованим виявом єврейського ліберального руху, який зумів швидко реагувати на зміни політичної обстановки в країні, пристосовуватись до них і мобілізувати своїх прихильників. Однак за несприятливого виборчого закону і впливу реакції шансів на Чернігівщині він не мав, і діяльність його припинилась, поновившись певною мірою під час виборів 1912 р. Більш тривалою і упертою виявилась активність сіоністів, хоча і була значно обмежена умовами поліцейських репресій. Порівняно з іншими партіями сіоністи продовжували фінансову роботу, проникали у громадські установи. 1912-1914 рр. стали періодом поживлення діяльності сіоністів, навіть незважаючи на поліцейський нагляд. Як і в попередні роки, єврейські політичні сили за ступенем організованості і активності серед невеликої єврейської громади перевищували аналогічну діяльність невеликої групи прибічників ТУП. Останні за умов неможливості політичної роботи всю увагу перенесли на культурно-економічну діяльність. Проголошення і дотримання принципу позапартійності дозволило тупівцям залучати значну частину радикально настроєної української молоді, яка, однак, ідейно схилилась до есерівської течії. Та хоча у підсумку політичному помірковані українські діячі не мали успіхів, певних культурних досягнень вони добились. Намагання ТУП проводити щоденну діяльність у середовищі народу контрастувало з пасивністю кадетських і октябристських кіл і за сприятливих

умов могло закласти підстави для більш-менш масової підтримки цієї організації, далеко сильніше зв'язаної з радикальними українськими групами, ніж російські ліберали з російськими есерами чи соціал-демократами. Крім того, ТУП максимально використовує свої зв'язки в органах місцевого самоуправління для просування українських культурних ініціатив, і в місцевих відділах КДП для узгодження з лідерами російських кадетів політичних питань. Невдача останніх виявила не лише принципову несумісність тупівських і кадетських підходів до українського національного питання, а й виокремила серед місцевих кадетських діячів частину, яка захищала українські вимоги і у майбутньому стала хоч і невеликою, але основою для створення уряду П. Скоропадського.

4.2. Парти́йне життя соціалістичних організацій та радикальних груп

Діяльність лівих партій найбільше відчула на собі вплив реакції. Доцільно розглядати її у двох часових відрізках: післяреволюційному (1907-1909 рр.) і 1910-х років, коли закладалась по суті вже нова партійна мережа, на основі якої і розпочалось відродження партійних організацій у 1917 р.

«Спілка» влітку 1907 р. ще зберігала надії перерости з організації сільського пролетаріату в обласну партійну організацію. Планували скликати конференцію з участю харків'ян і переглянути статут для включення до «Спілки» Києва і Харківської губернії. Але ряд провалів і арештів червня 1907 р. не дав змоги скликати конференцію ні влітку, ні будь-коли [340, с. 143]. Тим не менше, партійна мережа «Спілки» в регіоні у другій половині 1907 р. була ще дієвою. Деяких успіхів добила «Спілка» на виборах до III думи, оскільки два виборщики від селян оголосили себе есдеками. Враховуючи значне обмеження виборчого закону, це був непоганий показник, хоча В. Попик зазначав, що більшість селянських виборщиків залишались стихійними прихильниками ідейних позицій Трудової групи [338, с. 46]. Восени 1907 р. в губернії у групах

«Спілки» працює Г. Довженко, один із лідерів «Спілки». У той же час розгортаються репресії та арешти, які зрештою знищили провідні організації. Так, у Гомелі виявили друкарню Новозибківського району, у Конотопі арештували професіонала «Спілки» А. Гука [341, с. 90], колись члена ЦК РУП.

Характерно, що і в цих умовах продовжував функціонувати найсильніший Новозибківсько-Клинцівський район «Спілки», де на початку вересня 1907 р. була скликана районна конференція. Конференція констатувала пасивність організацій і плачевний стан фінансів, але разом з тим збереження сільських зв'язків. До порядку денного, крім виборів до III думи було включено питання боротьби з анархічними тенденціями [чи не під впливом максималістів? – Авт.]. Обрали районний комітет і висловились за відновлення Головного комітету «Спілки» [341, с. 93]. Лише у січні 1908 р. поліція арештувала ряд провідників організацій цього району. Однією з найактивніших організацій «Спілки» поза Новозибківським районом була Кролевецька, члени якої навіть після ряду арештів у листопаді 1907 р. працювали у Коропі, Алтинівці та ще 7 селах Кролевецького повіту, а в інші передавали літературу, навіть випустили листівку до новобранців [29, арк. 47, 48]. В інших повітах правоохоронні органи поступово припиняли діяльність спілчан. У серпні 1907 р. ліквідовано невелику групу «Спілки» в Ніжині, на початку листопада 1907 р. – конотопську групу [363, с. 190-191].

Варто зазначити, що навіть після розпаду «Спілки» у 1908 р. окремі організації в губернії і по сусідству з нею збереглися. Ще у березні 1908 р. існував гурток «Спілки» у Глухові з 7-8 осіб [76, арк. 62, 136]. З осені 1908 р. відновив зв'язки з окремими групами член проводу «Спілки» М. Галаган. У січні 1909 р. провокатор А. Барановський зумів організувати обласну конференцію, на яку прибули представники від груп Шостки і Воронежа Глухівського повіту, Кролевця, а також Гомеля і гомельського району [341, с. 100]. Ще навесні 1909 р. виявляли ознаки життя невеликі організації «Спілки» у Новозибкові, Клинцях, Чернігові, Городні, Сосниці, Кролевці, Сосницькому повіті, Мені. Але в умовах постійної загрози арештів їх активність була зведена до мінімуму. Так,

кролевецька, шосткинська, сновська (при майстернях на станції) групи кілька разів на місяць проводили збори по 30-40 учасників, поширювали легальну і нелегальну літературу. Іноді проводились збори корюківською групою на цукровому заводі [363, с. 198]. Збори групи спілчан проводились у Чернігові за Десною. У цьому ж місті під керівництвом спілчан діяв гурток у земській фельдшерській школі і в семінарії. Лідер чернігівської організації В. Селюк намагався встановити зв'язки з селом у 1908-1909 рр., але невдало.

Подекуди в повітах відновлювались сільські групи есдеків, напр., у с. Алтинівка Кролевецького повіту у 1909-1910 рр. Декілька членів «Спілки» залишались у Глухові, у 1910 р. організувався гурток у Новгород-Сіверську. Деякі зв'язки з Чернігівщиною відновили на початку 1909 р. київські спілчани [239, с. 136]. Та умов для роботи не було, і ці спроби поступово згасли. Зрештою назва «Спілки» пішла у небуття, і хоча її члени залишались у відроджених організаціях, але більш вірно десь з 1909 р. відносити їх безпосередньо до РСДРП. Хоча спроби відновити «Спілку» були у 1912 р., коли М.Галаган зорганізував декілька гуртків на Чернігівщині, і навіть у 1917 р. у перші місяці революції дехто з колишніх провідників обговорював цю ідею [239, с. 143].

Есери влітку 1907 р. активно пропагували серед селянства тактику бойкоту виборів і підготовку до збройного повстання. Лише в липні їхні відозви розповсюджувались у Чернігівському, Городнянському, Сосницькому, Борзенському, Остерському і Глухівському повітах. За відомостями жандармів, продовжувала діяльність бойова дружина у с. Кладьківка Борзенського повіту чисельністю до 30 осіб і робились спроби створити терористичну групу в Остерському повіті [68, арк. 39, 47, 53]. Швидше за все, до есерів належала революційна група у Ніжинському повіті, учасники якої брали участь у підпалах маєтків [23, арк. 1]. До членів її комітету міг належати депутат II думи В. Хвіст, що вів на Ніжинщині влітку 1907 р. активну пропаганду, закликаючи до підпалів хліба у заможних селян і поміщиків [124, арк. 96]. 16 серпня рада конотопського союзу робітників-есерів випустила листівки із закликом пасивно і активно бойкотувати вибори «...вплоть до принуждения черносотенных избирателей

разойтись по домам» [139, арк. 1] Однак великого впливу на населення есерівські заклики не мали. Вибори уповноважених відбулись у 148 волостях губернії, не відбулись у 30, і тільки один волосний схід відмовився брати у них участь [221, с. 1]. У волостях, де вибори не відбулись, причиною стала не стільки есерівська агітація, скільки загальне падіння активності виборців. Селянські уповноважені у Чернігівській губернії навіть обрали двох есерів виборщиками, правда вибори були скасовані [338, с. 45].

У 1908-1909 рр. продовжували діяти групи есерів у Новозибкові (серед учнів реального училища) та Чернігові і Конотопі [88, арк. 76, 81, 335]. У Чернігові деякий час існував гурток самоосвіти. На 1910 р. у повітах губернії есери ніякої практичної діяльності не вели, хоча окремі прихильники партії тут залишались.

Можливо, у кінці 1907 р. на півночі Лівобережжя ще залишались окремі прихильники партії народних соціалістів, оскільки у жовтні ц. р. до Чернігова надійшла постанова 3-ї конференції партії, яка звертала увагу на недопустимість терору і закликала членів партії сприяти кооперативному руху [35, арк. 2 і зв].

Поволі, але неухильно занепадала партійна мережа УСДРП. Останнім проявом її діяльності серед населення стала участь у виборній кампанії до III думи. У серпні 1907 р. була навіть проведена повітова конференція осередків УСДРП у Козелецькому та Ніжинському повітах. Партія намагалась продовжити роботу серед ніжинських гімназистів та робітників, але без особливих успіхів. На одному з зібрань були присутні всього 5 заляканих робітників. З кінця 1907 р. активність партії різко впала, зникли організації в Конотопі, Кролевці, Глухові і Борзенському повіті [327, с. 189, 195]. Ще кілька років підтримувала існування ніжинська група. С. Наумов саме з нею пов'язує виникнення проекту т. зв. «шкільної мережі» УСДРП. Проект передбачав здобуття зв'язків з педагогічними відділами земств, через них – вплив на сільських учителів і відбір учнів, що цікавляться українською літературою [76, арк. 354]. Ніжинські українські соціал-демократи взяли активну участь у роботі місцевої «Просвіти», через яку вони поширювали в повіті свою літературу, зокрема газету «Слово»

[283, с. 75-76]. Представники Ніжина брали участь у київських нарадах УСДРП влітку 1908 р. і в лютому 1910 р. Востаннє делегати від Чернігова і з Ніжинського повіту були присутні на з'їзді у Києві у березні 1911 р. [310, с. 79]. Щоправда, у 1909-1910 рр. активізувалась партійна організація в Прилуках Полтавської губернії, але вона не мала зв'язку з повітами Чернігівщини.

Українські есери в краї не проводили ніякої помітної діяльності у 1908-1910 рр., хоча окремі прихильники цієї ідейної течії могли бути, як видно з подій у наступні роки. На 1908 р. у жандармських звітах зникає інформація і про діяльність у краї груп Поалей-Ціон та сіоністів-соціалістів.

Тоді ж, у кінці 1907-1908 рр. практично припиняється діяльність бундівських організацій. Останнім її виявом стало видання і поширення стародубською групою листівок з приводу річниці «кривавої неділі» у січні 1908 р. [78, арк. 12] Збір інформації жандармським управлінням протягом 1908-1909 рр. не виявив жодного сплеску активності. Ні разу не обирались і делегати від чернігівських організацій на конференції Бунду. Проте окремі члени та прихильники партії залишались у Глухівському повіті і, можливо, у Новозибкові та Стародубі [79, арк. 109-110]. Така ж ситуація спостерігалась і в наступні роки. Спроба відновити гурток Бунду у Чернігові у квітні 1910 р. залишилась без успіху [37, арк. 1].

Групи есерів-максималістів продовжували діяти у тих же повітах, що й раніше, але до них приєднались групи у Глухівському повіті (діяла у с. Локотки і Шостці) та у Сосницькому. Глухівська група, швидше за все, утворилась, як і клинцівська, з найактивніших членів соціал-демократичної організації. Її члени – робітники порохового заводу – виробляли бомби для себе і для інших груп, зокрема підтримували зв'язки з Конотопом. Крім того, вони неодноразово розкидали листівки у Шостці [299, с. 125]. Сосницька група, т.зв. «банда Індика», займалась двома видами діяльності – поширенням листівок, зокрема у м. Макошине, і грабунком винних крамниць та землевласників, знищуючи заодно представників поліції. Банда була ліквідована у бою з поліцією 29 вересня 1907 р. [109, арк. 2, 16]

Друга половина 1907 р. стала піком діяльності цих об'єднань, як у плані терору та експропріацій, так і в плані агітації та взаємозв'язку. Лише семенівська організація підтримувала зв'язки із Новгород-Сіверським, Шосткою, Гомелем, Новозибковом. Та під ударами каральних органів вони поступово зникають. Навесні 1908 р. затихла семенівська, влітку після кількох невдач - шосткинська група. Спроба відновити останню була здійснена взимку 1908-1909 рр., але, здається, без успіху [80, арк. 76, 82, 86]. Лише клинцівська група поступово перетворилась у знамениту банду Савицького і тероризувала заможних селян, підприємців і поміщиків на півночі регіону ще кілька років. Якщо вірити спогадам, М. Савицький на чолі невеликого загону (у 1909 р. не більше 10 осіб) знищував поміщиків, експропріював їхнє майно і роздавав бідним, агітуючи серед бідноти за ведення боротьби проти поміщиків та попів [115, арк. 2]. Ці дані знаходять підтвердження в поліцейських звітах, де зазначалось, що на противагу непопулярній поліції, яка часто допускала сваволю, банда Савицького встановила з населенням добрі відносини і добре платила за його послуги [108, арк. 9] (мабуть за інформацію). Напади максималістів і в цей час відзначались резонансом. Так, 19 серпня 1909 р. добре озброєна група з 6 осіб на чолі з прибічником М. Савицького І. Усовим увірвалась у посад Свяцький, де вбила двох городових і двох поранила [110, арк. 1, 8].

За чисельністю групи максималістів були, як правило, невеликими. Виняток – клинцівська, яка налічувала 100 осіб. Близько 20 осіб мала семенівська організація, 16 – кролевецька, не менше 10 – стародубська та шосткинська. Щоправда, у березні 1908 р. у Семенівці за причетністю до максималістів було арештовано 60 осіб [108, арк. 13 зв]. Отже, загальна чисельність учасників організацій на кінець 1907 р. могла складати 200-300 душ. За соціальним складом найчастіше групи максималістів були робітничими з участю селян та інтелігенції, а у клинцівській також учнів. Семенівська група складалась із 14 робітників, 3 інтелігентів, 2 селян і 1 без певних занять [299, с. 123-125].

Активність анархістів у 1907-1908 рр. була незначною. Відомо, що декілька анархістів (за способами діяльності дуже близькі до бандитів) - Г. Чернявський, М. Малафєєв, І. Іваненко - діяли в Ніжинському повіті влітку 1907 р. [72, арк. 327] У Конотопському повіті в 1907-1908 рр. діяла групка анархістів під проводом А. Найдиша та С. Шапіро з голосною назвою «Летучий боевой отряд южно русской федерации анархистов-коммунистов», яка займалась вимаганням грошей під загрозою терору [232, с. 2]. У 1910 р. в Стародубському повіті затримано «ініціативну групу анархістів Півдня» з трьох осіб після скоєного пограбування [82, арк. 2, 5-6]. Це останній відомий випадок діяльності анархістів у регіоні.

Поширення літератури у 1907-1910 рр. позначає лише останні сліди затухаючої діяльності. Саме до них можна відносити поширення прокламацій «Спілки» у м. Монастирище Ніжинського повіту, соціал-демократичних газет у Новій Басані Козелецького повіту, Корюківці у 1909 р., Глухові, Кролевці, Конотопі на поч. 1910 р. Ще у жовтні 1908 р. видав прокламацію чернігівський комітет РСДРП [363, с. 199]. Власні листівки неодноразово поширювали у Шостці максималісти у 1908 р. Хоча агітаційній роботі їхні групи не надавали першорядного значення, але увагу приділяли постійно. Так, навіть покинувши губернію, М. Савицький через своїх однодумців поширював у селах Глухівського повіту революційні брошури. Це була максималістська література, можливо з анархістським ухилом, оскільки під її впливом підпільні зібрання обговорювали відібрання землі від поміщиків, залишаючи без уваги встановлення революційної влади [115, арк. 2,3].

Відновлення політичного руху на півночі Лівобережжя було пов'язане з відродженням молодіжних самоосвітніх організацій. У Чернігові, наприклад, ще з 1909 р. сформувалась загальна учнівська організація, в якій брали участь прихильники різних течій соціалізму [116, арк. 71]. Неоформлений позапартійний гурток молоді діяв у перші роки реакції у Сосницькому повіті, охопивши поступово великі села і містечка. Пожвавлення його припадало на

літні канікули з приїздом студентів. Займався він переважно самоосвітою та дискусіями з приводу автономії України та земельної реформи [243, с. 19].

Активізація соціал-демократичних груп почалась у квітні 1912 р., коли з нагоди розстрілу робітників на Лені і виборів до IV Державної думи вперше за кілька років видала листівку чернігівська група. У середині 1912 р. вона в Чернігові починає організацію нелегальних професійних об'єднань, які незабаром провели кілька невеликих ремісничих страйків [363, с. 208]. Втім, значних профспілок зрештою утворити не вдалось, оскільки підпільні зібрання з участю більше 10-12 осіб не вдавалось приховати. В соціалістичній організації учнів середніх шкіл прихильники есдеків у 1911-1915 рр. утворили декілька гуртків з переважаючою участю більшовиків. Деякий час соціал-демократичний гурток існував і у місцевій семінарії. Серед ремісників Чернігова у 1913-1914 рр. організувано декілька просвітницьких партійних гуртків за цеховим принципом, їхніх учасників, зокрема, навчали грамоті [116, арк. 73, 128 і зв.]. Утворюються профспілки і в інших містах, але невідомо, чи був тут партійний вплив.

Велику увагу соціал-демократи присвятили т. зв. клубу трудящих, що був відкритий в губернському центрі влітку 1913 р. Спочатку правління клубу складалось із поміркованих осіб. Прихильники РСДРП зуміли добитись переобрання правління і розпочали передплату соціал-демократичних газет, обговорення агітаційних виступів тощо. Разом з тим, щодо тактики роботи серед соціал-демократичних учасників клубу розгорнулась дискусія. Одна група виступала за збереження клубу як схованки при переслідуванні, інша прагнула зібрати більше коштів, членів і готувати до революційних акцій; третя група обстоювала негайний революційний виступ, відмовляючись від культурної діяльності [363, с. 210-211]. Більшовицька група, за оцінкою В. Щербакова, налічувала напередодні війни 30 членів. Згодом, у 1914-1915 рр. вона збільшилась до 40-45 осіб. Залишалась у Чернігові і група есдеків-меншовиків, переважно працівників земства, які не вели активної роботи і контактували переважно з кадетськими діячами [115, арк. 26 зв.]. Меншовики, згідно зі спогадами, були і серед ремісників, але це були одиниці.

Керував організацією РСДРП в Чернігові комітет із п'яти осіб (тимчасове бюро). Бюро координувало і скеровувало діяльність учнівських, робітничих, пропагандистських гуртків, профспілок.

Невеликі групи есдеків спробували відновити діяльність у 1912-1913 рр. у Клинцях і Новозибкові, декілька партійців працювали у 1913-1914 рр. у Конотопі, де намагались утворити гурток, і Кролевці, у т. ч. дехто з колишніх членів УСДРП. Відомо про поширення соціал-демократичної літератури серед селян Ніжинського повіту у 1912 р. і утворення осередку молоді [117, арк. 5]. Фактично оформлених партійних організацій РСДРП напередодні I світової війни в регіоні не було, за винятком північних повітів, на які поширювалась активність відновленого на початку 1910-х рр. Поліського комітету РСДРП, в якому переважали більшовики. Але масштаб діяльності місцевих організацій був значно меншим, ніж у 1905-1907 рр. У деяких повітових центрах, напр. Новгород-Сіверську, протягом 1907-1917 рр. не існувало жодних соціалістичних груп [116, арк. 89].

Відсутність будь-якої інформації про групи УСДРП в Чернігівській губернії після 1911 р. змушує нас погодитися з висновком С. Наумова, що тут, як і на Лівобережжі в цілому, напередодні Першої світової війни було зруйновано не лише організаційну структуру партії загалом, а й усіх її місцевих осередків.

Жодних ознак життя на початку 1910-х рр. не виявляли і бундівські групи, хоча поряд, у Гомелі бундівська організація уже з 1910 р. відновила активну роботу. Жодні делегати не надсилались від організацій Лівобережжя на 8-му партконференцію Бунду, немає їх і в списку кореспонденції та розсилки циркулярів партії [33, арк. 136, 139]. Відомо про наявність прихильників Бунду у Глухові, куди у грудні 1913 р. приїжджав партійний робітник М. Плоткін, але партійна робота тут не поновилась. Так само не виявили жандарми слідів активності Бунду і в інших повітах губернії [95, арк. 433; 101, арк. 7]. Бундівські групи, якщо подекуди й існували, то знаходились у стані летаргійного сну, що підтвердив і аналіз В.І. Гусевим діяльності Бунду в середині 1910-х рр. [282, с. 8]

Восени 1910 р. зробили спробу відновити діяльність поалей-ціоністи Чернігова у формі гуртків. Зголосилися взяти участь 6 осіб, але через незгоди між ними спроба не мала успіху [84, арк. 1 зв]. Є відомості про існування осіб, причетних до ЄСДРП ПЦ, в Суражі. Як і в російських партій, початок відновленню сіоністсько-соціалістичних об'єднань у 1912 р. поклав стихійний єврейський учнівський рух. Восени 1912 р. серед єврейських гімназистів утворився гурток, який поглиблено вивчав єврейську мову та історію. Взимку 1912-1913 рр. гурток підпав під вплив чернігівця-студента Галленського університету І. Шильмана, який познайомив учасників з сіоністським рухом в Західній Європі. Навесні 1913 р. гурток поступово перетворився у партійний осередок невизначеної належності, близький до сіоністів-соціалістів. Головою його обрали Л. Стерліна, на підпільному зібранні 20 учасників було затверджено статут, обрано казначеїв, встановлено порядок збору шекелю [38, арк. 99, 101].

Судячи зі спогадів, під впливом І. Шильмана, який став членом ЄСДРП ПЦ, члени гуртка у 1913 або 1914 рр. приєдналися до цієї партії і розвинули активну діяльність у молодіжному середовищі Чернігова. Фактично у 1914-1915 рр. Поалей Ціон потіснила РСДРП(б) серед учнівської та робітничої молоді міста і з цього часу обидві організації користувались рівним впливом, причому їхні лідери і члени активно спілкувались і навіть зібрання гуртків проводили на спільних квартирах. Такою, наприклад, була квартира Шильманів, двоє з сім'ї яких були більшовиками, а Ілля, як уже сказано, поалей-ціоністом. Приблизна кількість поалей-ціоністів у Чернігові на 1916 р. складала 65 осіб [99, арк. 65, 229]. Не виключене існування невеликої групи ЄСДРП ПЦ у Клинцях, оскільки у травні 1917 р. місцевий комітет повідомляв, що їхня організація з'явилась давно, а також у Ніжині, хоча тут, найвірогідніше, організація виникла в роки Першої світової війни [18, арк. 16; 19, арк. 33, 50, 107]. Ці відомості потребують перевірки.

Очевидно, більшість молодіжних гуртків Чернігова діяла у взаємному контакті. Відомі навіть деякі спільні справи, як-от ведення фінансової комісії для допомоги політв'язням і засланим, а також їхнім сім'ям. Кошти для цієї

комісії збирались уповноваженими від гуртків серед молоді, частина грошей надходила від влаштування легальних і нелегальних вечорів [119, арк. 15-16].

Діяла в Чернігові і невелика група есерів, переважно серед учнів. У 1911 р. вони організували гурток учениць жіночої гімназії. Незабаром вони спробували розпочати працю серед шевців, але в організованій дискусії представникам більшовиків вдалось перемогти опонентів [119, арк. 139]. Чернігівські есери і надалі залишились інтелігентсько-учнівською групою, яка не мала зв'язку із ремісничим середовищем.

Відомо про наявність у Чернігові українських есерів. До них належав, зокрема, М. Ковалевський, учасник українського гімназичного гуртка. У 1913 р. він, уже будучи студентом і активістом УПСР, виступав на зібранні на Десні перед чернігівцями. За браком джерел важко визначити, чи існували в місті дві окремі групи – російських та українських есерів, чи й ті, й інші діяли в рамках одного товариства. Можливо, відокремлення українців сталось уже під час Першої світової війни. У цей час роботою гуртка української молоді керував В. Елланський, що вже у той час мав близькі зв'язки з місцевими більшовицькими гуртками [270, с. 50; 400, с. 210].

Діяльність есерів проявлялась у Козельці серед учнів міського училища у 1911-1912 рр. Місцеві есери знаходились під впливом українського руху, оскільки члени організації брали участь у просвітницькому учнівському гуртку. Неясно, однак, чи можна їх відносити до партії українських есерів, оскільки один з учасників, переїхавши до Ростова-на Дону відразу включився до групи російських есерів, влітку 1914 р. знову вів у Козельці партійну роботу, а потім разом з більшовиком Самусем антивоєнну агітацію [116, арк. 102-103]. Втім, відомо про існування у 1910-ті рр. організації українських есерів у Новій Басані Козелецького повіту. На думку С. Наумова, до неї увійшли рештки групи УСРДП, що діяла в повіті раніше. Декілька відомих українських есерів зібрались навколо М. Шаповала у Глухівському повіті після 1911 р. Однак до Першої світової війни вони не проявляли помітної партійної роботи, особливо серед

населення. Можливо, у Глухові діяли і російські есери, оскільки у 1913 р. за належність до ПСР було вислано з міста Д. Юдкевич [95, арк. 377].

Групи українських есерів поступово набували організаційної чіткості, зокрема через встановлення зв'язків між собою і з Київським комітетом, однак значно поступались формалізованій і налагодженій роботі інших партій, особливо РСДРП та ЄСДРП ПЦ в Чернігові, і це дає підстави погодитись з С. Наумовим у тому, що фактично українські есери у краї, як і взагалі на Лівобережній Україні, становили собою не організовану партію, а швидше ідейну течію [327, с. 214], що поєднувала гасла національного руху і соціального радикалізму. За своєю тактикою і орієнтацією на збройну боротьбу українські есери продовжували традиції есерівського руху. Так, уже в 1913-1914 рр. за спогадами М. Ковалевського при провінційних групах есерів почали закладатись спеціальні терористичні групи [243, с. 183].

Наостанок відзначимо виникнення у Конотопі серед робітників залізничних майстерень взимку 1912-1913 рр. групи з 20 осіб, які називали себе вільними соціалістами, відкидаючи належність до якоїсь революційної організації. На жаль, ніяких деталей про їхню діяльність чи програму нам невідомо [97, арк. 2].

Загалом діяльність усіх політичних партій на півночі Лівобережжя навіть у момент певного підйому далеко поступалась рівню активності не лише під час революції 1905-1907 рр., але навіть у 1903-1904 рр. Так, жодних виступів не вдалось організувати у 1913 р. ні з приводу 9 січня, ні 1 травня. Навіть літератури було небагато – відомо всього два випадки поширення есерівських листівок [99, арк. 7, 34].

Таким чином, партійна робота соціалістичних груп у краї розподіляється на два періоди, розмежовані цілковитим спадом у 1909-1911 рр. Перший із них продовжував традиції, закладені під час революції 1905-1907 рр. Провідне місце у цей час в регіоні продовжували займати організації «Спілки», виділяючись як за поширенням, так і за живучістю в умовах тотальних арештів. Спалах активності спробували здійснити есери, але їхні авантюрні заклики до посилення силової боротьби потерпіли явний крах, як і тактика бойкоту виборів до III думи.

Поступово і неухильно занепадали бундівські групи та організації УСДРП, хоча осередки останніх проіснували досить довго у Ніжині і Чернігові. Зникли у 1907 р. сіоністи-соціалісти, а 1908 р. анархісти. Досить вперто і довго проводили боротьбу максималісти, опираючись на підтримку населення, особливо група М. Савицького, яка перейшла до напівпартизанської діяльності, демонструючи химерне поєднання кримінальних злочинів і ідейної агітації. Та населення явно вже охолело до будь-яких проявів революційного руху.

Відродження соціалістичних груп на Чернігівщині відбувалось у 1912-1914 рр. І за кількістю учасників, і за масштабом поширення партійне життя далеко поступалось не лише революційному періоду, але й 1903-1904 рокам. Фактично постійна партійна робота проводилась лише в Чернігові, в інших повітах тільки подекуди існували соціалістичні групи, переважно есерівського спрямування, на півночі регіону – також соціал-демократичного. Змінився і переважаючий політичний спектр руху. На зміну переважно меншовицькому активу попередньої організації першість серед чернігівських соціал-демократів зайняли більшовики, які значно чіткіше, ніж у 1905-1907 рр. відокремлювались від інших груп. І хоча єдності серед прихильників партії не було, без сумніву, більшовицькі групи вели провід. Замість бундівців і ССРП керівне місце, змагаючись на рівних з РСДРП(б), серед єврейських робітників та учнів зайняли члени ЄСДРП ПЦ. Зазначимо, що в ідеології цієї партії у той час марксизм почав превалювати над сіоністськими ідеалами. Порівняно незначне місце, обмежуючись молодіжними гуртками, займали чернігівські прибічники соціал-революціонерів.

Крім Чернігова, лише подекуди в повітах існували оформлені партійні організації. Серед них переважали есерівські гуртки, але діяли розрізнено і лише напередодні Першої світової війни розпочали консолідацію. У летаргічному стані знаходились бундівські об'єднання. Подекуди зароджуються поалейціоністські гуртки. Український соціалістичний рух був представлений есерівською течією. УСДРП так і не відновила діяльності.

4.3. Консервативно-монархічні організації на півночі Лівобережжя України

У 1907-1908 рр. мережа організацій СРН в губернії продовжувала зростати кількісно і територіально. Якщо за оцінками І. Киселева, А. Кореліна та ін. на початку 1907 р. у відділах СРН по Чернігівській губернії налічувались 7631 особа [381, с. 78], то в наступному 1908 р., за даними департаменту МВС, СРН налічував у краї 8100 членів, організованих у 9 відділах і 30 підвідділах. Найбільшим центром союзників був Ніжин і ніжинський повіт, де міський відділ і 5 сільських підвідділів об'єднували 3 750 осіб. Виділявся за кількістю і чернігівський відділ, що мав 800 членів, а разом із 5 підвідділами у повіті налічував 1250 осіб. У Городнянському повіті було 1400 союзників у п'яти підвідділах. Інші повітові організації були невеликими, а в 4 повітах – Козелецькому, Мглинському, Новгород-Сіверському, Сосницькому – відділів СРН не існувало [152, с. 621, 624]. На відміну від інших партій, у перший пореволюційний рік чорносотенний рух продовжував зростати, тоді як краєві структури партій парламентського типу, таких як кадети та октябристи, зазнали занепаду. Октябристи, незважаючи на всі можливості легальної діяльності, зменшили чисельність удвічі, хоча їхні представники щойно виграли вибори до III думи по Чернігівській губернії. У той же час відомо, наприклад, про відкриття відділу СРН у Городні 8 липня, а в кінці грудня 1907 р. підвідділів у Передмостній Слобідці Остерського повіту (зараз територія Києва), який незабаром об'єднав до 300 учасників, і в с. Кладьківка Борзенського повіту, до котрого записався 71 житель села [77, арк. 4 і зв.]. У червні 1907 р. з'явилась навіть учнівська група прихильників Союзу руського народу в ніжинській жіночій гімназії [213, с. 3].

Підтвердили зростання впливу СРН у регіоні і вибори до III Державної думи. Не заперечуючи чинник адміністративного впливу, який мав певне значення, все ж відзначимо, що до губерньського виборчого зібрання союзники провели майже половину виборщиків. За даними В. Попика, порівняно з іншими

партіями СРН провів найбільше виборщиків по селянській курії (8 з 24), II міській курії (4 з 15) і по курії землевласників (39 із 64), поступившись у I міській курії кадетам [338, с. 79-82]. Втім, «Черниговское слово» наводить дещо інші цифри: 32 правих від землевласників, 7 від селян, а всього 46 [223, с. 2], до того ж і ці дані характеризують не членство в СРН, а прихильність до консервативних і монархічних ідей. Саме тому поступились союзники на користь кандидатів октябристів на виборах до III Державної думи, провівши лише декілька депутатів, до того ж маловідомих серед організацій союзу. Депутатами від правих стали малопомітні делегати селянства В. Гузь, П. Базилевич, а також борзенські виборщики Л. Кочубей та П. Родіонов [228, с. 1], які, швидше всього, навіть не були членами Союзу руського народу.

Серед землевласників перемога союзників була забезпечена значною мірою завдяки голосам духовенства, що підтримувало монархічний рух. Як і у попередні роки, члени СРН і духовенство нерідко маніфестували взаємну прихильність. Так, у містечку Березне 2 вересня 1907 р. відбулось урочисте освячення хоругв місцевого відділу СРН архімандритом Домницького монастиря у співслужінні з місцевими священиками [220, с. 2]. Переконливу перемогу здобули кандидати союзників у Чернігові, причому по 2-му з'їзду менш заможних виборців з подвійною перевагою [222, с. 2]. В той же час у деяких містах, як-от у Конотопі, відділи СРН залишились бездіяльними під час виборчої кампанії.

Заспокоєння населення у період столипінської реакції на перших порах покращило умови роботи організацій СРН. Однак умови роботи відділів не відразу стали комфортними. Деякий час у місцевостях особливо активного бандитизму продовжувався «відстріл» членів СРН. Ввечері 21 липня 1907 р. у с. Шаповалівка Борзенського повіту у власній хаті з рушниць було смертельно поранено голову осередку СРН М. Гірченка [215, с. 2], а 27 липня вбито члена підвідділу СРН І. Воскобойнікова. Показово, що в обох випадках убивства були здійснені без пограбування [216, с. 2].

Слід сказати, що і в роки реакції діяльність відділів СРН у селах і містечках регіону неодноразово викликала протистояння з колишніми членами революційних організацій та частиною населення, що їх підтримувала. Такі конфлікти неодноразово роздмухувались пресою з обох боків аж до спотворення. Так, у Передмостній Слобідці 29 серпня 1908 р. бійка кількох союзників з пожежниками переросла у напад натовпу на чайну СРН. Після цього «Киевлянин» описав жахливі звірства над союзниками і повний розгром чайної, а «Киевская мысль», навпаки, опублікувала повідомлення про обшуки і побиття напередодні союзниками невинних людей, насправді ж обидві публікації дійсності не відповідали [77, арк. 5 і зв]. У с. Требухові Остерського повіту декілька селян постійно провокували членів місцевого відділу СРН, намагаючись побити або виразити до них презирство [80, арк. 197, 201]. Взагалі, складається враження, що під впливом преси протилежних таборів союзники з одного боку і прихильна до радикалів частина населення з іншого виробили певні стереотипи сприймання один одного, які унеможливлювали мирне співіснування на побутовому рівні.

У пореволюційні роки союзники розширюють свою діяльність, охоплюючи крім політичної, культурну та благодійну сферу. До цього, можливо, спонукала зростаюча політична апатія населення. Відділи починають відкривати чайні, де проводяться їхні зібрання. Такі чайні у 1908 р. діяли у Чернігові та Передмостній Слобідці. При чернігівському відділі діяв якийсь час навіть жіночий гурток дам-союзниць, якому восени 1908 р. доручили організувати по неділях народні читання [77, арк. 8]. Читання проводились на релігійно-моральні та історико-патріотичні теми з демонстрацією слайдів проектором [230, с. 2]. Відомо про існування дамського гуртка і при ніжинському відділі, представниця якого Є. Іваниця виступала і на зібраннях сільських підвідділів із закликом залучати жінок до руху союзників [219, с. 2-3]. Відділ СРН у Передмостній Слобідці, крім читань у чайній, влаштував кравецьку майстерню і взяв підряд на пошиття білизни [77, арк. 6]. У с. Пятовське Стародубського повіту восени 1907 р. діяла споживча лавка плотновського відділу СРН.

У Ніжині відділ СРН щорічно влаштовував з нагоди Паски розговляння для найбільшої частини населення; у розговляннях брали участь до тисячі осіб, які безоплатно отримували сало, паски і яйця [329, с. 640]. У центрі міста при Благовіщенському монастирі ніжинські союзники влаштували бібліотеку відділу. У кінці 1907 р. вони видали брошуру про християнське проведення свят [125, арк. 44], намагались конкурувати із земством у постачанні хліба незаможним ніжинцям. У 1908 р. відділ СРН організував театральні вистави у Народному домі Ніжина [126, арк. 3 зв, 20-21].

Активну участь брали союзники у влаштуванні загальнодержавних ювілеїв та річниць – 200-річчя Полтавської перемоги у 1909 р., 50-річчя скасування кріпацтва у 1911 р. 28 липня 1912 р. відділ СРН у Ніжині (єдиний з партійних організацій міста) звертався до міської думи за погодженням його участі в урочистостях з приводу 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. [122, арк. 44].

Не зменшувалась активність чернігівських представників СРН і на всеросійських заходах цього руху. Голова губернського відділу союзу о. Ф. Васютинський був учасником і доповідачем на приватній нараді СРН у Ярославлі 8-11 березня 1909 р., наполягаючи на більш тісному зв'язку центрального керівництва організації і її місцевих осередків.

Та з часом мабуть для частини інтелігенції, залученої до чорносотенного руху, його ідеї почали здаватись застарілими. Більш модерними і привабливими виглядали російські націоналістичні організації, зокрема Всеросійський національний союз, що виник 1908 р. Незабаром з'явилась філія його у Чернігові, до якої перейшла частина провідників місцевого відділу СРН. 15 серпня 1912 р. відкрито відділ у Ніжині. Структура управління цієї організації нагадувала управління в Союзі руського народу. Рада відділу з 11 осіб обирала голову і товаришів голови. Впадає у вічі підкреслено елітарний склад керівництва націоналістів: у 1913 р. до ради входили адвокат, інспектор реального училища, чотири статських радники, один з яких, інспектор народних училищ, був раніше головою чернігівського СРН. Поважні особи очолювали відділи: у Чернігові генерал-майор у відставці В. Липинський (дружина якого у

1908 р. була товаришем голови відділу СРН), у Ніжині – два генерал-майори у відставці – голова і товариш голови. Товаришем голови чернігівського відділу був ректор місцевої семінарії архімандрит Олексій [98, арк. 13 і зв]. Слід зазначити, що саме на ВНС і партію октябристів зробив ставку уряд П. Столипіна, який досить прохолодно ставився до СРН. Можливо, тут криється причина зосередження в структурах першого значної кількості чиновників. Окрім партійного відділу, у Чернігові діяв клуб російських націоналістів, очолював його теж В. Липинський, а правління складалось практично з тих же осіб, що й рада відділу.

У 1908-1911 рр. у Ніжині продовжував діяльність відділ київського товариства молоді «Двуглавый орел». У 1908 р. він налічував близько 300 членів [152, с. 621], очолював його священник Лубенцев.

Тим не менше, нові об'єднання не набули масового характеру. СРН і далі утримував першість серед правих організацій губернії. Точних відомостей про динаміку чисельності учасників правих об'єднань на півночі Лівобережжя України у 1910-х рр. немає. Окремі факти свідчать, що і в цей час Союз залишався впливовою і діяльною організацією. Так, ще у січні 1911 р. головна рада СРН доручила Конотопському відділу розглянути питання про відкриття підвідділів у с. Лукно та ст. Юсківці за зверненням місцевих жителів [153, с. 9].

Однією з нових галузей роботи союзників стало сприяння військово-патріотичній підготовці юнацтва. З цією метою на межі 1900-х – 1910-х рр. почали утворюватися т. зв. потішні загони. Відділи ці діяли при навчальних закладах. У Ніжині такий загін було утворено у 1910 р. під назвою «Ніжинське потішне військо», до нього приймали підлітків 10-15 років християнського віросповідання. За мету його існування ставились фізичне загартування, підготовка до військової служби, виховання відданості імператору. У вересні 1911 р. ця потішна рота ніжинського відділу СРН у кількості 53 осіб взяла участь в урочистому марші в Чернігові на очах імператора Миколи II [346, с. 2]. Мабуть, перший виступ сподобався глядачам і керівництву союзників. Наступного року за погодженням із Київським навчальним округом було

вирішено взяти участь у огляді в Санкт-Петербурзі. Збір призначено було в Києві на 12 липня 1912 р. У ньому повинні були взяти участь загін чернігівської чоловічої гімназії, чотири напівроти «потішних» з Почепського, Погарського, Гремяцького і Стародубського 4-класних училищ та рота ніжинського 2-класного залізничного училища. Загальна кількість учасників складала 290 осіб. Напередодні від'їзду потішних їх оглядали генерал-лейтенант і полковник 176 Переволочанського полку [122, арк. 54]. Відділ СРН брав участь також у святкуванні 26 серпня 1912 р. в Ніжині ювілею Вітчизняної війни 1812 р.

У 1911 р. стався остаточний розкол Союзу руського народу на прихильників О. Дубровіна, колишнього голови ради руху та прибічників оновленої головної ради СРН. Можна обережно припустити, що більша частина відділів СРН на півночі Лівобережжя наслідували приклад лубенського відділу, який повністю і безумовно перейшов на бік О. Дубровіна. Зокрема, у роботі Всеросійського з'їзду СРН у Москві 21 листопада – 1 грудня 1911 р., організованого прихильниками останнього, взяли участь делегати Бардницького (?), Ніжинського, Передмостно-Нікольського, Стародубського та Чернінського (Чернігівського?) відділів СРН Чернігівської губернії, а С. Монаєв з Ніжина був обраний до числа почесних членів організації з правами членів-засновників [153, с. 55-58, 60]. Навряд чи розкол додав нових членів у лави союзників.

Внаслідок організаційної слабкості ВНС і СРН, вони об'єднали зусилля у виборчій кампанії до IV Державної думи восени 1912 р. Але незважаючи на те, що відділи як СРН, так і Всеросійського національного союзу проводили мітинги по всій губернії, вони не змогли провести через губернське виборче зібрання своїх лідерів і знову поступились октябристам. Від союзників був обраний депутат від селян, можливо лише тому, що ні октябристи, ні націоналісти не мали прихильників серед селянства, а також священик І. Борзаковський. Від націоналістів було обрано 3 депутати і один «примыкающий» [94, арк. 1-2]. Але вже у 1913 р. усі депутати-націоналісти покинули свою фракцію, а І. Борзаковський перейшов до націоналістів [401, с. 22, 27, 95, 116, 166].

Слід сказати, що поліція не відчувала особливого пієтету до діяльності чорносотенних організацій. Точніше, головну роль відіграло особисте відношення поліцейського керівництва до союзників. Так, у Передмостній Слобідці у 1908 р. союзники знаходились у ворожих відносинах з місцевим приставом. 20 вересня 1913 р. на ярмарку в Клинцях поліція затримала члена одеського відділу СРН, який продавав чорносотенні листівки. Суразький справник через відсутність дозволу на торгівлю конфіскував у нього всі видання і документи, крім паспорта, причому з відома керівництва жандармського управління [113, арк. 2].

Загалом у 1910-х рр. діяльність правих об'єднань стала доволі непомітною у громадському житті регіону. Знижується чисельність учасників. Так, на зібранні чернігівського відділу ВНС 16 березня 1914 р. було всього 65 присутніх. Відділ, діючи кілька років, досі не мав постійного приміщення [236, с. 3]. Громадська активність його на початку року виразилась лише в посиленні телеграми на підтримку православних закарпатців, над якими влаштувала суд угорська влада. В той же час ВНС, зокрема його чернігівський відділ, активно піднімає питання боротьби з українським національним рухом, котрим інші праві сили регіону мало цікавились. Приводом для виступу послужило святкування роковин Т.Г. Шевченка, до якого чернігівські націоналісти віднесли дуже негативно, пов'язуючи його з наростанням «мазепинського руху». Для ознайомлення з «мазепинською небезпекою» голова чернігівського відділу В. Липинський передав місцевому жандармському управлінню 25 примірників брошури «Поэт Т.Г. Шевченко с политической точки зрения», де говорилось про загрозу українофільства для політичного становища Малоросії, як багатой житниці Росії [102, арк. 10; 399, с. 3]. Місцеві відділи СРН певної позиції щодо українського питання не зайняли, хоч у листуванні їхніх діячів виражались думки про помилковість українського руху, який може призвести до сепаратизму і встановлення в Україні польсько-єврейського панування [129, арк. 3].

З 1910 р. проурядове «Черниговское слово» зовсім перестало висвітлювати діяльність на місцях правих сил, обмежуючись повідомленнями про з'їзди

російських націоналістів та думські промови. Майже відсутні справи про СРН та інші праві організації і в паперах чернігівського жандармського архіву. Швидше за все, губернська адміністрація під час передвоєнної стабілізації економічного і політичного життя зовсім махнула рукою на існування їхніх місцевих осередків. Натомість у середовищі громадськості і особливо інтелігенції регіону чорносотенний рух викликав відразу. Так, за спогадами, газети правого напрямку («Московские ведомости», «Новое время» та ін.) у Чернігові були непопулярні, зате великим попитом користувались «Речь», «Киевская мысль», «Русское слово» [120, арк. 29 зв]. В особистих же відносинах у земствах і громадських організаціях становище прихильників правих поглядів жандармське управління у 1910-х рр. характеризувало так: «запишись в союзники, так левые съедят, а начальство не поддержит» [103, арк. 13]. Без сумніву, ці умови, поряд з іншими (процес Бейліса тощо) сприяли поступовому розвалу ще недавно активних організацій. У 1916 р., коли департамент поліції захотів дізнатися, чи існують на місцях монархічні партії, по зібраним даним, окрім Ніжинщини, тільки в Конотопі існував невеликий відділ СРН, в якому числилось 56 осіб, що не вели ніякої діяльності. У решті повітів відділи, навіть у Чернігові й Городні, зникли зовсім, причому, за свідченням розісланих унтер-офіцерів, це сталося ще за кілька років перед тим. Правда, у Стародубі на початку 1914 р. ще існував відділ СРН з поодинокими прихильниками у селах повіту, але мабуть зник протягом року. Тоді ж місцевий священик намагався відкрити в одному з сіл відділ Руського народного союзу Михаїла архангела, але невідомо, чи була його спроба успішною [114, арк. 1 і зв].

Винятком із цього правила чомусь був ніжинський відділ СРН, який аж до 1915 р. зберіг сільську мережу з 11 підвідділів і загальну чисельність у 4 тис. осіб [103, арк. 8]. Керували відділом чиновник поштово-телеграфної контори С. Рибка і купець П. Ващенко. Втім, під час війни діяльність відділу теж затихла у зв'язку з тим, що значна частина учасників вирушила на фронт. Відділ зберігав певну фінансову основу – по його книгах навесні 1916 р. числилось більше 400

рублів. Правління відділу щотижня збиралось у бібліотеці для обговорення поточних справ [103, арк. 12].

Таким чином, піком піднесення СРН на півночі Лівобережної України були 1907-1908 рр., коли його осередки набули найбільшого впливу і популярності і фактично об'єднали навколо себе всіх діяльних монархічних діячів регіону. Аж до виникнення відділів Всеросійського національного союзу інші осередки правих партій були або дрібними гуртками, або знаходились під впливом СРН. Однак цей процес не супроводжувався ідейною перемогою над супротивними політичними силами. Інакше кажучи, табір прихильників монархії консолідувався на короткий час, але не збільшився за рахунок інших. Хоча союзники стали найчисленнішою політичною силою в регіоні, розмах їхньої організації все ж залишався недостатній для повної перемоги на виборах. Коли ж у наступні роки адміністрація губернії збайдужіла до СРН, і відповідно до зміни урядових настроїв перенесла увагу на октябристів та російських націоналістів, праві організації краю втратили свою єдність. Незважаючи на це, відділи союзників освоювали і розвивали різноманітні напрями роботи з населенням, зокрема культурної. Однак відтік чиновників та елітних прошарків від СРН до нових політичних сил зменшив його і так невеликі інтелектуальні і організаторські сили, залишені ж на власний розсуд селянські прихильники чорносотенного руху почали втрачати ентузіазм до справи. До всього, чернігівські праві, як націоналісти, так і союзники, так і не змогли випустити власної преси і фактично опинились у 1910-х рр. у становищі інформаційної блокади. Розкол СРН у 1911 р., програш процесу Бейліса та загальне падіння авторитету правих в імперії спричинили розпад місцевих структур цього руху, який виявився більше здатним до ідейно-масової організації в умовах революційних потрясінь, ніж до постійної діяльності в умовах парламентсько-бюрократичної системи, урядово-бюрократичному елементу якої він був у мирний час непотрібним, а методи парламентської боротьби освоїти не зміг.

Підсумовуючи розвиток місцевих партійних груп у 1907-1914 рр. на території північного Лівобережжя, зазначимо, що цей період характеризується цілковитим спадом діяльності усіх без винятку політичних партій. Однак у рамках кожного ідейного напрямку це відбувалось по-своєму. Наростання політичної апатії уже в 1907 р. відчули на собі партії ліберального центру. Не лише опозиційні до уряду кадети, але й октябристи, попри успішну виборчу кампанію, не зуміли запобігти скороченню своїх лав і занепаду місцевих організацій. Помітно вплинула реакція і на діяльність ліворадикальних груп, але тут безпосереднім фактором занепаду існуючих організацій стали арешти і переслідування. Політична апатія проявилась тут головним чином у відході від активної діяльності співчуваючих і розчарованих мас населення, що перешкодило рекрутувати нові кадри замість репресованих. Разом з тим найміцніші і найдієвіші організації – «Спілка», есери-максималісти – досить довгий час протидіяли владі.

На противагу лівому табору і центристам Союз руського народу і супутній йому організації у другій половині 1907-1908 рр. пережив пік зростання і популярності. Однак кількісний ріст швидше означав завершення мобілізації своїх прихильників, а не ідейну перемогу над суперниками. Про це свідчать випадки ізоляції чорносотенних організацій у суспільстві, їх протистояння зі значною частиною населення, що зберігало соціалістичні симпатії.

Оскільки період реакції фактично відкинув соціалістичні організації регіону до того стану, в якому вони перебували на початку 1900-х років, можна сказати, що відродження їхніх партійних осередків переважно відбувалось з чистого аркуша. Традиції партійної діяльності періоду 1905-1907 рр. були перервані, і в середовищі прибічників лівих політичних сил відбулась зміна поколінь. Важко однозначно простежити плюси і мінуси такого явища, але ясно одне: формування лівого партійного табору на Чернігівщині у 1910-х рр. відбувалось у новому вигляді і з новими обличчями. Колишні партійні діячі в умовах еміграції або пильного стеження поліції могли взяти тільки обмежену і здебільшого опосередковану участь у цьому процесі.

Пожвавлення партійної діяльності за масштабом далеко поступалось 1904-1907 рр. Навіть у Чернігові напередодні Першої світової війни соціалістичні групи були у кілька разів менші за чисельністю і зорієнтовані передусім на конспіративну і частково легальну діяльність культурно-професійного плану. Партійна ж робота в повітах поступалась навіть Чернігову. Прикметно, що на місцях саме національні організації (українські есери, Поалей-Ціон) розпочали перші спроби об'єднання місцевих партійних осередків.

На відміну від інших політичних сил, якраз у 1910-х рр. місцеві організації СРН вступили у смугу неухильного занепаду, зумовлену в основному загальноімперським занепадом руху (розкол верхівки СРН, моральна поразка у справі Бейліса, припинення урядової підтримки). Істотну роль відіграли і місцеві умови: відсутність власної преси, байдужість до руху місцевої адміністрації, перехід інтелігенції та чиновників до лав російських націоналістів. Нездатність губернських структур СРН освоїти методи парламентської боротьби, чужої стилю їхньої роботи, призвела до чергових поразок на виборах. Відділи ж Всеросійського національного союзу мали елітарний характер і згуртовували невелике число освічених, але далеких від маси місцевого населення осіб, розрізнені прихильники яких легко залишали ряди цього об'єднання. Ідеологія російських націоналістів відзначалась особливою нетерпимістю до українського національного руху навіть порівняно з іншими правими силами.

Кадети та октябристи у цей час залишались тісно пов'язаними з муніципальними та земськими органами, в яких їхні прихильники зберігали протягом цього часу своєрідний паритет. Пожвавлення політичного життя у 1910-х рр. частково торкнулось їхніх місцевих груп, але загалом не змінило ні стилю діяльності, ні місця у політичному житті. Як і раніше, організації лібералів залишались орієнтованими на парламентську діяльність, а не масову роботу, від трудових верств населення були здебільшого відчужені. До того ж у 1913-1914 рр. «Союз 17 октября» переживав ідейну кризу і розкол. Загалом ліберальні сили ставали все менш помітним у житті чернігівської глибинки і майже не докладали зусиль для припинення цієї тенденції.

ВИСНОВКИ

На початку ХХ століття в регіоні північного Лівобережжя України сформувався ряд місцевих організацій політичних партій, що акумулювали симпатії політично активного населення. Їх, на наш погляд, доцільно розподілити за національним принципом на течії українського та єврейського національного руху і партії та рухи загальнодержавного (загальноросійського) масштабу; за принципом ідеологічним (відповідно до ідеалів соціального і державного устрою) – на правих, лівих і ліберальний центр. Відповідно до цього спектру можна сформувати й відповіді на завдання нашої роботи.

1. Найявний на сьогодні історіографічний доробок по темі діяльності політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України характерний наступними рисами. По-перше, це нерівномірність у висвітленні окремих політичних течій. Найбільшу увагу у 1920-х – на початку 1990-х рр. присвячували РСДРП, особливо більшовикам. Від початку 1990-х рр. у центрі досліджень опинились українські політичні організації, також кадети, меншою мірою місцеві групи есерів, анархістів та бундівців. Решта партій та організацій залишилися поза увагою дослідників. По-друге, відсутня систематизована картина регіональної діяльності політичних партій (за винятком осередків українського національного руху). У працях з історії політичних партій на українських землях у цілому регіональні особливості, як правило, не висвітлені. Поодинокі сучасні праці місцевого рівня теж не містять комплексного глибокого аналізу діяльності всіх місцевих партійних організацій регіону. Внаслідок цих особливостей над висвітленням діяльності ряду політичних сил в регіоні все ще тяжіє ідеологічна спадщина радянського періоду, що потребує уважного перегляду, перевірки і введення в загальний контекст політичної історії регіону.

При опрацюванні джерел нами виявлено достатню документальну базу для вирішення завдань дисертаційної роботи. Аналіз і критичне використання неопублікованих джерел центральних, обласних архівних установ, фондів

Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, опублікованих документів та матеріалів, преси початку ХХ ст., спогадів разом з осмисленням напрацювань попередніх досліджень надає достатні можливості для відтворення цілісної картини діяльності місцевих організацій політичних партій на півночі Лівобережної України.

2. У дослідженні з'ясовано відсутність організованої політичної діяльності в регіоні до кінця 1890-х рр. Тим не менше, зародження у цей час політичних організацій тісно пов'язане з попередніми етапами революційного, а також ліберального земського руху. Розвиток народницького руху відіграв значну роль у формуванні свідомості своїх прибічників, заклав ідейні й організаційні підвалини для утворення партій, а земський рух на межі 1870-х – 1880-х рр. впритул наблизився до початку політичних акцій. Слід підкреслити поширення їхніх ідей у широких колах інтелігенції, яка для більшості партій у майбутньому стала головним середовищем комплектування свого активу і керівництва. Звертає на себе увагу, що на провідні позиції на межі ХІХ-ХХ ст. у регіоні висуваються організації соціал-революційного і соціал-демократичного спрямування, діяльність яких стала своєрідним локомотивом для інших політичних організацій краю. Їхні успіхи прискорили виникнення в регіоні осередків українського та російського ліберального руху, що у 1904-1905 рр. перетворюються на партійні організації, а також політизацію і радикалізацію діяльності значної частини учасників сіоністського руху. Наростання тиску зазначених політичних сил на основі політичного режиму стало основним поштовхом для оформлення і становлення місцевих відділів правих і правоцентристських партій, а невдачі лівого руху – для розвитку терористичних організацій.

Формування мережі партійних осередків розпочалось у 1901-1903 рр. і закінчилось у кінці 1906 – на початку 1907 рр. При цьому на організаційну структуру регіональних організацій впливали умови існування і тактика діяльності. Кадети й октябристи в силу особливостей соціальної бази, зосередженої навколо земських структур, сформували стрункі централізовані

губернські організації. Комітети революційних організацій більше орієнтувались на зв'язок із провідними партійними центрами та розвиток шляхів сполучення. Тому Бунд і РСДРП так і не утворили єдиної губернської організації. Бундівські осередки розподілялись за впливом і зв'язками між київським і гомельським комітетами. В РСДРП виділились декілька крайових центрів, причому помічалось постійне тяжіння до об'єднання партійних груп північних повітів. «Спілка» фактично прийняла таку партійну структуру, поділивши губернію на окремі райони. Відносно консолідованими були губернські організації ССРП, есерів, а також РУП-УСДРП, хоча в останній помічалось прагнення ЦК безпосередньо контролювати і наглядати за діяльністю місцевих повітових організацій. Єдиною виступала і губернська організація СРН, хоча окремі відділи, особливо такі потужні як ніжинський, зберігали значну самостійність.

З'ясовано, що праві і правоцентристські партії у регіоні відзначались значною автономією місцевих організацій та свободою їх діяльності. Революційні партії у перший період діяльності (особливо соціал-демократи), навпаки, орієнтувались на суворий централізм, який поступово ослаб протягом 1905-1907 рр. Само собою, чітких організаційних форм не було в анархістів та максималістів, які віддавали беззаперечну перевагу принципу координації, а не субординації в своїй діяльності.

Сформована мережа партійних осередків після 1907 р. пережила деякі зміни, пов'язані з занепадом соціалістичного і частково ліберального руху в роки реакції (особливо в 1909-1911 рр.); розколом у правому таборі, появою осередків російських націоналістів та його загальним занепадом. Але в цілому вона існувала в такому вигляді до Першої світової війни.

3. Характерною рисою інформаційно-пропагандистської діяльності ліберальних партій і значною мірою сіоністських товариств було поширення їхніх ідей через пресу та легальну літературу. Найбільших успіхів серед організацій цього напрямку досягли кадети, досить слабким був вплив чернігівської громади УДП-УДРП-ТУП, особливо у плані політичної пропаганди. Інформаційний вплив на населення Союзу руського народу і

дружніх йому організацій, що не мали власних місцевих друкованих органів, сильно залежав від позиції влади, а також усної, здебільшого, підтримки духовенства.

Серед революційних партій провідними за обсягом видання і поширення літератури були місцеві організації РСДРП, особливо у північних повітах. В окремі періоди, однак, серйозну конкуренцію для них складала РУП (у 1905 р.) та есери (у 1906-1907 рр.). Але загалом протягом 1900-х рр. саме РСДРП, а потім «Спілка» найдовше постійно підтримували свою інформаційну присутність серед населення краю. Окремо слід виділити середовище єврейських мас, у якому розгорнулась гостра боротьба пропаганди у 1905 р. між Бундом та РСДРП, а потім, у 1906-1907 рр. – між Бундом, ССРП і ЄСДРП ПЦ. З 1908 р. інформаційна кампанія революційних партій серед населення згорнулась, і поширення літератури виконувало в основному допоміжну роль для самоосвіти і гурткової роботи навіть у діючих організаціях.

4. У середовищі революційних течій найбільш відособлено тримались групи анархістів та есерів-максималістів, протиставляючи себе всім іншим як ідейно, так і практично. Соціал-демократи різних національних організацій, а іноді й есери нерідко схилялись до погодження дій, особливо перед обличчям спільного ворога. Найчастіше це проявлялось у запозиченні літератури, рідше – у спільних виданнях, демонстраціях та масових виступах.

Найтісніші стосунки існували між Бундом і РУП, а після 1905 р. – між Бундом і «Спілкою». Вірогідним видається припущення про існування подібного альянсу між есерами і ССРП (хоча традиційно есери співробітничали з Соціалістичною єврейською робітничою партією, груп якої в губернії нами не виявлено). Таке ж співробітництво напередодні Першої Світової війни розвинулось у Чернігові між РСДРП(б) і поалей-ціоністами. У міжреволюційний період налагодилася співпраця між сіоністами і прихильниками ССРП, а також між ТУП і українськими есерами.

Водночас у виборних кампаніях ліві сили і партія народної свободи разом із національними групами майже завжди виступали консолідовано проти правих

діячів. У політичному плані найбільше користі з цього мали кадети. Після революції 1905-1907 рр. найвигіднішу позицію зайняли октябристи, які у союзі з владою та правими силами проводили своїх депутатів до Державної думи.

Спільною рисою єврейського та українського національних рухів була відсутність у регіоні їхніх організацій консервативного напрямку. Певним винятком була «Мізрахі», але після 1904 р. її діяльність не простежується. Поміркована течія українського руху виявляла мало активності в політиці, схильючись до культурницьких форм діяльності. Значну увагу до таких напівофіційних, а то й неофіційних форм культурно-освітньої роботи виявляв також сіоністський рух у всіх його течіях. Продовжуючи в міжреволюційний період спроби проводити постійну діяльність у широкому громадському середовищі (нехай і обмеженому загрозою репресій), ТУП і сіоністи закладали перспективи майбутньої масової підтримки як українського національного, так і сіоністського руху. Втім, частина молоді, залученої до цього руху, сприймала й радикальні соціальні ідеї, продовжуючи традиції організацій, які поєднували ідеї соціального і національного визволення своїх народів. Єврейські помірковані організації на півночі Лівобережжя залишались увесь час організаційно відособленими від ліберальних партій, навіть якщо підтримували їх на виборах, тоді як громада УДРП-ТУП мала тісний персональний зв'язок з місцевими кадетами. З'ясовано, що єврейський рух виявляв більшу політичну активність порівняно з українським, але водночас був і більш розколотий. Це простежувалось як під час революції (після розпаду Союзу за досягнення рівноправ'я євреїв), так і в міжреволюційний період, зважаючи на орієнтацію груп поалей-ціоністів на співпрацю з більшовицькими гуртками.

В органах місцевого самоврядування домінували кадети та октябристи. Особливо це було помітно в губернському земстві, яке до 1906 р. фактично контролювали кадети.

Відносини регіональних партійних організацій із владою, представленою губернською адміністрацією та правоохоронними органами, не були однозначними. З революційними групами, а також кадетами представники влади

знаходились у стані гострого протистояння: з радикалами – відкритого, з лібералами більш прихованого. Меншою мірою це стосувалось сіоністів та членів УДРП і ТУП. У роботі встановлено, що значну небезпеку у 1905-1908 рр. для адміністрації представляли не лише соціал-демократи та есери, але й терористи крайніх напрямків, на яких раніше дослідники не звертали достатньої уваги. У ці роки на боці влади виступали праволіберальні партії на чолі з октябристами, і, звісно, чорносотенний рух. Однак підтримка цими партіями влади далеко не завжди означала адекватне сприяння влади цим організаціям, хоча воно й надавалося в окремі відрізки часу. Так, взаємопідтримка влади і СРН у 1906-1907 рр. у міжреволюційний період змінилась відносинами холодної байдужості.

5. Дослідження показало пряму залежність популярності і впливу окремих політичних течій серед населення від спроможності їхніх організацій проводити масову роботу й енергійності в ній, а також від того, наскільки їхні заклики і пропаганда відображали стихійні уявлення і прагнення мас. Найбільше займалися проведенням масової роботи течії лівого і правого спрямування. Ліберальні організації і партії, за винятком нетривалої спроби кадетів у 1906 р., намагались впливати на маси опосередковано, через пресу, літературу та через громадсько-політичні організації, які, однак, часто схилились на есерівські чи соціал-демократичні позиції. Водночас кадети, меншою мірою октябристи, зібрали у своїх лавах найбільшу кількість досвідчених громадських діячів із середовища дворян та інтелігенції, значна частина яких ще до революційних хвилювань зосередилась навколо муніципальних та земських структур. І в 1905-1907 рр., і пізніше ця соціальна група складала основну опору ліберальних партійних організацій. Опора на неї надавала ліберальному руху стабільності, виваженості, інтелектуальності, але не масовості.

Найбільший потенціал зростання виявили революційні партії, і їхні лозунги були найбільш популярні. Однак здатність їхніх організацій втягнути ті чи інші верстви населення до революційної діяльності поступалася спроможності контролювати масову активність, особливо селян, що часто виливалася у

стихійні виступи і терористичні напади як на представників влади та поміщиків, так і на власних односельчан. Мало допомагала в цьому і кампанія пропаганди. Можливо, саме у відповідності стихійним протестним настроям мас і полягав секрет поширення в краї анархічних течій, що відіграли помітну роль у революційних виступах, оскільки обсяг розповсюдження літератури максималістів і анархістів далеко не відповідав поширенню їхньої діяльності.

Стихійні очікування іншої частини народних мас знайшли своє відображення у виникненні масового правого руху, консолідованого в рамках або навколо структур Союзу руського народу. Досягнення СРН найбільшої чисельності з-поміж усіх інших політичних організацій дало змогу розвинути в його рамках ряд допоміжних форм діяльності, від жіночих та юнацьких гуртків до громадсько-культурних закладів, за допомогою яких його діячі намагались сформуванати альтернативну систему громадських організацій. На відміну від революційних організацій, СРН добився не лише популярності, але й кращого контролю за своїми лавами. Однак навіть попри об'єднання навколо себе правого руху, союзники на півночі Лівобережжя залишились по суті ізольованими від суспільства, протиставивши себе практично всім лівим і ліберальним організаціям. Крім того, ахіллесовою п'ятою руху виявилась нестача енергійної молодого інтелігенції, а потім і внутрішні чвари. Російські націоналісти скористались кризою союзницьких структур, залучивши на свій бік частину їхнього проводу і чиновників середнього рангу. Однак більш як на порядок нижча кількість членів показала відсутність зв'язку ВНС із трудовими масами і намагання використовувати ті ж методи впливу, що й ліберальні течії за допомоги адміністрації.

6. Українське питання у кожній із політичних течій, на нашу думку, слід розглядати відповідно до її місця у розподілі партійних організацій за ідеологією і національним принципом. Загалом на ставлення до нього і вибір способів вирішення найбільше впливали два чинники: соціальний радикалізм в ідеології та міра взаємозв'язку й особистих контактів проводу місцевих партійних осередків із представниками українського руху. Єврейський поміркований рух

як у формі ЄНГ, так і сіоністів був відособлений від українського. Не виявлено фактів, щоб його представники в регіоні розглядали це питання чи взагалі цікавились ним. Більш близькі були до нього соціалістичні єврейські течії. Однак лише про Бунд відомо, що ця партія не тільки контактувала, але й підтримувала близьку до неї за ідеями та гаслами українську політичну організацію (РУП).

Складніше ситуація виглядає з загальноросійськими партіями та організаціями. Невідомі випадки, коли на українське питання спеціально звертали увагу місцеві анархісти чи максималісти. Очевидно, вони вважали, що воно автоматично розв'яжеться зі зміною соціальних умов життя. Представники РСДРП звертали увагу головним чином на українську форму своєї діяльності – наявність української літератури та ін., що виступало для них засобом знаходження спільної мови з селянами краю, інакше кажучи «вживанням у середовище». Однак легкість входження організацій РСДРП до «Спілки» у 1906 р. показує, що їхні члени не мали принципових підстав заперечувати територіальну автономію української організації в лавах єдиної партії. Невідома позиція місцевого комітету есерів, але практика співпраці в єдиній організації російських і українських есерів, видання літератури українською мовою вказують на значну толерантність місцевих есерів до українського руху. Разом із тим, як показав приклад відколу від трудової фракції в Державній думі українських послів, серед прихильників Трудової групи й есерів на півночі Лівобережжя були сильні тенденції національного радикалізму, які доходили до постановки питання про автономію українських земель.

Не було єдиної позиції у чернігівському кадетському комітеті. Значній частині прихильників українських вимог (серед яких були й члени УДРП) їхні колеги зауважували, що партійний поділ за національним принципом може призвести до перемоги правих консервативних сил. Однак є підстави вважати, що в міжреволюційний період значна частина чернігівських кадетів солідаризувалась з київським комітетом у відстоюванні національних прав українців, про що свідчить позитивне сприйняття ними українського руху і у

1917 р. Можливо, що така група існувала більш приховано і серед місцевих октябристів, один з провідників яких, П.Дорошенко, став у 1918 р. міністром гетьманського уряду. Місцевий провід СРН у 1906-1907 рр. українське питання взагалі не розглядав окремо, невідомий жоден виступ його представників на загальноросійських з'їздах на цю тему. Погляди його загалом відповідали ідеології російських слов'янофілів і монархістів, які сприймали росіян, українців і білорусів як три гілки єдиного народу, органічним вираженням державотворчих зусиль яких є існування спільної імперії і спільного монарха. На побутовому рівні частина союзників позитивно ставилась до збереження етнографічних особливостей українського народу. Найбільш вороже до українського національного руху були налаштовані місцеві відділи ВНС, які домагались посилення репресій проти нього з боку влади. З часом актуальність українського питання посилювалась, особливо у міжреволюційний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Рішення законодавчих та виконавчих органів влади

- 1.1. Свод постановлений Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія 1900-1909 годов. – Т.1. / Сост. В.М. Хижняков. – Чернигов: Типография губернскаго земства, 1912. – 567 с.

2. Архівні джерела

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА
УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Фонд 3807. Жук Андрій (1880-1939)

- 2.2. Матеріали з історії РУП-УСДРП: студентські громади. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 227 арк.
- 2.3. Матеріали з історії РУП-УСДРП: Селянська революція на Україні. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 115 арк.
- 2.4. Матеріали з історії РУП-УСДРП: Розвиток і діяльність РУП-УСДРП за період з 1901-1907 рік; організації на Полтавщині, Чернігівщині та інших губерніях. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – 280 арк.
- 2.5. Матеріали з історії РУП-УСДРП: Робітничий рух на Україні, селянський рух на Чернігівщині, Лубенщині, Харківщині та інших повітах, противоєнна агітація, середньошкільні організації. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – 167 арк.
- 2.6. Матеріали з історії РУП-УСДРП: Розвиток і діяльність РУП-УСДРП за період з 1901 по 1907 рік; організації Київська, Кам'янецька, Петербурська, Херсонська, Харківська та інші. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 245 арк.

- 2.7. Матеріали з історії РУП-УСДРП: Селянські рухи на Україні; виступи селян на Полтавщині, Харківщині, Черніговщині. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 270 арк.
- 2.8. Матеріали з історії РУП-УСДРП: Конференції та з'їзди РУП-УСДРП. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – 244 арк.
- 2.9. Матеріали з історії РУП-УСДРП: листування членів РУП-УСДРП. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – 185 арк.
- 2.10. Протоколи засідання другого з'їзду Революційної української партії (РУП) та інші матеріали та документи в справі з'їзду. Оригінали. – Оп. 2. – Од. зб. 17. – 60 арк.
- 2.11. Листи закордонних комітетів «Бунду», «РУП» до Управи Німецької соціал-демократичної партії в справі поділу грошей між партіями Росії, зібраних Німецькою соціал-демократичною партією на допомогу революційному рухові в Росії в 1905 р. – Оп. 2. – Од. зб. 20. – 29 арк.
- 2.12. Статут Київського комітету РУП, звіти: ЦК РУП, Київської вільної громади за 1904 р., конференції Полтавського, Лубенського та Харківського комітетів, Ніжинського комітету і Глуховської організації та інші документи з внутрішнього життя РУП. – Оп. 2. – Од. зб. 21. – 42 арк.
- 2.13. Воспоминания Андрея Жука о периоде демобилизации из армии и работе в РУП в период 1905-1906 гг. – Оп. 2. – Од. зб. 34. – 73 арк.
- 2.14. Воспоминания Андрея Жука о его жизни в период 1907 г. – Оп. 2. – Од. зб. 35. – 20 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
УКРАЇНИ

Фонд 41. Єврейські націоналістичні партії та організації

- 2.15. Воззвание общества по изучению истории еврейского рабочего движения ко всем еврейским коммунистическим, социалистическим организациям, профессиональным союзам о содействии в собирании материалов по истории еврейского рабочего движения. – Оп. 1. – Од. зб. 40. – 73 арк.

- 2.16. Протокол пленума ЦК Еврейской рабочей партии социалистов-территориалистов («С.С.»). – Оп. 1. – Од. зб. 48. – 60 арк.
- 2.17. Письма, сообщения местных организаций ОЕСРП «СС и ЕС» о их численном составе организаций, состоянии и проведении партийной работы, участии в избирательной кампании по выборам в Учредительное Собрание и по другим вопросам. – Оп. 1. – Од. зб. 60. – 155 арк.
- 2.18. Письма, сообщения местных организаций ЕСДРП «Поалей-Цион» о создании организаций ЕСДРП и еврейской рабочей молодежи на местах, состоянии и проведении партийной работы и другим вопросам. – Оп. 1. – Од. зб. 167. – 167 арк.
- 2.19. Регистрационные карточки, билеты членов Нежинской организации ЕКП «Поалей-Цион»(на буквы А-Ш). – Оп. 1. – Од. зб. 223. – 223 арк.

Фонд 59. Колекція спогадів про революційний рух, Жовтневу революцію, громадянську війну і соціалістичне будівництво на Україні

- 2.20. Бабко Василий Акимович. О положении и первых выступлениях рабочих Конотопа в начале 900-х годов, о подпольной революционной деятельности рабочих Донбасса в 1912-1914 гг.; о революционной агитации среди солдат; о борьбе Конотопского комитета РСДРП(б) за подготовку пролетарской революции в марте-мае 1917 г. – Оп.1. – Од. зб. 54. – 54 арк.
- 2.21. Воспоминания Бережко Трофима Андреевича. – Оп.1. – Од. зб. 83. – 8 арк.
- 2.22. Бровкин И.Д. Воспоминания о жизни и деятельности путивльской подпольной группы РСДРП за период 1903-1907 годы. – Оп.1. – Од. зб. 142. – 42 арк.
- 2.23. Воспоминания участника революционного движения 1905-1907 гг. Лихуты Матвея Зотовича. – Оп.1. – Од. зб. 793. – 1 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ у м.КИЄВІ

Фонд 268. Одеське охоронне відділення

- 2.24. Циркуляри Департамента полиции о деятельности партии Бунд, еврейской народной группы, сионистских ученических групп и других. Резолюции и решения съездов еврейских буржуазно-националистических партий «Серп», «Поалей-Цион» и др. – Оп. 2. – Од. зб. 43. – 90 арк.

Фонд 274. Київське губернське жандармське управління

- 2.25. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях России за 1901 год. – СПб., 1903. – Оп. 1. – Од. зб. 544. – 126 арк.
- 2.26. О деятельности еврейской буржуазно-националистической партии «сионистов-социалистов» в Черкасском уезде, Киевской губ. – Оп. 1. – Од. зб. 2061. – 46 арк.
- 2.27. Справка Департамента полиции по истории сионистского движения. – Оп. 1. – Од. зб. 2444. – 40 арк.
- 2.28. Краткая таблица важнейших современных партий России. – Оп. 1. – Од. зб. 2640. – 7 арк.

Фонд 275. Київське охоронне відділення

- 2.29. Листовки и резолюции конференции РСДРП, партии эсеров, партии народной свободы, других партий (копии); письма, полученные агентурным путем, адресованные лицам, подозреваемым в принадлежности к РСДРП (копии). – Оп. 1. – Од. зб. 1161. – 88 арк.
- 2.30. Переписка с Киевским губернатором и Департаментом полиции о деятельности еврейской бурж. нац. партии сионистов. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – 40 арк.
- 2.31. Переписка с Департаментом Полиции о деятельности Киевского районного комитета «Еврейского товарищеского Союза». – Оп. 2. – Од. зб. 7. – 63 арк.

- 2.32. Обзоры деятельности политических партий РСДРП, эсеров, анархистов, польской и еврейской буржуазно-националистических партий «ППС», сионистов, армянской буржуазно-националистической партии «Дашнакцутюн» и др. – Оп. 2. – Од. зб. 43. – 281 арк.
- 2.33. Циркуляры Департамента полиции о деятельности Рсдрп за границей, об общепартийной конференции социал-демократов в г. Кракове, переписка с Департаментом полиции о конгрессе всех партий, примыкающих к сионизму; о секретных сотрудниках, не заслуживающих доверия и др. – Оп. 2. – Од. зб. 54. – 186 арк.

Фонд 276. Південно-Західне районне охоронне відділення

- 2.34. Переписка с начальниками губернских жандармских управлений о деятельности еврейской партии «Поалей-Цион» и о лицах, принадлежащих к этой партии. – Оп. 1. – Од. зб. 89. – 25 арк.
- 2.35. Переписка с начальниками губернских жандармских управлений о деятельности народно-социалистической партии и о центральном комитете еврейской народной группы. – Оп. 1. – Од. зб. 90. – 45 арк.
- 2.36. Сводки агентурных сведений о деятельности РСДРП, украинской буржуазно-националистической партии «Спилка» и других партий. – Оп. 1. – Од. зб. 107. – 321 арк.
- 2.37. Переписка с Департаментом полиции и другими учреждениями о розыске и наблюдении за лицами, принадлежащими к Бердичевской и другим организациям партии «Бунд». – Оп.1. – Од. зб. 284. – 39 арк.
- 2.38. Переписка с губернскими жандармскими управлениями о предстоящем конгрессе еврейской буржуазно-националистической партии «СС». – Оп. 1. – Од. зб. 460. – 113 арк.

Фонд 318. Київська судова палата

- 2.39. Дело по обвинению столяра Дышина И.А., аптекарского ученика Барановского И.А. в распространении воззваний украинской буржуазно-

- националистической партии «РУП» среди жителей г. Кролевца, Черниговской губ. – Оп.1. – Од. зб. 467. – 153 арк.
- 2.40. Дело по обвинению студента лесного института Савицкого М.В. в устройстве в м. Мене и д. Даниловке Сосницкого у. Черниговской губ. крестьянского союза и хранения воззваний РСДРП, еврейской буржуазно-националистической партии «Бунд» и др. нелегальной литературы. – Оп. 1. – Од. зб. 782. – 97 арк.
- 2.41. Дело по обвинению мещанина Письменного И.М., задержанного в г. Глухове, Черниговской губ. в хранении прокламаций Киевской организации еврейской буржуазно-националистической партии «Бунд». – Оп.1. – Од. зб. 1043. – 92 арк.
- 2.42. Дело по обвинению бывшего студента Петербургского политехнического института Дятлова П.Г. (Дятла) и мещанина Гехтера М.Г. в принадлежности к украинской буржуазно-националистической партии «РУП», хранении партийной литературы и агитации за учреждение демократической республики и организацию профессиональных союзов на митингах рабочих в м. Фастове Киевской губ. – Оп. 1. – Од. зб. 1060. – Том 1. – 121 арк.
- 2.43. Дело по обвинению столяра Гартовского Г.А. и казака Сердюка М.Ф., проживающих в гор. Нежине, Черниговской губ., в хранении воззваний «Бюро предвыборной кампании при Нежинских организациях РСДРП, Бунда и УСДРП», «К народу» и др. нелегальной литературы. – Оп. 1. – Од. зб. 1251. – Том. 1. – 130 арк.
- 2.44. Дело по обвинению мещан Пашкова Г.З., Вергуна В.П. и др. в публичном чтении и распространении брошюры Либкнехта В. «Пауки и мухи» и др. нелегальной литературы среди жителей г. Новгородсеверска и с. Рыкова Новгородсеверскаго у., Черниговской губ. – Оп.1. – Од. зб. 1403. – Том I. – 189 арк.
- 2.45. Дело о почетном гражданине Илье Тимофееве Гладком, обв[иненном] по 2 п. 132 ст. Угол. Улож. – Оп.1. – Од. зб. 1889. – 162 арк.

Фонд 320. Полтавське жандармське управління

- 2.46. Переписка с полтавским губернатором и жандармскими управлениями о политической проверке разных лиц; сведения о лицах, принадлежавших к РСДРП и других партиях. – Том 3. – Оп. 1. – Од. зб. 993. – 155 арк.
- 2.47. Переписка с Департаментом полиции и жандармскими управлениями о лицах, принадлежавших к мелкобуржуазной партии эсеров. – Том 2. – Оп. 1. – Од. зб. 1067. – 208 арк.

Фонд 1439. Чернігівське жандармське управління

- 2.48. Постановления Черниговского Губернского совещания о прекращении судебных дел на лиц, привлекаемых к уголовной ответственности за распространение листовок и воззваний. – Оп. 1. – Од. зб. 99. – 141 арк.
- 2.49. Политические обзоры Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од.зб.100.– 12 арк.
- 2.50. Дознание, произведенное помощником начальника Губернского Жандармского Управления в Стародубском уезде Клинцовской организации Социал-Демократической рабочей партии. – Оп. 1. – Од. зб. 101. – 196 арк.
- 2.51. Дознание Губернского Жандармского управления о крестьянах Василие Аверкиеве Черняке, обвиняемом в распространении в с. Хибаловке, Нежинского уезда, брошюры «Беседы о земле», изданной партией социалистов-революционеров. – Оп. 1. – Од. зб. 126. – 32 арк.
- 2.52. Циркуляр Депатраменты полиции и донесения помощников начальника Губернскаго Жандармскаго управления о революционных партиях, существующих в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 157. – 154 арк.
- 2.53. Распоряжение Департамента Полиции и переписка с прокурорами окружных судов и уездными исправниками о прекращении дознаний по делам политического характера в связи с указом от 21 окт. 1905 г. и списки лиц, освобожденных по этому указу. – Оп. 1. – Од. зб. 160. – 42 арк.

- 2.54. Политический обзор по Черниговской губернии за 1904 год. – Оп. 1. – Од. зб. 161. – 8 арк.
- 2.55. Уведомления прокуроров окружных судов с приложением переписки об окончании следствий по делам политического характера. – Оп. 1. – Од. зб. 320. – 591 арк.
- 2.56. Уведомления прокуроров окружных судов с приложением переписки об окончании следствий по делам политического характера. – Оп. 1. – Од. зб. 321. – 787 арк.
- 2.57. Донесения унтер-офицеров наблюдательных пунктов о лицах, заподозренных в революционной деятельности. – Оп. 1. – Од. зб. 326. – 168 арк.
- 2.58. Донесения помощников начальника Черниговского Губернского Жандармского управления о революционных партиях, существующих в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 367. – 85 арк.
- 2.59. Переписка с Департаментом полиции, отдельным корпусом жандармов и уездными исправниками о составе и деятельности революционных организаций в Черниговской губернии: информационного бюро южных организаций РСДРП, Украинского союза «Спілка» РСДРП, партии народной свободы и др. – Оп. 1. – Од. зб. 369. – 127 арк.
- 2.60. Переписка с Департаментом полиции о возбуждении дознания о дворянке г.Чернигова Екатерине Михайловне Яценко Хмелевской, обвиняемой в принадлежности к партии социалистов-революционеров. – Оп. 1. – Од. зб. 383. – 59 арк.
- 2.61. Переписка с Департаментом полиции по производству дознания об Израиле Неухе, Залманове Шнеерсоне и Нохиме Абрамовиче Фишмане, обвиняемым из в принадлежности к Нежинскому террористическому кружку. – Оп. 1. – Од. зб. 384. – 10 арк.
- 2.62. Дознание по обвинению жит. п. Клинцов Николая Федотова в преступлении, предусмотренном 130 ст. Угол.Улож. – Оп. 1. – Од. зб. 385. – 22 арк.

- 2.63. Переписка с Департаментом полиции, уездными исправниками и др. о предвыборной агитации со стороны революционных партий и выборах в Государственную думу. – Оп. 1. – Од. зб. 482. – 98 арк.
- 2.64. Уведомления прокуроров окружных судов с приложением переписки о лицах, подозреваемых в революционной деятельности. – Оп. 1. – Од. зб. 557. – 402 арк.
- 2.65. Уведомления прокуроров окружных судов о прекращении дознаний о лицах, подозреваемых в революционной деятельности. – Оп. 1. – Од. зб. 560. – 408 арк.
- 2.66. Переписка с уездными исправниками и др. об аресте и высылке за пределы Черниговской губернии лиц, обвиняемых в агитации против существующего строя, распространении нелегальной литературы и др. – Оп. 1. – Од. зб. 574. – 223 арк.
- 2.67. Донесения и переписка с начальником Киевского охранного отделения и уездными исправниками по наблюдению за деятельностью революционных организаций, арестах и выявлении личности лиц, обвиняемых в революционной деятельности. – Оп. 1. – Од. зб. 579. – 342 арк.
- 2.68. Сведения о революционном движении по Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 625. – 111 арк.
- 2.69. Отношение Департамента полиции о наблюдении за деятельностью еврейской народной группы. – Оп. 1. – Од. зб. 654. – 7 арк.
- 2.70. Переписка с Департаментом полиции о Черниговской организации партии «Народная свобода». – Оп. 1. – Од. зб. 655. – 44 арк.
- 2.71. Дознание, произведенное помощником начальника Губернского Жандармского управления в Нежинском уезде, о казаке Дмитрие Ивановиче Терещенко, обвиняемом в распространении литературы партии Народной Свободы в г.Борзне. – Оп. 1. – Од. зб. 780. – 55 арк.
- 2.72. Переписка с уездными исправниками и др. по производству дознаний о лицах, обвиняемых в революционной деятельности. – Оп. 1. – Од. зб. 834. – 430 арк.

- 2.73. Переписка с Черниговским губернатором и др. о деятельности партии «Народная Свобода» в Черниговской губернии. – Оп.1. – Од. зб. 892. – 5 арк.
- 2.74. Переписка с Киевским охранным отделением о деятельности партии «Поалей-Цион» в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 893. – 14 арк.
- 2.75. Переписка с начальником Киевского охранного отделения и помощниками начальника Губернского Жандармского управления о партии социалистов-сионистов, существовавшей в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 894. – 57 арк.
- 2.76. Переписка с Киевским охранным отделением, помощниками начальника Губернского Жандармского управления и др. о деятельности социал-демократической организации и организации «Бунд» в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 895. – 443 арк.
- 2.77. О Союзах Русского народа по Черниговской губернии. – Оп.1. – Од. зб. 919. – 8 арк.
- 2.78. Дознание о распространении прокламаций Стародубской группы РСДРП. – Оп.1. – Од. зб. 922. – 12 арк.
- 2.79. Циркуляры Департаментом полиции о принятии мер против забастовок и волнений среди сельского населения и другие. – Оп. 1. – Од. зб. 1039. – 338 арк.
- 2.80. Постановления, протоколы и переписка с прокурорами окружных судов и уездными исправниками по ведению и прекращению следствий о лицах, подозреваемых в революционной деятельности. – Оп. 1. – Од. зб. 1124. – 611 арк.
- 2.81. Следственный материал по делу Ткалича Григория Ивановича, принадлежащего к партии анархистов-коммунистов. – Оп. 1. – Од. зб. 1182. – 61 арк.
- 2.82. Переписка с помощником начальника Губернского Жандармского управления в Стародубском уезде по обвинению Григория Иващенко, Адама Комаровского и Григория Ковальского в принадлежности к «инициативной группе анархистов юга». – Оп. 1. – Од. зб. 1183. – 6 арк.

- 2.83. Переписка с Киевским охранным отделением, Черниговским губернатором и др. о деятельности конституционно-демократической партии в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1184. – 45 арк.
- 2.84. Отношения Киевского охранного отделения со сведениями о деятельности партии «Поалей-Цион» в разных губерниях. – Оп. 1. – Од. зб. 1274. – 4 арк.
- 2.85. Переписка с Департаментом полиции, Могилевским жандармским управлением, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о политической благонадежности Стерлина Мордуха, Берлина Арона, Каплун Нахмана и других лиц, подозреваемых в принадлежности к партии сионистов. – Оп. 1. – Од. зб. 1275. – 20 арк.
- 2.86. Донесение Черниговскому губернатору о деятельности общества взаимопомощи учащимся и учителям Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1280. – 3 арк.
- 2.87. Уведомление Черниговского губернатора об организации в г.Нежине общества молодежи «Двуглавый орёл». – Оп. 1. – Од. зб. 1282. – 8 арк.
- 2.88. Переписка с губернаторами, Черниговским по воинским делам присутствием и уездными исправниками о политической благонадежности разных лиц, проживающих в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1328. – 354 арк.
- 2.89. Сводка и отчеты наружного наблюдения за деятельностью членов социал-демократической рабочей партии и др. лиц, заподозренных в революционной агитации. – Оп. 1. – Од. зб. 1375. – 248 арк.
- 2.90. Дело об организациях (по партии) социалистов-революционеров, существующих в Черниговской губ. – Оп. 1. – Од. зб. 1376. – 397 арк.
- 2.91. Дознание, произведенное помощником начальника Черниговского ГЖУ в Нежинском уезде о Конотопской организации «сионистов». – Оп. 1. – Од. зб. 1378. – 29 арк.
- 2.92. Переписка с департаментом полиции о ликвидации сионистской группы в городе Чернигове. – Оп. 1. – Од. зб. 1379. – 71 арк.

- 2.93. Переписка с департаментом полиции и донесения уездных исправников о революционной агитации и настроении населения Черниговской губернии, в связи с предстоящими выборами в 4-ю Государственную Думу. – Оп.1. – Од. зб. 1388. – 45 арк.
- 2.94. Списки лиц, избранных от Черниговской губернии в 4-ю государственную думу. – Оп.1. – Од. зб. 1389. – 2 арк.
- 2.95. Копии циркуляров Департамента полиции и переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Губернского Жандармского управления о готовящихся революционными организациями митингов-демонстраций в годовщину ленских событий с целью срыва юбилейных торжеств 300-летия дома Романовых; об установлении наблюдений за членами революционных партий, за распространением нелегальной литературы; о религиозных сектах штундистов и другим вопросам. – Оп. 1. – Од. зб. 1463. – 622 арк.
- 2.96. Циркуляры департамента полиции и переписки с Киевским охранным отделением и уездными исправниками о розыске лиц, обвиняемых в принадлежности к революционным партиям. – Оп. 1. – Од. зб. 1464. – 340 арк.
- 2.97. Об агентурных сведениях, доставленных Начальниками железнодорожных отделений. – Оп. 1. – Од. зб. 1480. – 22 арк.
- 2.98. Списки обществ, попечительств и других организаций с указанием их личного состава, существовавших в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1481. – 16 арк.
- 2.99. О недопущении каких либо революционных выступлений в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1482. – 47 арк.
- 2.100. Агентурные сведения, полученные от филеров по наблюдению за революционными выступлениями и распространением подпольной газеты «За правду» среди населения г. Чернигова. – Оп. 1. – Од. зб. 1492. – 33 арк.
- 2.101. Краткий обзор розыскной деятельности начальника Черниговского губернского жандармского управления в Нежинском уезде и деятельности

революционных организаций в том уезде за 1914 г. – Оп. 1. – Од. зб. 1546. – 25 арк.

2.102. Об украинско-мазепинском движении в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1547. – 17 арк.

2.103. Донесения помощников начальника Ч.Г.Ж.У. о деятельности правых партий и монархических организаций в Черниговской губернии. – Оп. 1. – Од. зб. 1648. – 14 арк.

Фонд 1682. Канцелярия сумского временного генерал-губернатора.

1905-1907 гг.

2.104. Об обысках и аресте лиц заподозренных в политической благонадежности; списки лиц, подлежащих высылке из пределов Харьковской губернии за участие в революционной деятельности; инструкции и приказы военным и гражданским властям по принятию мер для противодействия народным восстаниям. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 228 арк.

2.105. Переписка по прошению лиц, уволенных с работы и арестованных за революционную агитацию. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 273 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд 127. Чернігівське губернське правління

2.106. Дело о перемещении становых приставов 4 стана Городнянского уезда Крикунова и 1 стана Суражскаго уезда Филиппова одного на место другого. – Оп. 1. – Од. зб. 11279. – 28 арк.

2.107. О назначении пенсии вдове полицейскаго урядника Яроша. – Оп. 1. – Од. зб. 12217. – 6 арк.

2.108. Дело о увольнении со службы новозыбковского уездного исправника Новосельского и назначении на его место уездного исправника Гузарского. – Оп. 1. – Од. зб. 13037. – 18 арк.

- 2.109. Дело о назначении пенсии бывшему уряднику Сосницкого уезда Команде Григорию. – Оп. 1. – Од. зб. 13211. – 48 арк.
- 2.110. Дело по прошению бывшего полицейского надзирателя п. Свяцкий, Суражского уезда Немирович-Данченко о назначении пенсии по закону от 18 марта 1909 г. – Оп. 1. – Од. зб. 13781. – 49 арк.

Фонд 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора

- 2.111. Рапорты Сосницкаго уезднаго исправника и городского головы о состоявшемся заседании вновь избранной Сосницкой городской думы, о выступлении гласных: Юницкого и Корявко с призывом действовать самостоятельно, игнорируя местную власть; протокол заседания думы. – Оп. 1. – Од. зб. 13190. – 12 арк.
- 2.112. Рапорты Новгородсеверского уездного исправника о результатах выборов выборщиков губернского избирательнаго собрания по выборам в государственную думу на съездах городских избирателей, уполномоченных от уездных землевладельцев и волостных сходов; анкетные сведения о выборщиках. – Оп. 1. – Од. зб. 13202. – 5 арк.
- 2.113. Рапорт Суражскаго уезднаго исправника о задержанном члене «Союза русского народа» Одесского отделения Михаиле Новикове, продававшем в Клинцах печатные листы монархического характера. – Оп. 1. – Од. зб. 13376. – 4 арк.
- 2.114. Рапорт Стародубского уездного исправника о разрешении открыть в посаде Воронке отдела «Союза истинно-русских людей». – Оп. 1. – Од. зб. 13443. – 1 арк.

Фонд Р-592. Колекція матеріалів «Боротьба за встановлення та зміцнення радянської влади»

- 2.115. Воспоминания участников революционного движения и гражданской войны на Черниговщине. Копия протокола совещания представителей

- военных революционных комитетов Украины от 7 октября 1918 г. Копии протоколов Радульского в.революционного комитета за 1919 г. и др. материалов. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 110 арк.
- 2.116. Коллекция воспоминаний участников борьбы за Советскую власть на Черниговщине. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – 207 арк.
- 2.117. Автобиографии (копии) и воспоминания участников революционного движения и гражданской войны на Черниговщине. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 24 арк.
- 2.118. Автобиографии и биографические справки на участников октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Черниговщине. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – 91 арк.
- 2.119. Воспоминания участников Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Черниговщине (по г. Чернигову и его уезду). Том 1. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – 233 арк.

Фонд Р-1275. Пухтинський В.К.

- 2.120. Очерки-воспоминания о жизни гор.Чернигова (конец XIX – начало XX ст.) – «Дней минувших были и анекдоты». Часть I. Автограф. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – 54 арк.

Фонд Р-1403. Васютинський М.М.

- 2.121. Автобиографии и листки по учету кадров Васютинского М.М. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – 17 арк.

**НІЖИНСЬКИЙ ВІДДІЛ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Фонд 340. Ніжинська міська управа

- 2.122. Дело о праздновании 100-летнего юбилея Отечественной войны 1812 года. – Оп. 1. – Од. зб. 307. – 54 арк.

Фонд 342. Ніжинська повітова земська управа

- 2.123. Дело по 50-летнему юбилею со дня освобождения крестьян о крепостной зависимости. – Оп. 1. – Од. зб. 1674. – 76 арк.

**Фонд 1108. Помічник Чернігівського губернського
жандармського управління в Ніжинському повіті**

- 2.124. Донесения о задержании и аресте розыскиваемых лиц. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 136 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ

В.В. ВЕРНАДСЬКОГО

Фонд 23. Бережков М.М.

- 2.125. Дневник XX. 1907 г. [Нежин]. – Од. зб. 32. – 54 арк.
- 2.126. Дневник XXI. 1908 г. [Нежин]. – Од. зб. 33. – 46 арк.
- 2.127. Обращение по поводу предстоящих выборов в 4-ю Государственную Думу 1912 г. – Од. зб. 64. – 7 арк.
- 2.128. Нежинские знакомые. [Краткие биографические сведения]. – Од. зб. 283. – 270 арк.
- 2.129. Цветков К.С. [Бережкову] Михаилу Николаевичу. Письмо 2 января 1913 г. – Од. зб. 1098. – 4 арк.

Фонд 127. Лілеєв М.І.

- 2.130. Лилеев Михаил Иванович. Докладная записка попечителю Киевского учебного округа с просьбой о переводе на учебно-административную должность в пределах Киевского учебного округа. – Од. зб. 210. – 3 арк.
- 2.131. Лилеев Михаил Иванович. Выборы городских гласных на 1908-1912 гг. Корреспонденция в газету «Киевлянин». Автограф. – Од. зб. 218. – 2 арк.
- 2.132. Лилеев Михаил Иванович. Текст публичного выступления с изложением его общественно-политических взглядов. Автограф. – Од. зб. 221. – 9 арк.

Фонд 131. Могилянський М.М.

- 2.133. Справка о Мих. Мих. Могилянском. – Од. зб. 1. – 2 арк.
- 2.134. Виноградский Ю. Из воспоминаний о М.М. Могилянском. – Од. зб. 2. – 2 арк.
- 2.135. Могилянский Михаил Михайлович. Годы университетские. V, (продолжение) 1893-1905. Воспоминания. – Од. зб. 9. – 118 арк.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. В.В.ТАРНОВСЬКОГО

Документальний фонд

- 2.136. Листівка РУП. «Страйкуйте». – Од. зб. Ап 1001. – 1 арк.
- 2.137. Материалы Кекух А.И. Воспоминания. – Од. зб. Ал 1898. – 8 арк.
- 2.138. Архивные документы о революционных событиях в Новозыбковском уезде. Приговор крестьян с. Малый Кривец. – Од. зб. Ал 1906/9. – 2 арк.
- 2.139. Листовка «Партия Социалистов-Революционеров». – Од. зб. Ад 27968/2307. – 1 арк.
- 2.140. Сапежко В.М. Мое былое – пережитое из революционно-конспиративных дел в подпольной России. – Од. зб. Ал 180-13/1901. – 25 арк.

3. Опубліковані документи

- 3.141. Деятельность Харьковскаго Союза Русскаго Народа. Отчет за первый год существования // Мирный труд. – 1907. – № 3. – С.187-199.
- 3.142. Дубровский С. Аграрное движение в 1905 г. по отчётам Дубасова и Пантелеева / С. Дубровский // Красный архив: исторический журнал. – 1925. – № 4-5. – С. 182-192.
- 3.143. І.Л. Шраг. Документи і матеріали [упоряд.: В.М. Шевченко, Т.М. Демченко, В.І. Онищенко]. – Чернігів, б. в.,1997. – 163 с.

- 3.144. Конституционно-демократическая партия. Съезд 12-18 октября 1905 г. – СПб, б. в., 1905. – 14 с.
- 3.145. Кривобок О.П. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С.55-61.
- 3.146. Либеральное движение в России. 1902-1905 [Сост. Д.Б. Павлов, редкол. В.В. Шелохаев (отв. ред.), К.М. Андерсон, О.В. Волобуев и др.]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648 с.
- 3.147. М.М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.:іл.
- 3.148. Материалы к истории еврейского рабочего движения. Вып. I. – Спб.: Трибуна, 1906.
- 3.149. Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК: в 2 т. / [Сост. Д.Б. Павлов, редкол. В.В. Шелохаев (отв. ред.), О.В. Волобуев, В.В. Журавлев и др.] – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905-1907 гг. – 1996. – 408 с.
- 3.150. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – Т. XLVIII. Черниговская губерния. – Спб.: издание ЦСК МВД, 1905. – 341 с.
- 3.151. Письма Азефа: 1893-1917 / Сост. Д.Б. Павлов, З.И. Перегудова. – М.: Терра, 1994. – 287 с.
- 3.152. Правые партии. 1905-1917. Документы и материалы: в 2 т. [Сост. Ю.И. Кирьянов, редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.), О.В. Волобуев и др.] – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. 1905-1910 гг. – 1998. – 720 с.
- 3.153. Правые партии. 1905-1917. Документы и материалы: в 2 т. [Сост. Ю.И. Кирьянов, редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.), О.В. Волобуев и др.] – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 2. 1911-1917 гг. – 1998. – 816 с.
- 3.154. Сборник клуба русских националистов. Вып. IV и V. – К., 1913. – 420 с.

- 3.155. Союз Русского Народа по материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. / Сост. А. Черновский. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1929.
- 3.156. Союз эсеров-максималистов. 1906-1924 гг. Документы, публицистика [Сост. Д.Б. Павлов, редкол. В.В. Шелохаев (отв. ред.), О.В. Волобуев, В.В. Журавлев и др.]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 423 с.
- 3.157. Хрестоматія з історії Чернігівщини / Упоряд. М.С. Чуприна, Ю.Я. Сіментов. – К.: вид-во «Радянська школа», 1969. – 162 с.
- 3.158. Шевелів Б. Адреса Чернігівської української громади до фінляндського сойму з року 1905 // За сто літ. Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ – початків ХХ століття / За ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С.321-323.

4. Періодичні видання початку ХХ ст.

- 4.159. Будущность (м. Санкт-Петербург). – 1901. – № 8.
- 4.160. Будущность (м. Санкт-Петербург). – 1901. – № 22.
- 4.161. Будущность (м. Санкт-Петербург). – 1901. – № 45.
- 4.162. Будущность (м. Санкт-Петербург). – 1902. – № 35.
- 4.163. Будущность (м. Санкт-Петербург). – 1902. – № 36.
- 4.164. Восход (м. Санкт-Петербург). – 1902. – № 3.
- 4.165. Восход (м. Санкт-Петербург). – 1903. – № 13.
- 4.166. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 3.
- 4.167. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 5.
- 4.168. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 9.
- 4.169. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 11.
- 4.170. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 20.
- 4.171. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 30.

- 4.172. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 31.
- 4.173. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 33.
- 4.174. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 36.
- 4.175. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 50.
- 4.176. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 55.
- 4.177. Десна (м. Чернігів). – 1906. – № 59.
- 4.178. Слово (м. Київ). – 1907. – № 4.
- 4.179. Слово (м. Київ). – 1907. – № 8.
- 4.180. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 13.
- 4.181. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 14.
- 4.182. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 21.
- 4.183. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 24.
- 4.184. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 25.
- 4.185. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 26.
- 4.186. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 27.
- 4.187. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 35.
- 4.188. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 36.
- 4.189. Утренняя заря (м. Чернігів). – 1906. – № 39.
- 4.190. Черниговские губернские ведомости (м. Чернігів). – 1912. – № 84. –
Прибавление.
- 4.191. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 3.
- 4.192. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 12.
- 4.193. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 14.
- 4.194. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 17.
- 4.195. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 21.
- 4.196. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 26.
- 4.197. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 29.
- 4.198. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 30.
- 4.199. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 34.
- 4.200. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1906. – № 41.

- 4.201. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 52.
- 4.202. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 53.
- 4.203. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 56.
- 4.204. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 59.
- 4.205. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 62.
- 4.206. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 64.
- 4.207. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 66.
- 4.208. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 72.
- 4.209. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 87.
- 4.210. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 109.
- 4.211. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 115.
- 4.212. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 131.
- 4.213. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 173.
- 4.214. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 189.
- 4.215. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 216.
- 4.216. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 231.
- 4.217. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 235.
- 4.218. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 241.
- 4.219. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 247.
- 4.220. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 255.
- 4.221. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 256.
- 4.222. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 263.
- 4.223. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 265.
- 4.224. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 267.
- 4.225. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 268.
- 4.226. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 270.
- 4.227. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 274.
- 4.228. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1907. – № 276.
- 4.229. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1908. – № 549.
- 4.230. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1908. – № 588.

- 4.231. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1910. – № 910.
 4.232. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1910. – № 994.
 4.233. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1912. – № 1685.
 4.234. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1912. – № 1703.
 4.235. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1914. – № 2082.
 4.236. Черниговское слово (м. Чернігів). – 1914. – № 2098.

5. Мемуари

- 5.237. Аргунов А. Из прошлого партии социалистов-революционеров / А. Аргунов // Былое. – 1907. – № 10. – Октябрь. – С.94-114.
 5.238. Васильченко С. Мій шлях / Степан Васильченко // Твори. – Том 4. – К.: вид-во АН УРСР, 1960. – С.7-64.
 5.239. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.; іл.
 5.240. Грінченкова М., Верзилів А. Чернигівська українська громада. Спогади / Марія Грінченкова, Аркадій Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. ак. М. Грушевського. – К.: Державне вид-во України, 1928. – С.463-487.
 5.241. Данилов В.В. Воспоминания о Нежинской гимназии конца 19 стол. / Владимир Данилов // Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. 1820-1990. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С.63-73.
 5.242. Дудко Ф. Моя молодість (сторінки автобіографії) / Федір Дудко. – Нью Йорк; Джерзі сіті: Свобода, 1965. – 87 с.
 5.243. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / Микола Ковалевський. – Іннсбрук, б. в., 1960. – 717 с.
 5.244. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906 / Юрій Коллард. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.

- 5.245. Коцюбинська І. Спогади і розповіді про М.М. Коцюбинського / Ірина Коцюбинська. – К.: Дніпро, 1965. – 202с.
- 5.246. Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны / Юрий Коцюбинский // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С.180-188.
- 5.247. Локоть Т.В. Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы / Т. Локоть. – М.: Польза, 1906. – 368 с.
- 5.248. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Ч. 1. – Варшава, 1932. – 286 с.
- 5.249. Мартынов А. Воспоминания из эпохи II съезда Р.С.-Д.Р.П. / А. Мартынов – М.: Соцэкгиз, 1934. – 111 с.
- 5.250. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе / С. Минц // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С.21-24.
- 5.251. Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе / М.Равич-Черкасский // Летопись Революции. – 1925. – № 5-6. – С.316-317.
- 5.252. Революционная борьба в Гомельской губернии. Исторические материалы. – Выпуск 1. – Гомель: Госиздат, 1921. – 173 с.
- 5.253. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
- 5.254. Спогади про Михайла Коцюбинського. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Дніпро, 1989. – 279 с.; іл.
- 5.255. Татищев А.А. Объезд сатрапа. Записки А.А. Татищева о карательной экспедиции Дубасова в Черниговской губернии / А.А. Татищев. – Смоленск: Западное облгосиздательство, 1936. – 51 с.
- 5.256. Тучапський П.Л. Из пережитого. Дев'яності роки / П.Л. Тучапський. – Харків, вид-во «Пролетар», 1931.
- 5.257. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Пг.: Огни, 1916. – 251 с.

- 5.258. Черлюнчакевич Н. Социал-демократическая организация 1904-1906 г. на Черниговщине / Николай Черлюнчакевич // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С.7-20.
- 5.259. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів. В 7 т. [Упоряд.: М.І. Цимбалюк] – Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. – К.: ТОВ компанія «РАДА», 2003. – 432 с.; іл.
- 5.260. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. – Конотоп: тип. Окрместхоза, 1925. – 85 с.

Література

6. Індивідуальні монографії та статті

- 6.261. Адлер Т. Анархизм / Т. Адлер. – Лейпциг; СПб.: Мысль, 1907. – 47 с.
- 6.262. А.Ю. Крестьянские беспорядки в Черниговской губернии в 1905 году / А.Ю. // Исторический вестник. – 1913. – № 6. – С.853-871.
- 6.263. Бабічева О.С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття / О.С. Бабічева // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 9. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – С.9-19.
- 6.264. Баженов Л.В. З історії соціал-демократичного руху на Чернігівщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / Л.В. Баженов // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1984. – С.242-243.
- 6.265. Балабай В.І. На землі ічнянській / Володимир Балабай. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2004. – 288 с.
- 6.266. Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т.А.Бевз. – К.: ППІЕНД, 1999. – 271 с.

- 6.267. Белоконский И.П. К истории земского движения в России / И.П.Белоконский // Исторический сборник. – СПб.: б. в., 1907. – С.25-126.
- 6.268. Белоконский И.П. Земство и конституция / И.П.Белоконский. – М.: б. в.,1910. – 184 с.
- 6.269. Білецький О. Микола Вороний. Критично-біографічний нарис / О. Білецький // Микола Вороний. Поезії. – Харків: Рух, 1929. – С.15-52.
- 6.270. Бойко В. Злам Еллана-Блакитного / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С.48-56.
- 6.271. Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX в.) / О.В. Будницкий. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 399 с.
- 6.272. Бухбиндер Н.А. История еврейского рабочего движения в России / Н.А. Бухбиндер. – М.: Академическое издательство, 1925. – 388 с.
- 6.273. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку XX ст.: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративному порівнянні) / О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. – 160 с.
- 6.274. Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / Святослав Воїнов [Ред. О.Б. Коваленко]. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 164 с.
- 6.275. Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. / В. Волковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.63-74.
- 6.276. Генкин И.И. Среди преемников Бакунина (Заметки по истории российского анархизма) / И.И. Генкин // Красная летопись. – 1927. – № 1. – С.170-205.
- 6.277. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська партія (РУП) / Осип Гермайзе. – Б. м.: Книгоспілка, 1926. – 389 с.

- 6.278. Головченко В.І. Від "Самостійної України" до союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В.І. Головченко. – Харків : Майдан, 1996. – 190 с.
- 6.279. Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія / А.І. Голуб. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 156 с.
- 6.280. Горев Б. Анархисты в России (от Бакунина до Махно) / Б. Горев. – М.: Молодая гвардия, 1930.
- 6.281. Гусев В.І. Бундівські організації України в 1905 р. // Наукові праці з питань політичної історії. Зб. наукових праць. / Віктор Гусев. – Вип. 173. Партії і соціальні групи в першій російській революції. – К. : Либідь, 1992. – С.35-49.
- 6.282. Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.) / Віктор Гусев. – К.: Асоціація «Україно», 1996. – 132 с.
- 6.283. Давиденко Ю. З історії ніжинської «Просвіти» (1907-1920 рр.) / Юрій Давиденко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С.75-82
- 6.284. Диренок Е.Д. Полесская организация большевиков в борьбе против царизма (1903 – март 1917 гг.) / Ефим Дмитриевич Диренок. – Минск: «Беларусь», 1965. – 200 с.
- 6.285. Дмитрук Р. Джерела вивчення історії політичного руху в Чернігівській губернії 1890-1917 рр. (До визначення проблеми) / Роман Дмитрук // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С.34-41.
- 6.286. Дмитрук Р. Політичний рух на Чернігівщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Роман Дмитрук // Молода нація: Альманах. Спецвипуск: 2000 / Відп. ред. М. Розумний. – К.: Смолоскип, 2000. – С.242-251.
- 6.287. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовому та цивільному населенню України в роки Першої світової війни (1914-1918) / Олександр Миколайович Донік // Проблеми

- історії України XIX – початку XX ст. – Випуск 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С.155-182.
- 6.288. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Миколайович Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
- 6.289. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.) / С.П. Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
- 6.290. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). 1900-1905 рр. Нарис історії української соціал-демократичної партії / В. Дорошенко. – Львів; К.: видання ЦК УСДРП, 1921. – 40 с.
- 6.291. Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. / Иосиф Дроздов. – М.; Л., б.в., 1925. – 189с.
- 6.292. Дроздов О. Як «зустрічали» на Чернігівщині «конституцію 1905 року» / Осип Дроздов // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. / під ред. ак. М. Грушевського. – К.: державне вид-во України, 1928. – С.515-531.
- 6.293. Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и февральской революции / Н.Г. Думова. – М.: Наука, 1988. – 246 с.
- 6.294. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.): Монографія. – 2-е вид., допов. / М.А. Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 499 с.
- 6.295. Залежский В. Монархисты / В. Залежский. – Харьков: Пролетарий, 1929.
- 6.296. Канев С. Революция и анархизм / С. Канев. – М., 1987. – 327 с.
- 6.297. Кожин В.В. Черносотенцы и Революция / Вадим Кожин. – М.: Международный фонд св. князя Александра Невского, 1998. – 230 с.
- 6.298. Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой российской революции / Д.А. Колесниченко. – М.: Наука, 1985. – 320 с.

- 6.299. Коломієць С. Організації есерів-максималістів на Чернігівщині (1904-1917 рр.) / Сергій Коломієць // Український історичний збірник. – Вип. 10. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С.122-128.
- 6.300. Комин В.В. Анархизм в России / В.В. Комин. – Калинин: Обл. типография, 1969. – 244 с.
- 6.301. Корноухов Е. Борьба партии большевиков против анархизма в России / Е. Корноухов. – М.: Политиздат, 1981. – 192 с.
- 6.302. Костенко І.П. Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті (1905-1907 рр.) / Іван Костенко // Література та культура Полісся. – Вип. 1. Ніжинська вища школа. 1820-1990. – Ніжин: НДП, 1990. – С.61-63.
- 6.303. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д.А. Коцюбинский. – М.: РОССПЭН, 2001. – 528 с.
- 6.304. Коцюбинський Ю. М.М. Коцюбинський та Чернігівська «Громада» / Ю. Коцюбинський // Література та культура Полісся. – Вип. 2. Літературні регіони Полісся та видатні його представники. – Ніжин : НДП, 1991. – С.76-81.
- 6.305. Кривобок О.П. Анархісти на північному Лівобережжі України на початку XX століття / Олександр Кривобок // Література та культура Полісся. – Вип. 41. Спадщина М.Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – Ніжин: видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – С.226-235.
- 6.306. Кривобок О. Єврейські політичні партії та організації на північному Лівобережжі України напередодні та в роки Першої російської революції 1905-1907 років / Олександр Кривобок // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения, 17-18 мая 2007 г.: [сборник науч. тр.] / Б.Л. Эстеркин (ред.). – Запорожье: Запорожский национальный ун-т; Запорожское городское отделение Общества «Украина-Израиль», 2007. – С.57-64.

- 6.307. Кривобок О.П. Єврейська та українська інтелігенція в національному русі на Чернігівщині між двома революціями (1907-1916 рр.) / Олександр Кривобок // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С.323-327.
- 6.308. Кривобок О.П. Ліберальні та консервативні партії у виборних кампаніях до першої та другої Державної Думи на Чернігівщині / Олександр Кривобок // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2008. – Вип. 26. – С.91-105.
- 6.309. Кривобок О. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905-1907 роках / Олександр Кривобок // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С.120-136.
- 6.310. Кривобок О.П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку ХХ століття – штрих до політичної історії регіону / Олександр Кривобок // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск Х. – К.: інститут історії України, 2005. – С.65-82.
- 6.311. Кривобок О. Національне питання в діяльності політичних партій соціалістичного напрямку на північному Лівобережжі України напередодні та в роки Першої російської революції / Олександр Кривобок // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 5. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С.30-36.
- 6.312. Кульчицкий Л. Анархизм в современном социально-политическом движении в России / Л. Кульчицкий. – СПб., 1907. – 96 с.
- 6.313. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / Иван Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
- 6.314. Лебеде́нко А.М. История анархизма в Украине (кон. ХІХ – нач. ХХ вв.) / А.М. Лебеде́нко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 194 с.

- 6.315. Лебеденко О.М. Анархізм в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Лебеденко. – К., б. в., 1994. – 79 с.
- 6.316. Лебеденко О.М. Анархізм в Україні в 1903-1908 рр. / О.М. Лебеденко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С.36-43.
- 6.317. Левина К.Р. Революционные события 1905 года в Нежинском историко-филологическом институте / К.Р. Левина // Збірник наукових робіт студентів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. – Кн. 1. – Ніжин: НДПІ, 1957. – С.13-22.
- 6.318. Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905-1907 гг. / М.И.Леонов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. [отв. ред.: А.П. Корелин] – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.49-95.
- 6.319. Лилеев М. Нежинская революция и контрреволюция / Михаил Лилеев // Исторический вестник. – 1906. – № 4. – С.160-185.
- 6.320. Маленко Є.Ю. Більшовики Сумщини в період між Першою і Другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (червень 1907 р. – лютий 1917 р.). / Євген Юхимович Маленко. – Суми: Облдрукарня, 1963. – 30 с.
- 6.321. Марута Ив. Очерки по истории революционного и профессионального движения на Московско-Киево-Воронежской железной дороге / Иван Марута. – Вып.1.1905 г. – Курск: «Дорпрофсоюз» М.-К.-В. ж.д., 1925. – 117 с.
- 6.322. Моргун О. Українські діячі в земствах / О.Моргун // Український історик. – № 1-3 (21-23). Рік VI. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. – С.57-64.
- 6.323. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). Монографія / Олександр Найман. – К.: ІПЕНД, 1998. – 196 с.
- 6.324. Наумов С. Глухівська організація РУП-УСДРП та її література / Сергій Наумов // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3. – С.3-15.
- 6.325. Наумов С.О. Між революцією і війною: з історії українського молодіжного руху (1907-1914 рр.) / Сергій Наумов // Вісник Харківського університету. – 2006. – № 728. – Історія. – Вип. 38. – С.32-41.

- 6.326. Наумов С.О. Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: спроба кількісної характеристики / Сергій Наумов // Література та культура Полісся. – Вип. 8. Особливості розвитку культури Полісся XVIII-XX ст. та видатні її діячі. – Ніжин: НДП, 1997. – С.129-132.
- 6.327. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст.– лютий 1917р.) / Сергій Наумов. — Харків: ХНУ, 2006. — 344 с.: рис.
- 6.328. Овсієнко О.Ф. Робітничий рух на Чернігівщині на початку XX ст. (До підготовки хронік революційного робітничого руху на Україні) / О.Ф.Овсієнко // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1984. – С.246-247.
- 6.329. Омелянчук И.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914): Монография / И.В. Омелянчук. — К.: МАУП, 2006. — 744 с.
- 6.330. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914гг.). Монография / И.В. Омелянчук. – К.: НИУРО, 2000. – 168 с.
- 6.331. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / Анатолій Павко. – К.: Видавництво «Плеяди», 2002. – 552 с.
- 6.332. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінця XIX ст. – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / Анатолій Павко [відп. ред. Б.І. Адрусишин]. – К., 1999. – 247 с.
- 6.333. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. Монографія / Анатолій Павко. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – 112 с.
- 6.334. Павко А.І. Російські неонародницькі партії в громадському житті Наддніпрянщини в 1905-1907 рр. / Анатолій Павко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 3. – С.142-146.
- 6.335. Павко А.І. Стратегія і тактика Революційної української партії у роки першої російської революції / Анатолій Павко // Вісник Академії праці

- і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 1. – С.191-198.
- 6.336. Поляков Г.П. История Брянской земли (в последней трети XVI – 20-е годы XX вв.). Очерки и статьи / Геннадий Петрович Поляков. – Брянск: Мир копий, 2008. – 135 с.
- 6.337. Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине / Л. Придеснянский // Альманах. Сборник статей по истории анархистского движения в России. – Париж, 1909. – С.117-125.
- 6.338. Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / В.И. Попик. – К.: Наукова думка, 1989. – 100с.
- 6.339. Рафес М. Очерки по истории Бунда / М. Рафес. – М, 1923.
- 6.340. Риш А. Очерки по истории «Спилки» / Арнольд Риш // Летопись Революции. – 1925. – № 2. – С.125-173.
- 6.341. Риш А. Очерки по истории «Спилки» / Арнольд Риш // Летопись Революции. – 1925. – № 3. – С.77-105.
- 6.342. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні (1905 - 1917 рр.) / І.Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
- 6.343. Самойлов Ф. Національна програма російських конституційних демократів на початку ХХ ст.: українське та польське питання / Федір Самойлов // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ; Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С.23-28.
- 6.344. Сандомирский Г. Торжество антимилитаризма (К истории анархистского движения) / Г. Сандомирский. – М., Б. в., 1920. – 64 с.
- 6.345. Сигов А. Похождения революционера-экспроприатора Савицкого / А. Сигов // Исторический вестник. – 1911. – № 12. – С.1002-1034.
- 6.346. Симоненко В. Чорносотенці: «Союз руського народу» / Володимир Симоненко // Просвіта. – 1994. – № 6-7. – С.2.

- 6.347. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) / О.Г. Старинець // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С.37-46.
- 6.348. Степанов С.А. Черная сотня в России. 1905 – 1914 гг. / С.А. Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.
- 6.349. Степанов С.А. Численность и состав черносотенных союзов и организаций / С.А. Степанов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. [отв. ред.: А.П. Корелин] – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.184-242.
- 6.350. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 р.): Монографія / В.В. Стрілець. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 361 с.
- 6.351. Уткин А.И. К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905-1907 гг. / А.И. Уткин // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. [отв. ред.: А.П. Корелин] – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.8-48.
- 6.352. Феденко П. Український рух у 20 столітті / Панас Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
- 6.353. Черменский Е.Д. Земско-либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг. / Е.Д. Черменский // История СССР. – 1965. – № 5. – С.41-60.
- 6.354. Шацилло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. Организация, программы, тактика / К.Ф. Шацилло. – М.: Наука, 1985. – 347 с.
- 6.355. Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / В.М. Шевченко // Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції. – К.; Ніжин, 1997. – С.144-148.
- 6.356. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907-1914 гг. / В.В. Шелохаев. – М.: Наука, 1991. – 232 с.

- 6.357. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / В.В. Шелохаев. – М.: Наука, 1983. – 327 с.
- 6.358. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой русской революции / В.В. Шелохаев. – М.: Наука, 1987. – 158 с.
- 6.359. Шелохаев В.В. Численность и состав кадетской партии / В.В. Шелохаев // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. [отв. ред.: А.П. Корелин] – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.96-142.
- 6.360. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов / В.В. Шелохаев // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. [отв. ред.: А.П. Корелин] – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.143-183.
- 6.361. Шкловский Г. Ученическое движение 1905 года на Черниговщине / Г. Шкловский // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С.60-73.
- 6.362. Шморгун П.М. Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. / П.М. Шмогун // Наукові праці з питань політичної історії. Зб. наукових праць. – Вип. 173. Партії і соціальні групи в першій російській революції. – К.: Либідь, 1992. – С.3-12.
- 6.363. Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902-1917) / В. Щербаков. – Харків: Пролетар, Б. р. – 219 с.
- 6.364. Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции / Я. Яковлев. – Пг, 1921.
- 6.365. Ярошенко А.Д. Невтомний солдат революції (до 80-річчя з дня народження П.Ю. Дятлова) / А.Д. Ярошенко // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С.94-96.
- 6.366. Ясир М.Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905-1907 рр. / М.Д. Ясир // Наукові праці з питань політичної історії. – К.,1992. – Вип. 172. – С.56-61.
- 6.367. 1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы / Сост. А.Д. Киржниц. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 407 с.

- 6.368. Levin V. Russian Jewry and the Duma Elections, 1906-1907 / V. Levin // Jews and Slavs. – V. 7. Jews and Eastern Slavs. Essays on intercultural relations. – Jerusalem; Kyiv, 2000. – P.233-265.

7. Колективні праці, збірники статей та довідкові видання

- 7.369. Борисенко В.Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 років / В.Й. Борисенко, Г.А. Непомняща. – К.: вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 149 с.
- 7.370. Ветров Р.І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.) / Р.І. Ветров, С.П. Донченко. – Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ: вид-во «Поліграфіст», 2001. – 245 с.
- 7.371. Демченко Т.П. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів / Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917 рр. – Чернігів: Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
- 7.372. Демченко Т.П. Депутати Першої Державної думи Росії – посланці чернігівського селянства / Т.П. Демченко, В.І. Онищенко // Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції. – К.; Ніжин, 1997. – С.148-152.
- 7.373. Демченко Т. Вибори до I та II Державних Дум Росії на Чернігівщині / Т. Демченко, І. Рубіс // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С.117-122.
- 7.374. Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. От предшественников декабризма до падения царизма / под ред. Ф. Кона и др. – Т. 2. Семидесятые годы. – Вып. 2. Ж-Л. – М.: Изд-во всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1930.
- 7.375. Євреї в Ніжині. Науковий збірник [Ред. і упор.: Н. Онищенко]. – Ніжин: Просвіта, 2001.– 179 с.

- 7.376. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. / [голова редкол. П.Т. Тронько]. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1968-1973. – Т.: Київська область / [голова редкол. тому Ф.М. Рудич]. – 1971. – 791 с.; іл.
- 7.377. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. / [голова редкол. П.Т. Тронько]. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1968-1973. – Т.: Сумська область / [голова редкол. тому І.Я. Макухін]. – 1973. – 694 с.; іл.
- 7.378. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. / [голова редкол. П. Т. Тронько]. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1968-1973. – Т.: Чернігівська область / [голова редкол. тому О.І. Дериколенко]. – 1972. – 780 с.; іл.
- 7.379. Історія Ніжена мовою дат. Довідкове видання [гол. упор. М.П. Шкурко]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 184 с.; іл.
- 7.380. Калібаба Д. Відомі діячі науки, культури, політики Чернігівщини / Дмитро Калібаба [Ред.: І. Каганова, О. Астаф'єв]. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ, 1998. – 256 с.
- 7.381. Киселев И.Н. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) / И.Н. Киселев, А.П. Корелин, В.В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С.71-88.
- 7.382. Колесник В.Ф. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907 / В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.
- 7.383. Левітас Ф. Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) / Ф. Левітас, В. Гусєв. – К., 1995.
- 7.384. Литвин В.М. Історія України: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – К: Знання, 2008. – 957 с.
- 7.385. Маленко Е.Е. Конотоп: Путеводитель / Е.Е. Маленко, Л.Г. Марченко, А.А. Муркина. – Харків: Прапор, 1990. – 130 с.: ил.
- 7.386. Нариси з історії політичного терору та тероризму в Україні ХІХ – ХХ ст. [С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.), Д.В. Веденєєв, В.М. Литвин та ін.] – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 950 с.

- 7.387. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) : Навч. посіб. / [Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін.] – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
- 7.388. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації [Редкол.: О.І. Дериколенко (гол. ред.), Б.І. Коваленко, А.І. Левенко та ін]. – К.: Політвидав України, 1970. – 414 с.
- 7.389. Непролетарские партии России в трех революциях. Сб. ст. [отв. ред. К.В. Гусев] – М.: Наука, 1989. – 246 с.
- 7.390. Непролетарские партии России. Урок истории [под общ. ред. И.И. Минца]. – М.: Мысль, 1984. – 566 с.
- 7.391. Ніжин і Ніжинщина (історичний нарис). Машинопис. У 2-х кн. – Ніжин, 1962. – Кн. 1. – Ніжин, 1962. – 314 с.
- 7.392. Общественное движение в России в начале XX века [под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова]. – Т. 3, Кн. 5. Партии, их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. – СПб, 1914.
- 7.393. Очерки истории Брянской организации КПСС / Редкол. В.А.Смирнов (отв. ред.), Я.Д. Соколов, С.С. Сысоев и др. – Тула: Приокское книжное издательство, 1982. – 542 с.
- 7.394. Політична історія України: в 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 рік). – 2002. – 424 с.
- 7.395. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. [Редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.), В.П. Булдаков, Н.Д. Ерофеев и др.] – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с., илл.
- 7.396. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.М. Волковинський, І.В. Ніконова. – К: Старий світ, 2006. – 416 с.
- 7.397. Сіонізм: минуле і сучасне [В.К. Гура (кер. авт. колективу), В.І. Горбань, А.В. Дашкевич та ін.] – К.: Політвидав України, 1990. – 120 с.
- 7.398. Степанюк В. З історії українського соціал-демократичного руху (1900-1918) / В. Степанюк, Я. Довбищенко. – Харків, Б.в., 1918.

- 7.399. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За ред. А.В. Кудрицького]. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.
- 7.400. Чернігівщина incognita. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2004. – 400 с.
- 7.401. Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. – СПб: тип. «Ш. Буссель», 1913.
- 7.402. Шевченко В. До історії діяльності РУП на Чернігівщині / В. Шевченко, Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С.3-7.

8. Нариси і науково-публіцистичні праці

- 8.403. Вирта Н. Пути-дороги / Н. Вирта // У истоков партии. Рассказы о соратниках В.И. Ленина. – М.: Политиздат, 1969. – С.263-277.
- 8.404. Иващенко В.С. Поэт Т.Г. Шевченко с политической точки зрения / В.С. Иващенко. – Чернигов, 1914. – 15 с.
- 8.405. Могилянський М. Аграрные процессы на Украине / М. Могилянський // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С.166-174.
- 8.406. Могилянський М. Из крестьянских настроений на Украине / М. Могилянський // Украинский вестник. – 1906. – № 2 – С.109-114.
- 8.407. Новиков В.И. Сквозь пограничные заставы / В.И. Новиков. – М.: Сов. Россия, 1990. – 368 с.; ил.
- 8.408. Обозреватель. Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – № 11. – С. 779-796.
- 8.409. Флеров В.С. Боец революции. М.И. Сычев (Франц Суховерхов) / В.С. Флеров. – М., Госполитиздат, 1962. – 56 с.

9. Дисертації та автореферати дисертацій

- 9.410. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства „Просвіта” на Лівобережній Україні у ХХ ст.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.І. Бадєєва. – Харків, 2003. – 17с.
- 9.411. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук : 07.00.01 / Алла Білоус. – К., 1993. – 217 с.
- 9.412. Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О.В. Герасименко. – Черкаси, 2008. – 20 с.
- 9.413. Гура В.К. Сионистские партии на Украине: истоки, эволюция, деятельность (1897-1934 гг.): дис. на соиск. уч. степ. доктора ист. наук : 07.00.02 – История СССР / В.К. Гура. – К., 1991. – 396 с.
- 9.414. Гусев В.І. Бунд в суспільнополітичному житті України (кінець ХІХ ст.– 1921 р.): дис. на здоб. наук. ступ. доктора іст. наук : 07.00.01. – Історія України. / Віктор Гусев. — К., 1999. – 396 с.
- 9.415. Корольов В.І. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899-1918 рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. доктора іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / В.І. Корольов. – К., 1996. – 44 с.
- 9.416. Мартиненко Н.М. Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907-1914 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Н.М. Мартиненко. – Харків, 2007. – 25 с.
- 9.417. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття : дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / Ольга Анатоліївна Редькіна. – Запоріжжя, 2002. – 206 с., додатки.
- 9.418. Русанов Ю.А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині ХІХ – початку ХХ століття:

історіографічний аспект.: дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / Юрій Русанов. – К., 1995. – 179 с., додатки.

9.419.Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) : дис на здоб. наук. ступеня доктора іст. наук : 07.00.01 / В.В. Стрілець. – К., 2004. – 423 с.

9.420.Щербін Л.В. Конситуційно-демократична партія Росії та українське питання (1905-1918 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л.В. Щербін. – Чернівці, 2007. – 20 с.

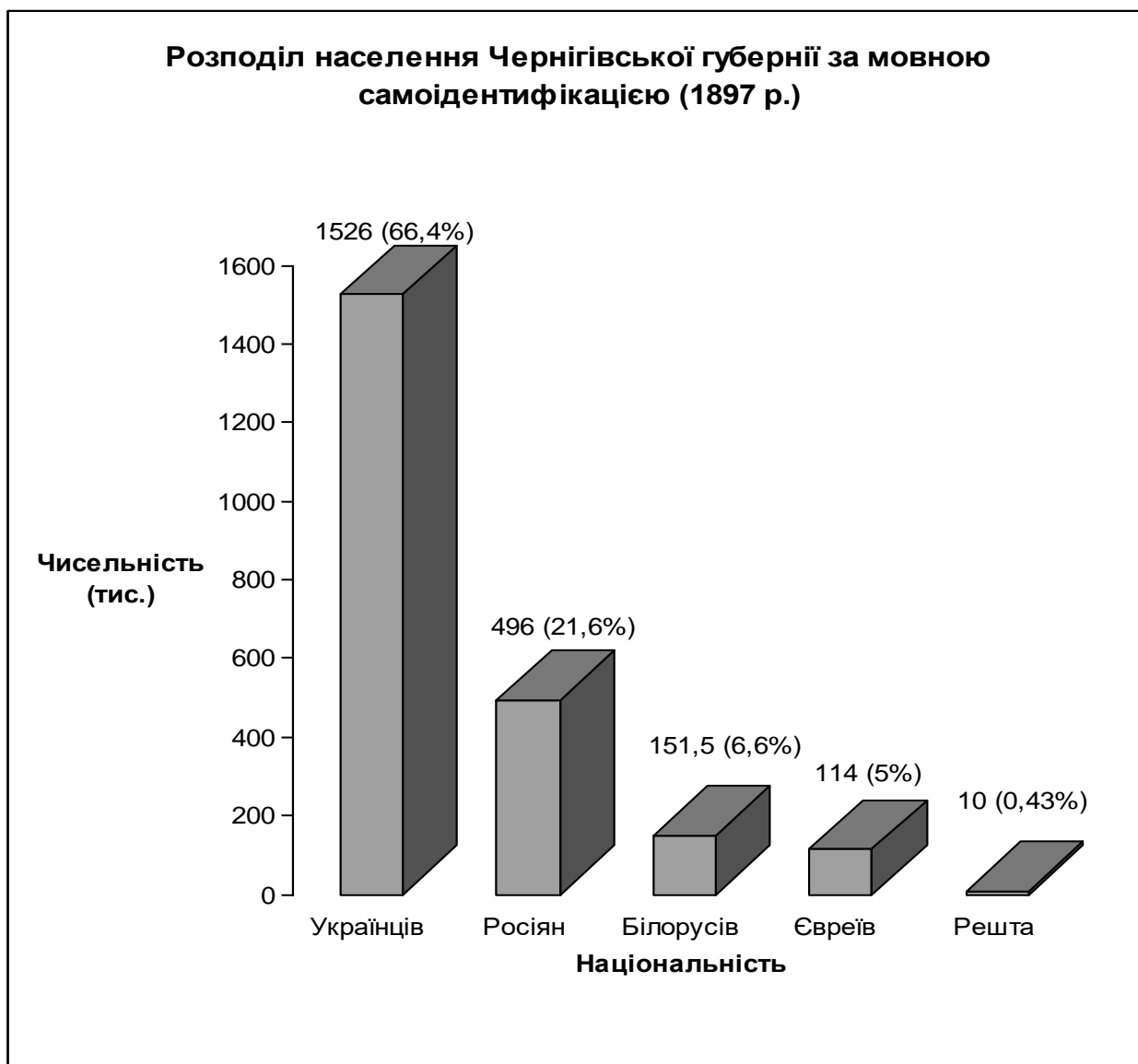

ДОДАТКИ

Додаток А

Населення Чернігівської губернії за переписом 1897 р.

Всього – 2 297 854 мешканців (100 %)
 Міського населення – 209335 (9,11 %)
 Сільського населення – 2090817 (90,99 %)

Таблиця укладена автором на основі матеріалів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Джерело: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под. ред. Н.А.Тройницкого. – Т. XLVIII. Черниговская губерния. – Спб.: издание ЦСК МВД, 1905. – С. VIII, X, 116-122.

Додаток Б
Національний розподіл міського та сільського населення
Чернігівської губернії (1897 р.)

Національність	Кількість (тис.)
Українців	102,3
Росіян	48,5
Євреїв	54,4
Білорусів	2
Решта	2,1
Всього	209,3

Національність	Кількість (тис.)
Українців	1423,5
Росіян	447,3
Євреїв	59,4
Білорусів	149,5
Решта	11,1
Всього	2090,8

Таблиця укладена автором на основі матеріалів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Джерело: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под. ред. Н.А.Тройницкого. – Т. XLVIII. Черниговская губерния. – Спб.: издание ЦСК МВД, 1905. – С.Х,116-122.

Додаток В
Розподіл працівників у Чернігівській губернії за галузями господарства і національностями (1897 р.)

В.1. Розподіл працівників за галузями господарства

	Кількість працівників	%
Сільське господарство	339354	63,7
Переробна промисловість	78787	14,5
Передавальна промисловість ¹	30100	5,5
Збройні сили	5093	0,9
Розумова праця	14676	2,5
Приватна служба, прислуга	45484	8,4
Невиробничі стани	18606	3,4
Невизначені заняття	6250	1,1
Всього	538352	100

В.2. Розподіл працівників за галузями господарства по національностях

Національність	Українці	Росіяни	Білоруси	Євреї
Галузь Промисловості				
Сільське господарство	251474 (72 %)	63623 (50,9 %)	22795 (84,5 %)	655 (1,9 %)
Переробна промисловість	38803 (11,1 %)	26821 (21,4 %)	1441 (5,4 %)	10902 (33,2 %)
Передавальна промисловість	8955 (2,5 %)	6720 (5,4 %)	476 (1,8 %)	13820 (42 %)
Збройні сили	2172 (0,6 %)	1883 (1,5 %)	56 (0,2 %)	256 (0,8 %)
Розумова праця	6609 (1,9 %)	5433 (4,3 %)	301 (1,1 %)	1953 (5,9 %)
Прислуга, поденщина	29321 (8,4 %)	11542 (9,3 %)	1096 (4 %)	3165 (9,6 %)
Невиробничі стани	9060 (2,6 %)	7133 (5,7 %)	391(1,4 %)	1514 (4,6 %)
Невизначені заняття	3092 (0,9 %)	1971 (1,5 %)	417 (1,6 %)	638 (2 %)
Всього	349486	125126	26973	32913

Таблиці упорядковані автором на основі опрацьованих О.Русовим даних перепису 1897 р. по Чернігівській губернії.

Джерело : Русов А. Черниговская губерния по переписи 1897 г. / А.Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – Июль-август. – № 7-8. – С.182-183,185.

¹ Сюди О.Русов відніс працівників торгівлі, транспорту і шляхів сполучень

Додаток Д
Зведена таблиця регіональних організацій політичних партій на півночі
Лівобережжя України (1900-1914 рр.)²

Назва політичної сили	Час виникнення	Час припинення діяльності	Територія, охоплена діяльністю
Есери	1901 р.	Не припинялась	Вся територія губернії
РСДРП	1900 р.	Не припинялась	Вся територія губернії
Сіоністи	1900 р.	Не припинялась	Конотопський, Глухівський, Чернігівський, Козелецький, Мглинський, Новозибківський, Суразький повіти. Можливе нетривале існування груп у Стародубському та Городнянському.
Анархісти	1903 р.	1910 р.	Ніжинський, Борзенський, Конотопський Стародубський повіти
Есери-максималісти	1906 р.	1910 р.	Новозибківський, Городнянський, Суразький, Сосницький, Стародубський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський повіти
Бунд	1901 р.	Активна діяльність продовжувалась до 1908 р. Окремі осередки існували постійно.	Новозибківський, Городнянський, Чернігівський, Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Стародубський, Новгород-Сіверський Суразький повіти
ССРП	1905 р.	1907 р.	Новозибківський, Стародубський Суразький Чернігівський, Сосницький, Ніжинський Конотопський повіти

² До таблиці не включено Партію прогресистів, Партію мирного оновлення та Трудову групу, незважаючи на наявність у регіоні їх прибічників, оскільки не встановлені факти створення цими партіями місцевих організацій.

ЄСДРП Поалей-Ціон	1906 р.	1907 р. У 1913 р. відновилась і не припинялась	Чернігів, Ніжин, Клинці
Мізрахі	1902 р.	Після 1905 р.	Новгород-Сіверський, Козелецький повіти, можливе існування гуртків в інших повітах.
Союз досягнення рівноправ'я євреїв у Російській імперії	1905 р.	1907 р. (фактично кінець 1906 р.)	Чернігівський повіт, вірогідне існування груп і в інших містах.
ЄНГ	1907 р.	1912 р.	Чернігівський повіт, імовірно існування у Ніжині та інших повітах.
УДП	1904 р.	1905 р.	Чернігів
УДРП	1905 р.	1907 р.	Чернігівський, можливо, Ніжинський та Остерський повіти.
ТУП	1908	Не припинялась	Чернігів, можливо, Козелецький і Ніжинський повіти.
РУП-УСДРП	1902 р.	1911 р.	Чернігівський, Сосницький, Остерський, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Борзенський Крелевецький повіти
УСДС «Спілка»	1906 р. (в Остерському повіті, можливо, з 1905 р.)	1909 р.	Вся територія губернії
Українські есери	1907 р.		Глухівський, Ніжинський, Чернігівський повіти
Партія народних соціалістів	1906 р.	1907 р.	Чернігів, можливо Борзенський повіт
Кадети	1905 р.	Не припинялась	Практично вся територія губернії
Торгово-промислова партія	1906 р.	1906 р.	Суразький повіт, можливо також Новозибківський.
Партія правового порядку	1905 р.	1907 р.	Городнянський, Козелецький повіти
«Союз 17 октября»	1906 р.	Після 1913 р.	Новозибківський, Глухівський, Борзенський, Конотопський, Сосницький, Козелецький, Чернігівський повіти

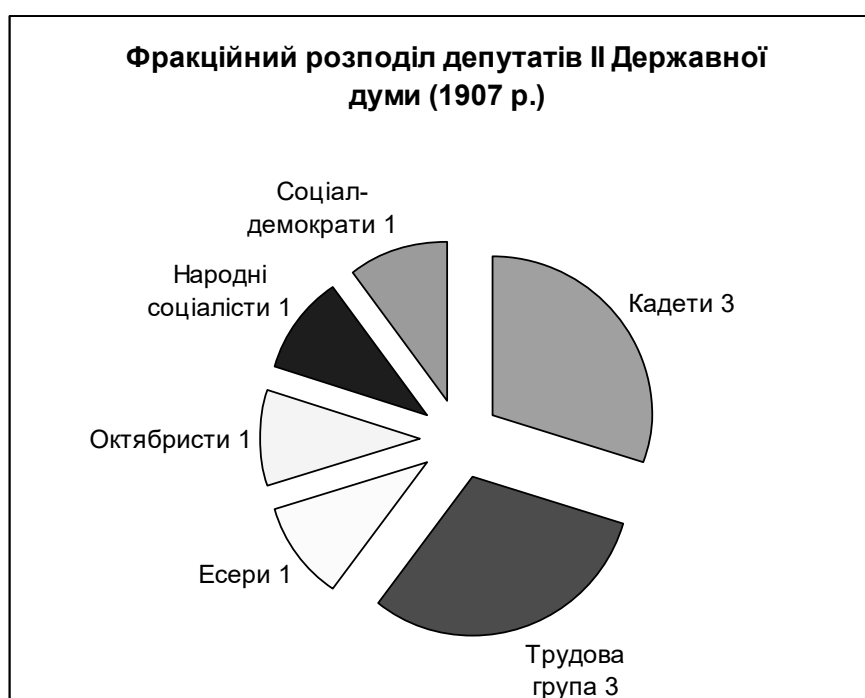
Товариство хоругвоносців	1905 р.	Після 1905 р.	Чернігів
Союз руських людей	1906 р.	1906 р.	Городнянський, Чернігівський повіти, Ніжин, Конотоп ³ .
Союз руського народу	1906 р.	1916 р.	Новозибківський, Стародубський, Суразький, Городнянський, Чернігівський, Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Остерський, Ніжинський, Борзенський повіти. Можливо, також Мглинський повіт.
«Двуглавий орел»	1907 р.	Після 1911 р.	Ніжин
Всеросійський національний союз	1909 р.	Після 1914 р.	Чернігів, Ніжин

Таблиця складена автором на основі наступних позицій списку літератури: 4-6, 8, 11, 17-20, 29, 35, 38, 39, 43, 50, 52, 54, 58-60, 63, 66, 68-70, 73-77, 82-84, 87, 89-93, 98, 101-103, 109, 143, 152, 160-163, 177, 182, 184, 192-194, 196, 197, 200, 201, 203, 237-240, 242, 243, 252, 258, 260, 266, 270, 272, 284, 285, 289, 298, 315, 326, 329, 337, 340, 347, 357, 360, 361, 364, 367, 368, 382, 388, 392.

³ Дані про існування цих осередків, які наводять І.Омелянчук та газета «Десна», варто перевірити, оскільки не виключено, що організаціями Союзу руських людей назвали близькі ідейно і за назвою організації СРН.

Додаток Е
Розподіл депутатів Державної думи від Чернігівської губернії за фракціями

До Державної думи обирались 10 депутатів від Чернігівської губернії.

Діаграми складено автором на основі наступних джерел:

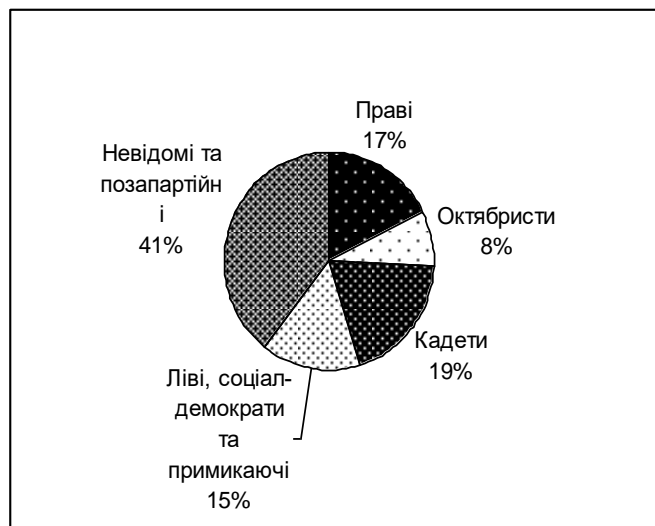
ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.482. – Арк.97,101; Од.зб.1389. – Арк.1-2; Черниговское слово. – 1907. – №276. – С.1; 1912. – № 1703. – С.2; Демченко Т. Выборы до I та II Державних Дум Росії на Чернігівщині / Т.Демченко, І.Рубіс // Сіверянський літопис. – 1999. – №3. – С.119-121.

Додаток Ж
Партійний розподіл учасників губернських виборчих зібрань, які обирали депутатів до Державної думи від Чернігівської губернії

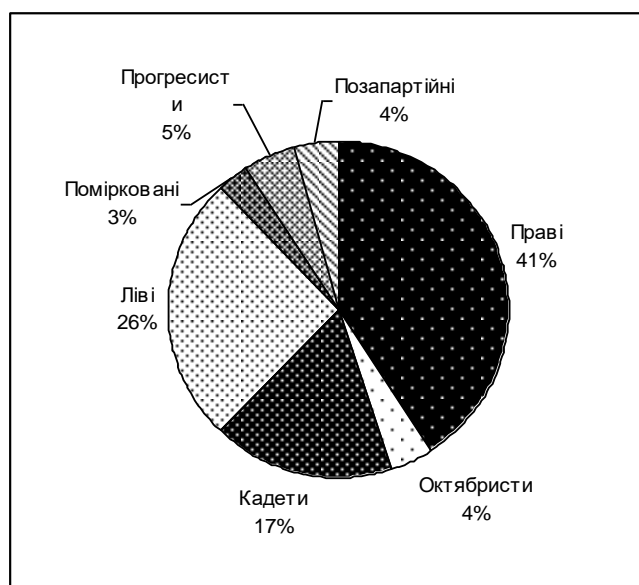
Ж.1. Губернське виборче зібрання для обрання депутатів I Державної думи (березень 1906 р.)

Політичні симпатії	Кількість
Праві	25
Октябристи	12
Кадети	28
Ліві, соціал-демократи та примикаючі	22
Невідомі та позапартійні	57
Всього обрано	144

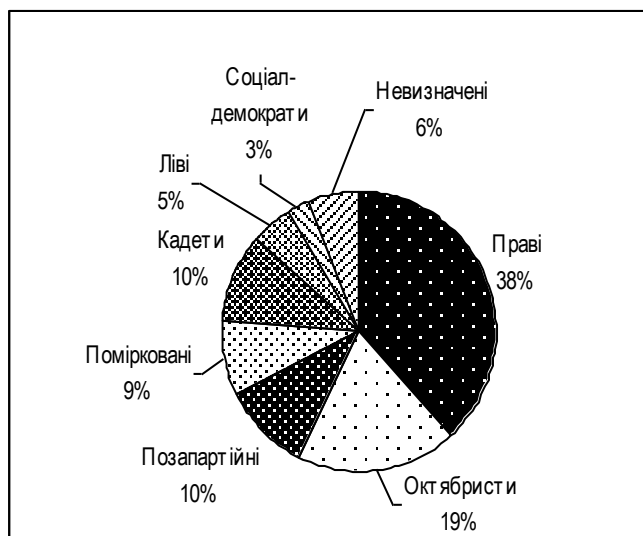
Ж.2. Губернське виборче зібрання для обрання депутатів II Державної думи (лютий 1907 р.)

Політичні симпатії	Кількість
Праві	57
Октябристи	6
Кадети	24
Ліві	36
Помірковані	4
Прогресисти	7
Позапартійні	6
Всього обрано	140

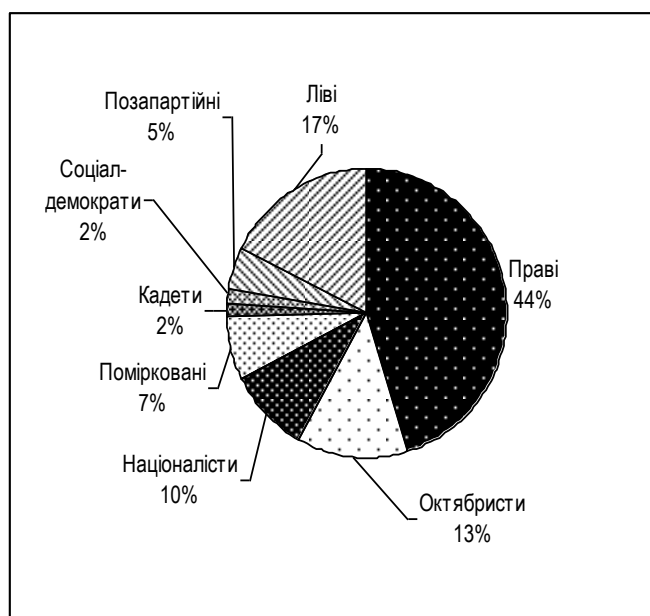
Ж.3. Губернське виборче зібрання для обрання депутатів III Державної думи (станом на 30 вересня 1907 р.)

Політичні симпатії	Кількість
Праві	45
Октябристи	22
Позапартійні	12
Помірковані	10
Кадети	12
Ліві	6
Соціал-демократи	3
Невизначені	7
Всього обрано	117

Ж.4. Губернське виборче зібрання для обрання депутатів IV Державної думи (станом на 7 жовтня 1912 р.)

Політичні симпатії	Кількість
Праві	57
Октябристи	16
Націоналісти	12
Помірковані	9
Кадети	2
Соціал-демократи	2
Позапартійні	6
Ліві	22
Всього обрано	126

Таблиці та діаграми складено автором на підставі наступних джерел:
 Черниговское слово. – 1907. - № 265. – 30 сентября. – С.2.
 Черниговское слово. – 1912. - № 1685. – 7 октября. – С.2.